

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (515)
березень-квітень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохий* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.І.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №2127
Підписано до друку 29.04.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імерс-ЛІТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Горенко О.М. Український метанаратив в епоху пропаганди 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка

Реєнт О.П. Сім Шевченкових ювілеїв 22

Яременко В.І. (*Хмельницький*). «Во Іудеї во дні они...»: Біблійна та священна історія у творчості Тараса Шевченка за історіософським дискурсом ... 30

Усенко П.Г. До питання історичних мотивів поезії «Мій Боже милий, знову лихо!..» 50

Щербак В.О. Образ козацької України у творах Т.Шевченка 60

Федотова О.О., Шаповал Ю.І. Тарас Шевченко й радянська цензура ... 70

Іванцов І.О. Т.Г.Шевченко і археологія (*вступна стаття Т.В.Калініної*) 87

Панченко В.С. (*Житомир*). Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.) 118

Яблонський В.М. Братство української державності: історія створення та діяльності 131

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Вілкул Т.Л. Походження хронографічних джерел Початкового літопису: пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» 144

Кириченко К.В. Методи роботи укладачів легендарної частини літописів Великого князівства Литовського: на прикладі запозичень із тексту Іпатіївського літопису 177

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження (*Н.О.Білоус*) 204

Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації (*М.Г.Палієнко, І.В.Срібняк*) 209

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна (В.М.Ткаченко) 217

ХРОНІКА

Кудінова А.Г. (Київ), Кудінов Ю.М. (Київ), Дячок О.О. (Дніпропетровськ). VII Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» 232

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 236

У РЕДАКЦІЇ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 303.725.2.32.019.5

О.М.Горенко *

УКРАЇНСЬКИЙ МЕТАНАРАТИВ В ЕПОХУ ПРОПАГАНДИ

Розглядаються концептуальні й понятійно-термінологічні особливості метанаративу як методу. Акцентується необхідність посилення комунікативного потенціалу українського гранд-наративу.

***Ключові слова:** метанаратив, комунікативна компетентність, життєвий світ, досвід, проблема брехні.*

Формування легітимного українського гранд-наративу у ситуації мовного, ідеологічного та світоглядного розколу – утопія. «Велику», достатньо універсальну та ідейно насичену оповідь «для всієї нації» можна, звісно, «виготовити». Але, попри всі свої професійні характеристики національного універсалізму, вона насправді залишиться локальною й великою мірою віртуальною, не стане справжнім «грандом». Уже хоча б тому, що сприйматиметься лише ізольованими соціальними та етнічними групами. Люди, які не вміють і не хочуть слухати опонентів, ніколи не піднімуться до розуміння цілісності історичного простору свого власного існування. Такого роду міркування не нівелюють наукову цінність дискусії щодо вітчизняного гранд-наративу, котра об'єктивно виявляється значно більше закоріненою в реальній історії сьогодення. Це радше слугує стимулом для термінової критичної самооцінки (і, можливо, переоцінки), є спонукою до нового аналізу глибинних методологічних, світоглядних та мовно-лінгвістичних аспектів проблеми.

Попри традиційний скептицизм істориків-емпіриків, посилення уваги до фундаментальних теоретичних питань уже хоча б тому корисне, що дозволяє перевірити стійкість працюючої логічної матриці емпіричного аналізу. На нашу думку, боятися теорії означає ігнорувати логічну складову історичного досвіду як досвіду виявлення суттєвих моментів історичного процесу й поведінки людини як суб'єкта та об'єкта історії. Штучна реальність минулого обумовлюється особливостями самого процесу фахового історичного аналізу.

* Горенко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України

E-mail: usesvit_vid@mail.ru

Як, зокрема, наголошував Л.Февр, «зрештою не так уже й складно описати те, що бачиш; куди складніше побачити те, що маєш описувати». Філософське тлумачення фактів як «гвіздків, на яких висять теорії» і котрі потрібно спочатку викувати, а вже потім забивати у стіну, у постмодерному тлумаченні реальності доведене до абсолюту. Не лише виковуються «гвіздки фактів», а й швидко виготовляються цеглини для тієї стіни, куди ці гвіздки мають заганятися, і навіть цемент, що скріплюватиме цеглини. Досвід осмислення історичного минулого перетворюється, у даному випадку, на своєрідну матрицю осмислення поточної реальності. Адже, на переконання Л.Февра, «уся історія є вибір хоча б тому, що гра випадку знищує одні залишки минулого й зберігає інші (не кажучи вже про свідоме втручання людини). [...] історія є ні що інше, як вибір. Але не довільний, а заздалегідь намічений». Знання про людину набуває особливого значення, оскільки вона є предметом історії.

«Історик, який відмовляється осмислити той чи інший людський факт, історик, що проповідує сліпе й безумовне впокорення цим фактам, ніби вони не були сфабриковані ним самим, не були заздалегідь обрані в усіх значеннях цього слова [...] – такий історик може вважатися хіба що помічником майстра, хай навіть і вправним»¹.

Тож навіть за умови абсолютної згоди з декларацією унікальності й неповторності історичних фактів та історичних подій, накопичується чималий досвід їх селекції, досвід вибору моделі реакції на зміну умов життєвого середовища й людського спілкування, досвід соціальної взаємодії. Це є, мабуть, найбільш реальний «сухий залишок» комплексного історичного мислення, ігнорування якого призводить до погіршення перспектив історичної конкуренції індивідів і спільнот. Головним здобутком є при цьому досвід ідентифікації фальшивих фактів сьогодення, здатних генерувати фальшиву логіку та спричиняти прийняття фальшивих рішень.

«Батько» німецької класичної історії Л. фон Ранке, заперечуючи жорстке підпорядкування історичного пізнання загальним схемам і критикуючи ідею прогресу, проте був переконаний, що справжня історія виникає як поєднання *методичного дослідження з філософським поглядом та художнім відтворенням*. Торкаючись питань взаємодії історії й філософії в невеликій статті 1830 р., автор, зокрема, наголошував, що «покликанням власне історичної науки є дослідження та зображення *одиночного у його саморозвитку до загального уявлення про подію*, до пізнання об'єктивно існуючого взаємозв'язку». Але, підкреслював дослідник, «необхідно, щоб історик тримав очі розплющеними для загального. Він не повинен його (це загальне – *О.Г.*) попередньо видумувати, як філософ; воно постає перед ним у процесі спостереження *одиночного в русі*, коли розвиток світу сприймається цілісно». На переконання Л. фон Ранке,

«потрібно враховувати, що цей розвиток базується не на загальних поняттях, що панували в ту або іншу епоху, а на зовсім

¹ Див.: Февр Л. Историзирующая история: О чуждой для нас форме истории // *Его же*. Бой за историю [Електронний ресурс]: <http://abuss.narod.ru/Biblio/febvre1.htm>

інших речах. Адже немає на планеті жодного народу, який би залишився без контактів з іншими. Цей тип відносин залежить від його власної природи і є тією формою, в якій він вступає у всесвітню історію та яка має бути предметом пріоритетної уваги для загальної історії».

Тож, на думку історика, необхідно уважно дивитися на самі народи, котрі діють в історії, на взаємовпливи й боротьбу між ними, на їхній розвиток, що відбувається у процесі цих мирних або воєнних взаємовідносин². З урахуванням сучасних наратологічних експериментів на ниві історієписання виникає цілком логічне питання: а чи не захопилися історики згадуваним Ранке «попереднім видумуванням» загального замість того, щоб «схоплювати» й відслідковувати природний процес його народження?

Ф.Анкерсміт уважав, що «як теорія історії, ідея Ліотара є критика загальноновизнаних концепцій фундаментальної *єдності* минулого». Ліотарові міркування про життя і смерть метанаративів він навіть назвав «сумною, схематичною казкою». Ф.Анкерсміт не погоджується з висновком про те, що «метанаративи мали закликати до «легітимації» науки, оскільки зазвичай такі вимоги є властивими епістемології й філософії науки». На його переконання, метанаративи слугували радше делегітимації, а не легітимації науки, оскільки здійснили її історизацію й породили внаслідок цього безліч проблем релятивізму. Окрім того, як підкреслює дослідник, Ж.-Ф.Ліотар зовсім не є піонером у здійсненні критики метанаративів, оскільки насправді його метанаративи фактично ідентичні т.зв. спекулятивній філософії історії, тобто виду систем, сконструйованому Г.В.Ф.Гегелем, К.Марксом, О.Шпенглером, А.Тойнбі та багатьма іншими. А ці системи, як відомо, жорстко критикувалися в 1950-х рр. К.Поппером, М.Мандельбаумом і Ф.Гаєком. На переконання Ф.Анкерсміта, існувала ще більш давня й, на його думку, ефективніша та інтелектуально цікавіша критика метанаративу – історизм, котрий, попри квазіпозитивістське маскування, усе ще залишається головним джерелом історичної свідомості. Те, до чого Ж.-Ф.Ліотар звертається як до сучасного культурного ускладнення, уже є давно усвідомленим у світі на основі історизму. І саме історизму ми маємо дякувати за фрагментацію історії в незалежні сутності й частковості. Перефразувавши Р.Козеллека, Ф.Анкерсміт стверджував, що «історія вторувала шлях історіям». З огляду на такий генетичний зв'язок і наявну напругу між історизмом та постмодернізмом, дослідник, власне, і приділяє предметну увагу питанням природи історичної реальності й історичного досвіду. На його глибоке переконання, «ці поняття – кращі критерії для вимірювання відстані між історичною реальністю та історичною мовою»³. Наведені міркування досвідченого історичного наратолога видаються суттєвими для теоретичного позиціонування у просторі сучасної вітчизняної дискусії щодо гранд-наративу.

² Див.: *Ranke L.v. Geschichte und Philosophie – Kapitel 1 // Idem. Ausgewählte Aufsätze und Meisterschriften* [Електронний ресурс]: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3010/1>

³ *Анкерсміт Ф.Р. История и тропология: взлёт и падение метафоры. – Москва, 2003. – С.349–351, 355.*

У цьому сенсі достатньо цікавою виглядає запропонована К.Галушком спроба етносоціального й історико-філософського тлумачення проблеми національного гранд-нарративу. Автор, безперечно, має рацію, коли говорить, що «погляд зі сторони» на свою дисципліну корисний із перспективи можливостей розширення епістемологічного й соціального контексту проблеми дослідження. Із точки зору свідомого приєднання вітчизняних істориків до різного роду теоретико-методологічних конвенцій новітнього історієписання цілком нормальним виглядає прагнення до з'ясування самої природи дискурсоутворюючих «рамкових конвенцій» у царині своєї науки. Водночас зауваження автора про те, що «нації, звісно, існують лише як ідеї та ідентичності в уяві людей, але при тому вперто впливають на їхнє фізичне буття, – як, власне, і решта того, що існує в їхній уяві»⁴, видається нам доволі традиційною декларацією суб'єктивного ідеалізму як варіанту заперечення предметності суб'єкту та зведення його до індивідуальної свідомості. У рамках такої логічної моделі суб'єктом історичного процесу може залишитися лише «особа» та ще, мабуть, славнозвісний «Світовий Дух», котрий над нею нещадно іронізує. Інші можливі типи суб'єктів історії – як то «організовані групи осіб, соціальні, етнічні й політичні спільноти, суспільства у цілому, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення дійсності, теоретичне й духовно практичне освоєння об'єктивної реальності»⁵, – розчиняються в голові космічно самотнього індивіда. Таке розкуте тлумачення феномену нації, з одного боку, дозволяє швидко поставити жирну крапку у щойно розпочатій науковій дискусії щодо співвідношення й взаємодії національного та наднаціонального у вітчизняному історієписанні. Але водночас воно перетворюється на вельми небезпечну спокусу для тих, хто вважає, що достатньо дати неслухняному громадянинуві дрючком по голові, щоб у цій голові одразу просвітліло, щоб у ній миттєво склалися пазли національної свідомості, а невдовзі в певних географічних межах швидко конституювалася могутня історична нація. Це дещо нагадує святу віру чималої кількості людей у те, що правда – це газета; свобода – це партія; а влада – це будинок, де чиновники перегортають папери. А також наївну віру в те, що достатньо оволодіти всіма цими атрибутами, і ти автоматично перетворишся на реальну владу, яка буде живим утіленням омріяної правди і свободи... Але, як зауважив свого часу Р.Арон, уже так часто «встановлювався деспотизм із посиленням на свободу, що досвід спонукає порівнювати справу партій радше, ніж їхню програму, і уникати довірливих учинків чи сумарних осудів у цій сумнівній битві, де мова завуальовує думку, де цінності на кожному кроці зраджуються»⁶. Тож цілком зрозумілий із погляду позитивізму та структуралізму заклик до визнання того, що «нація є фактом», яким, як і рештою «фактів», оперує наука за допомогою пізнавальних процедур, виглядає в даному випадку чимось на кшталт пропозиції гоголівського Чичикова. Адже головна дисциплінарна специфіка і привабливість історичної науки за

⁴ Галушко К.Ю. Сучасний український гранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.5–6.

⁵ Йолон П. Суб'єкт // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С.612–613.

⁶ Арон Р. Опій інтелектуалів / Пер. з фр. Г.Філіпчук. – К., 2006. – С.91.

будь-якого багатства підходів та різноманіття методологічного інструментарію саме у тому й полягає, що історія оперує долями живих людей і, відповідно, біографіями їх спільнот. Історія має змогу достукатися до серця людини лише тому, що історичне минуле завжди вагітне людським майбутнім і в ньому вже б'ється маленьке людське серце, котре невдовзі підлягатиме черговому історичному випробовуванню на свою людяність. У даному сенсі людинотворча функція історії похідна від загальноновизнаної людинотворчої функції культури. Тому прагматичне авторське припущення, що в міру існування нинішньої національної держави України нам доведеться просто звикати до набагато більш вільного та ширшого використання поняття «українці», єдиним критерієм вірності якого є сучасна територія, видається певним раціоналістичним спрощенням соціальних функцій історичної науки. Одного лише критерію територіальності, мабуть, замало для «донесення до сучасності інформації про саме існування і стражденну долю жертв Голокосту, Голодомору, нацизму та сталінізму». Авторський наголос на тому, що «вони давно мертві», а історики можуть лише «ретранслювати у сучасність дещо важливе й дійсно значиме з минулого, – нехай це свідчення існування вже неживих людей, спільнот і народів», як на нашу думку, знищує живий зв'язок минулого й сучасності, а значить і саму можливість живого відчуття історичного досвіду⁷. Наше буремне «кримське» сьогодні представило неспростовні докази того, що без живого зв'язку «і мертвих, і живих, і ненарождених», без реальної, а не фіктивної солідарності в межах національного утворення, без надійних запобіжників руйнації такої солідарності та захисту від проявів зневаги й зухвалого насильства на етнічному ґрунті абсолютно неможливо гарантувати історичну відповідальність за згадані К.Галушком «600 тис. кв. км сучасної території української держави».

Попри будь-яку критику ліберальної ідеології, важко заперечити важливість дотримання громадянських свобод і прав людини у справі збереження й історичного відтворення духовних та матеріальних підстав української національної державності. У цьому сенсі можна лише подякувати Г.Касьянову й О.Толочку за ініціацію дискусії, що у царині реальної історії виявила свою надзвичайну важливість із погляду перспектив збереження національної державності. Та й сам К.Галушко по суті прагнув лише до більш рельєфного історико-філософського осмислення фундаментальної проблеми корисності історії для життя. Цілком слушне питання, що коли вже говорити про нову концепцію національного ґранд-нарративу, то буде цілком логічним попередньо з'ясувати, з якого визначення «нації» він має виходити. Хоча, як на наш погляд, наступна авторська пропозиція – уважати замовника національного ґранд-нарративу «віртуальним» – знову виглядає вже згадуваним ідеалістичним «розпредмеченням» суб'єкта історії. Адже попит на новий національний ґранд-нарратив – це цілком реальний і зрозумілий усенародний попит на правду, ще не задоволений сучасністю. Це попит на самі критерії правди й на реальний досвід їх застосування. Попит на інструментарій ідентифікації найбільш небезпечної

⁷ Галушко К.Ю. Сучасний український ґранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація. – С.21–22.

брехні. Сам К.Галушко, зрештою, наголошує на необхідності активної протидії неадекватним уявленням про минуле, які формують політики, демагоги та пройдисвіти. Однак насправді питання значно глибше, оскільки проблема брехні (та, у ширшому сенсі, феномену обману) стосується не лише історичного світогляду, а всього життєвого світу людини. У цьому сенсі тлумачення гранд-нарративів винятково як певних систем-координат, необхідних історикам для того, щоб при зміні культурних епох була можливість не вишукувати по кожному періоду зернятка концепцій, а мати єдине джерело для формування свого дзеркального «я»: мені це подобається, я це розкритикую, це застаріло, а це відтепер класика, видається необґрунтованим нівелюванням епістемологічного та аксіологічного потенціалу історичної науки⁸. Власне, таке припущення спростовує й сам автор, коли солідаризується з пропозицією Г.Касьянова та О.Толочка представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів⁹. Нам видається, що історикомі все ж дещо замало просто усвідомлювати відповідальність за перетворення наративу на один з інструментів ідеологічних суперечок сучасності. Історик має пам'ятати ще й те, що наратив у чималій мірі творить людину, яка робить себе, щосили намагається «зробити» інших, і аж ніяк не схильна відмовлятися від найменшої нагоди «робити історію».

Роль національного гранд-нарративу у формуванні суспільної свідомості найбезпосереднішим чином пов'язана з авторитетом слова як такого, із рівнем довіри до нього та силою його впливу. Психологи, фізіологи, лінгвісти вже давно не тлумачать суб'єкта сприйняття мови як пасивного приймача інформації. Міркування психолінгвістів щодо мовленнєвого акту як складової інтелектуальної поведінки людини і так званих мовленнєвих дій потребують більш ретельного врахування у ході аналізу планів конструювання будь-якого варіанта «великого наративу»¹⁰. Мовна апеляція завжди має як інформаційну, так і світоглядну мету, а отже потребує й відповідного врахування можливого результату, потенційної реакції соціуму у цілому, окремих його груп і конкретних індивідів. Слово – це інструмент, а часом, як писала Леся Українка, і «єдина зброя», якою історикомі припадає користуватися не лише у процесі дослідження минулого, а й у щоденній імплементації видобутого досвіду в людські практики сьогодення. Тому історик змушений шукати не лише розуміння, а й порозуміння. Принаймні завжди зважати на його необхідність. По суті йдеться про славнозвісну «комунікативну компетентність», котра за нинішніх умов перетворюється на головний виклик можливого оновлення національного гранд-нарративу.

⁸ Там само. – С.19.

⁹ Див.: Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й безпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.21.

¹⁰ Леонтьев А.А. Психолінгвистические единицы и порождение речевого высказывания. – Москва, 2005. – С.118, 135.

У цьому сенсі, попри всі принади естетичного досвіду, зовсім не випадково Т.Адорно до розряду пріоритетів методологічної зацікавленості істориків-нарративістів зараховував поняття *комунікативної раціональності* Ю.Габермаса, покликане прояснити основні питання етики, теорії мови й діяльності. Спільноти людей, які володіють *комунікативною компетентністю*, філософ підводить під поняття *комунікативної громадськості* (нім. «Öffentlichkeit»). Гласність, відкритість – необхідні, але не достатні умови для становлення комунікативно компетентного суспільства. Головне питання, в якій мірі суспільство, котре прагне до кращого майбутнього, здатне реалізувати ідеали дискурсу та чи взагалі воно на це здатне. Дискурс тлумачиться як мовна діяльність, що відкриває підступи до науки, мистецтва, техніки й праці. У цих сферах і відбувається його перевірка на істинність. Відтак сучасному і майбутньому українському історикові важливо усвідомлювати, в якій мірі можливий *гранд-нарратив* здатний бути підготовкою до такого дискурсу й, більше того, стати його органічною частиною? Наскільки оновлений *гранд-нарратив* виявиться здатним до чесної відмови від хибної самоочевидності суджень і стимулюватиме пошук консенсусу? В якій мірі він розвиватиме загальну людську здатність до плідної *комунікативної дії*?

В історієписанні, як варіанті реалізації наратологічного концепту реконструкції людського минулого, проблема мови посідає особливе місце. Це цілком зрозуміло з огляду на соціальну функцію мови у процесі комунікативно детермінованого розгортання історичного процесу. Б.Рассел слушно зауважував, що

«до мови, як і до інших речей, значення котрих видавалося незбагненим, таким, як дихання, кров, сталь, блискавка, із того часу, як у людей з'явилася здатність фіксувати свої думки, завжди було забобонне ставлення. Дикуни бояться відкрити ворогові своє справжнє ім'я, щоб той не використовував його в магічних діях»¹¹.

Тож чи не впадають у стан дикунства ті, хто боїться виходити на мирні акції з відкритим забралом і ховає не те що своє ім'я, а навіть своє обличчя за найрізноманітнішими масками? Про який соціалізм, капіталізм або демократію з «людським обличчям» можна говорити, коли немає ніякого обличчя? Яку свободу особистості та які права людини можна відстояти, коли «особистість» і «людина» зникають під личиною «аноніма», неідентифікованої молекули натовпу?

Характерно, що знамениту тезу евангеліста Івана («Споконвіку було слово») Б.Рассел уважав виразом поглядів логічних позитивістів (хоча з таким самим успіхом її можна було б, приміром, оцінити і як квінтесенцію платонізму). Для сучасного українського громадянина, який заляк на перехресті антагоністичних інформаційних потоків, корисним виглядає наступний бігевіористський акцент філософа: «Передача інформації може відбуватися лише завдяки тому

¹¹ Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы (Часть 2: Язык). – К., 2001. – С.68.

факту, що інформація цікавить вас, або якщо припускається, що вона може вплинути на поведінку». Корисність мови, на переконання Б.Рассела, обумовлена різницею між суспільним та особистим досвідом. Мова, на його думку, є «засобом перетворення нашого особистого досвіду в досвід зовнішній і суспільний». Водночас, як наголошує філософ, «мова, виникнувши одного разу, набуває певного статусу автономії [...]. Автономія мови дозволяє вам утримуватися від нудного процесу тлумачення, за винятком особливих критичних моментів»¹². При цьому Б.Рассел уважав мову хоча й корисним та необхідним, але й небезпечним знаряддям. Адже «філософ потрапляє у скрутне становище, коли намагається використовувати мову для руйнації тих помилкових міркувань, основою яких є сама мова». Деякі філософи, котрі відступають від проблем, неясностей і складностей, пов'язаних із цим завданням, схиляються до приписування мові автономності та намагаються забути, що мова призначена відноситися до фактів і полегшувати зв'язок із навколишньою дійсністю. До певної межі таке потрактування має значні переваги: логіка й математика не досягли б таких успіхів, якби логіки та математики кожного разу по-новому замислювалися над символами, якими вони оперують. «Мистецтво заради мистецтва» – це максима, цілком законна в логіці, так само, як і у живописі (хоча ані в першому, ані у другому випадку вона не становить повної істини). Будь-якому дослідникові-початківцеві абсолютно зрозуміло, що наука історія – аж ніяк не математика й не живопис, а тому не може існувати за рахунок постмодерної автономізації мови. Мова історії найтіснішим чином пов'язана з «вірою в більш або менш постійні персони чи речі»¹³. Саме тому, автономізація феномену мови у ситуації постмодерну створює серйозні світоглядні небезпеки для історичного мислення як такого, оскільки нівелює корисність досвіду, знищуючи віру в ці самі «постійні персони або речі».

Постмодерн – це не просто новий стан колективного мислення, не лише злам традицій і нова якість гри колективного та індивідуального розуму, не лише релятивізація й делегітимація знання. Це ще й настирливе життя напоказ, епоха тотальної реклами та невгамовної пропаганди. Після «перемоги» над тоталітаризмом настала доба тотальності самого процесу змін в умовах ринкового переосмислення маскультурних можливостей нової свободи. Психолінгвістичний вимір пропаганди влучно охарактеризували М.Горкгаймер і Т.Адорно у своїй класичній «Діалектиці просвітництва». Як, зокрема, наголошували дослідники,

«пропаганда робить із мови інструмент, важіль, машину. Пропаганда фіксує стан людей, в якому вони опинилися в умовах соціальної несправедливості тим, що приводить їх у рух. Вона розраховує на те, що на них можна розраховувати. У глибині душі кожний знає, що завдяки засобу він сам стає засобом, як на фабриці. Лють, яку відчують вони у собі, керуючись нею, є давньою люттям щодо ярма, посиленою підозрою, що вихід, укааний пропагандою, хибний. Пропаганда маніпулює людьми;

¹² Там же. – С.70–72.

¹³ Там же. – С.74, 78.

там, де вона кричить про свободу, вона суперечить самій собі. Вона невіддільна від брехливості. Спільнота, в якій, завдяки пропаганді, знаходять один одного фюрер і його послідовники, є спільнотою брехні, навіть якщо зміст пропаганди виявляється правильним. Істина стає для пропаганди засобом для набування прихильників, вона перекручує її вже тим, що вкладає у свої уста. Тому справжньому спротиву невідома пропаганда. [...] Навіть пропаганда свободи може збити з пантелику, оскільки змушена нівелювати різницю між теорією і приватними інтересами тих, до кого звертається. [...] Підозрілим є не зображення дійсності як пекла, а регулярні заклики вирватися з нього»¹⁴.

Епоха пропаганди – це така ж реальна система координат сучасного теоретико-історичного дискурсу, як і численні методологічні новації у царині професійного історієписання.

Цікава методологічна дискусія, котра розгорнулася на шпальтах «Українського історичного журналу» з кінця 2012 р., дозволяє виснувати, що за нинішніх умов проблема вітчизняного г'ранд-нарративу має два основні виміри актуалізації, цікаві з погляду еволюції історичного мислення як такого. Перший – це доля «великої оповіді» у сучасних умовах розгортання «історіографічної революції»; другий вимір – особлива соціальна функція нарративу й сучасних мовленнєвих практик у просторі реальної історії. Оскільки нинішня професійна дискусія вітчизняних істориків відбувається здебільшого в першій площині, видається корисним уважніше придивитися до другого, власне мовного, рівня проблеми обговорення, зупинитися на деяких суттєвих, на наш погляд, соціо- та психолінгвістичних аспектах. Назагал це відповідає інтересам поглибленого розуміння дуже важливого прагматичного виміру комунікації світової й національної історії.

У контексті оцінки перспектив методологічного діалогу вітчизняних та зарубіжних істориків безперечно цікавим і своєчасним видається аналіз локально-регіональних аспектів українського «нарративістського повороту»¹⁵. Повторне апелювання до базового концепту метанарративу Ж.-Ф.Ліотара, на нашу думку, цілком об'єднане з огляду на важливість загальної понятійної культури в науковій дискусії щодо фундаментальних проблем єдності теорії і практики історієписання. Ідеться про назріле переосмислення можливостей більш тісного зв'язку між мовною теорією й мовною практикою як у професійному дослідженні історії, так і в буденному сприйнятті й тлумаченні актуальної історичної реальності. Зрозуміло, що згадані вище виміри актуалізації проблеми українського г'ранд-нарративу перебувають в органічній єдності. У нашому випадку йдеться про свідоме зміщення акцентів, про концентрацію дослідницької уваги на тих аспектах, які все ще залишилися недостатньо відрефлексованими на нинішньому етапі методологічного самовизначення вітчизняної історичної науки. Додаткове прояснення суто нарратологічного

¹⁴ Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика просвещения: Философские фрагменты / Пер. с нем. М.Кузнецова. – Москва; Санкт-Петербург, 1997. – С.307–308.

¹⁵ Див.: Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного нарративу // Український історичний журнал. – 2013. – №5. – С.4–23.

контексту конкуренції модерного й постмодерного історичного мислення видається надзвичайно важливим в умовах прогресуючої релятивізації критеріїв істинності знання. Фокусуєчись на цих питаннях, будь-який дослідник потрапляє у проблемне поле дослідження специфіки історичної правди/істини як такої.

Зрозуміло, що в рамках обмеженої статті нереально охопити грандіозний «нараторологічний» сегмент теорії й методології історичного пізнання. Хочеться лише наголосити на важливості використання потенціалу нараторологічної теорії для дослідження проблеми брехні/обману як способу пошуків істини в історії й сьогоденні, так би мовити, «від противного». Брехня так наполегливо, так успішно знищує ідею української соборності, що безумовно заслуговує окремого аналізу. Як нам видається, певне теоретико-методологічне щеплення від прогресуючої «брехливості історичного часу» може стати у пригоді не лише дослідникові історії, зануреному у вельми токсичний потік безкомпромісно конкуруючих політичних дискурсів новітньої доби. Найцікавіші зразки «брехливості історичного часу» конструюються, зазвичай, з «уламків» та «обрізків» правди-істини, а професійна придатність пропагандиста визначається при цьому здатністю до «селекції правди», тобто до використання правди як аргументу на користь власної політичної позиції та ідеологічних уподобань. Історик змушений працювати і з цією наративною пульпою, самостійно вишукуючи реактиви для нейтралізації токсичних відходів людської комунікації.

Дивовижним чином тривала наукова дискусія щодо перспектив соціального й культурно-цивілізаційного діалогу на теренах України завершилася оригінальною силовою конкуренцією двох антагоністичних монологів у царині реальної української історії. Девальвація слова у ситуації посилення правового нігілізму давно зреалізувала всі релятивізуючі інтенції постмодерну попри те, що методологічна увага до слова має глибинне коріння в духовній та інтелектуальній історії людства. Не даремно Нестор-Літописець на самому початку свого уславленого у віках «гранд-наративу» звертався до біблійного досвіду розподілу землі й лінгвістичного досвіду реалізації вавилонського будівельного проекту. Тож урахування локально-регіональних аспектів формування національного та глобального наративу має глибинні культурно-цивілізаційні підстави у вітчизняній духовній традиції. Але схоже, що сучасні українці, досить далеко просунувшись у благородній справі колективного будівництва великої України, раптово втратили спільну мову й опинилися на порозі лінгвістичної катастрофи національної державності.

Утілення мрії відомого історика В.Сарбея про розважливу, помірковану історію, в основі якої – вивчення буденного життя, відсувається на невизначену перспективу в умовах перманентної української революції. Важко стартувати на основі нової цілісної моделі культурного досвіду народу, коли так наполегливо культивується необхідність старих міфів. Це є вельми несприятливим середовищем для реалізації будь-яких концептів поліетнічної та соціально відповідальної історії України. Хоча зрозуміло, що на крутих поворотах історії багатонаціональних державних утворень потреба саме в подібних концептах найбільш очевидна.

Історичне мислення, історична свідомість, історична пам'ять, історичний досвід – це не лише поняття, конструкції теоретиків, а й підсумок реалізації людської здатності до сприйняття та осмислення реальних явищ, сукупності суб'єктивізованих відбитків минулого, що продовжують існувати в головах індивідів, спільнот і їхніх прискіпливих «реєстраторів» та «нараторологічних трансформаторів» *буття у часі* – істориків. Зберігаючи свою яскраво виражену теоретичну специфіку, за будь-яких обставин ці поняття не втрачають фундаментальних людських характеристик. Вони залишаються «мисленням», «свідомістю», «пам'яттю» й «досвідом» живої людини. Це обумовлює методологічну спорідненість питання «селекції правил» Ф.Гаєка, проблему «дієвості правила» Л.Віттенштайна і, приміром, проблему практичної цінності історичного досвіду у так званій «академічній парадигмі історичної науки». Поєднання зазначених проблем, їх теоретико-методологічний синтез залишається одним із продуктивних варіантів поглибленого розуміння суспільної та особистісної функціональності історичної науки, є важливим напрямом пошуків відповіді на сакраментальне для «виробників» і «споживачів» питання про користь і шкоду історії для життя. Ідеться, у кінцевому підсумку, про свободу волі людини у сучасних умовах глобальної реалізації славнозвісної «хитрості розуму». Назагал це є черговою постановкою завжди актуального питання про межі історичної суб'єктності індивіда. Мовиться про індивідуальну здатність до критичної рецепції реальної історичної дійсності. У більш широкому контексті – про реальний демократизм історичного процесу, про здатність особистості (не лише видатної) до вчасної ідентифікації індивідуальних і групових складників глобальної «хитрості розуму». Функціональна готовність індивіда до такого роду розумової діяльності за визначенням потребує критичної селекції свого й чужого історичного досвіду. Очевидною є потреба динамічного та достатньо цілісного, тобто діалектично повноцінного тлумачення «життєвого світу» людини, котрий значною мірою детермінує характер і перебіг соціальної комунікації.

У контексті актуальної методологічної дискусії щодо українського мета/гранд-нарративу видається корисним ще раз повернутися до спектра тлумачень самого цього поняття. Ми давно звикли до того, що процес рецепції популярних понять та іноземних термінів не потребує особливої розумової напруги. Саме тому цей процес досить часто перетворюється на буденне збагачення традиційного арсеналу аксіоматики (а часом навіть на чергову перемогу бездумного апріоризму). Сам процес інколи набуває характеру покірного та квапливого приєднання до умов міжнародної конвенції, стає спрощеною національною легітимацією запозиченого «імені за угодою». Власне, інакше й не може бути, коли ставити перед собою завдання лише про своєчасне «вписування у світову історію», у тому числі інтелектуальну. Однак така спрощена процедура часом суттєво нівелює евристичний потенціал нового поняття в парадигмі «імені за природою». Хоча сепаратний конвенціоналізм і дозволяє більш вільно фантазувати, однак такі фантазії інколи завершуються творенням занадто штучного методологічного світу, котрий, попри всі благородні наміри, може ускладнювати міждисциплінарну та міжкультурну взаємодію. Потрібно визнати, що чимала кількість фундаментальних понять методологічного дискурсу, на основі

яких передбачається вибудовувати український мета/гранд-нарратив і досі залишаються недостатньо відрефлексованими. Залишається занадто широкий простір для довільних інтерпретацій, що здатні відчутно деформувати загальне уявлення про екзистенційний зміст історичного процесу. Це стосується навіть таких надважливих для сучасної людської історії понять, як «демократія», «свобода», «справедливість», «цінності» (не кажучи вже про більш розлогі конструкти, приміром, «європейська ідея», «соціальна ринкова економіка» тощо).

Із легкої руки Ж.-Ф.Ліотара не лише в нашій, а й у західній гуманітаристиці домінує тлумачення «метанаративу» як поняття, що є практично ідентичним «гранд-нарративу» та «великій оповіді», котрі вже майже сконали в умовах тотальної недовіри епохи постмодерну, але потім незбагненним чином знову почали відроджуватися. Декілька років тому І.Колесник достатньо системно окреслила теоретико-методологічні параметри проблеми гранд-нарративу. Як слушно зауважила дослідниця, «у сучасній літературі зустрічається ціле віяло понять, що мають однакову сутність». Зокрема, було звернуто увагу на низку цікавих праць зарубіжних авторів, в яких метанаратив тлумачиться як методологія, що дозволяє інтегрувати історичну, психологічну та культурну перспективи. Важливим, у даному випадку, є те, що «в рамках такої методології зростає роль саморефлексії/самоінтерпретації, за рахунок поглиблення інтеграції контекстів життєвого досвіду досягається більша онтологічна цілісність знання про життя індивідуума»¹⁶. Зі свого боку, хотілося б лише додати, що проблема метанаративу як «великого тексту» за умов розпаду і фрагментації постмодерного дискурсу не підлягає вирішенню без паралельного розв'язання низки складних питань «метанаративу як методу». Ідеться про реальну змістовність одного й іншого тлумачень.

У цьому сенсі інтерпретація базового поняття «метанаратив» як «за угодою», так і «за природою», мабуть, усе ж таки, потребує певного уточнення, перш за все з урахуванням його логіко-функціональної належності, теоретико-методологічної специфіки. На нашу думку, проглядається очевидна епістемологічна відмінність «метанаративу» від «гранд-нарративу» або «великої оповіді», попри наявність чималої кількості праць, де ці поняття без достатнього теоретичного обґрунтування оголошуються тотожними. Власне, і сам Ж.-Ф. Ліотар не надав цій відмінності особливого значення на початку свого дослідження «стану постмодерну». Однак надалі, по мірі послідовного заглиблення філософа у проблему свого дослідження, ця відмінність стає дедалі більш відчутною та все більше концептуалізується у площині конкуренції теоретичного й емпіричного. Достатньо уважне прочитання «стану постмодерну» Ж.-Ф.Ліотара дозволяє відчутти реальний евристичний потенціал «метанаративу» як індивідуального дослідницького підходу. Тож навряд чи варто ігнорувати глибинну етимологічну природу поняття й, зокрема, смислове навантаження самої частки «мета-» у філософській традиції. Можемо згадати такі усталені філософські терміни, як «метаєтика» (сформований у річищі сучасної аналітичної філософії різновид дискурсу щодо змісту етичних висловлювань та аргументацій), «метамова»

¹⁶ Див.: Колесник І.І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. – 2008. – №3. – С.154–158, 166–167.

(мова, засобами якої досліджуються й описуються властивості певної іншої мови), «металогіка» (логічні дослідження логічних числень як формальних об'єктів), «метатеорія» (теорія, що аналізує властивості, структуру, методи й логічні основи, тобто доказовість, несуперечливість, строгість моделі та межі застосування іншої теоретичної системи), і, зрештою, загальновідома «метафізика» («після фізики» – філософське вчення про надчуттєві принципи та першооснови буття, у рамках якого умоосяжний, теоретичний характер пізнання протиставляється сфері практичного досвіду). Усі зазначенні поняття мають родову спорідненість завдяки грецькому слову «мета» – «за», «після». Тож із погляду загальної логіки словотворення у випадку визначення пізнавальної інтенції поняття «метанаратив» видається більш виправданим виходити не з простого аналогу «великої оповіді», а з принципу глибинної взаємодії емпіричного й теоретичного, постійного теоретико-методологічного моніторингу історичного наративу, власного базового концепту його філософської рефлексії. Відтак, суто логічно, «смерть метанаративу» взагалі неможлива й багато у чому Ф.Анкерсміт мав рацію. «Метанаратив» за своєю суттю власне і є концептуальною реакцією на загальну делегітимізацію знання у ситуації постмодерну й, відповідно, реакцією на передчасну смерть легітимуючої великої оповіді. Якщо вже прагнути до понятійної коректності, то «метанаратив» власне і є формою критичної самоорганізації релятивізованого постмодерного полілогу. У «ситуації постмодерну» він багато у чому набуває ознак «дискурсу», однак має суттєво більш виражене теоретико-методологічне навантаження. Безпосередньо у царині історичної науки це є акт, що вможливорює дослідницьке самоспостереження, дозволяє використовувати уяву не лише як дедалі більш функціональний інструмент, знаряддя творчості, а й робити її надзвичайно цікавим об'єктом наукового аналізу. Власне, саме в такій концептуальній площині Г.Вайт здійснює прагматичне тлумачення метанаративу у своїй неперевершеній «Метаісторії». Світ уяви перетворюється на повноцінну історичну реальність, на людське буття, котре так само, як і буття природи, потребує логічного переосмислення у своїх основах. Для цієї роботи людського розуму реальна здатність до розрізнення істини та брехні є не менш, а, можливо, і ще більш важливою, ніж для традиційного пізнання законів природи. Для основної маси наших громадян це є особливим інтелектуальним викликом, ураховуючи нашу історичну схильність до уніфікації, суміщення різнорідних явищ і процесів.

Для поглибленого розуміння концептуальних засад проблеми гранд-нاراتиву видається корисним знайомство з підходами серйозного дослідника історичної епістемології А.Мегілла, чия праця ще раз переконує в тому, що комплекс питань «великого нарративу» є серйозним сегментом історичної епістемології, важливим фрагментом інтелектуальної історії та й у цілому органічною складовою широкої філософсько-літературної дискусії щодо взаємодії форми та змісту, раціонального й ірраціонального, реальності та вигадки. Для самого А.Мегілла концепт «великого нарративу» стає перш за все приводом для осмислення сучасних процесів дисциплінаризації або фрагментації історіографії¹⁷.

¹⁷ Мегілл А. Историческая эпистемология / Пер. с англ. М.Кукарцевой, В.Катаева, В.Тимонина. – Москва, 2007. – С.266–267.

У цьому сенсі проблема синтезу, питання функціональності й когерентності нарративу мають бути органічною складовою дискусії щодо українського гранд-нарративу як інтелектуального проекту та морального завдання. Передумовою плідного розуміння когерентності А.Меґілл вважає реалізацію чотирьох рівнів концептуалізації: 1) *власне наратив*; 2) *мастер-нарратив* або синтез, що претендує на статус авторитетного повідомлення про певні сегменти історії; 3) *великий наратив*, котрий домагається статусу авторитетного повідомлення про історію взагалі; 4) *метанаратив* (що найчастіше розуміється як віра в Бога або в раціональність, іманентну світові), котрий слугує для того, щоб виправдати *великий наратив*¹⁸. В умовах плюралізації історієписання почали слабшати надії на уніфіковану репрезентацію минулого й розпадатися уявлення про автономність історії щодо інших дисциплін. Назагал А.Меґілл вважає конструювання «великого нарративу» справою ризикованою з огляду на те, що майбутні події можуть відхилитися від запропонованої лінії історії¹⁹.

Міркування А.Меґілла про «термін і реальність постмодерну» становлять, на нашу думку, суттєвий практичний інтерес. Безперечно перспективним у теоретико-історичному плані є прагматичне зауваження дослідника щодо «зіставлення відмінностей конкуруючих ідентичностей» як характерної риси епохи постмодерну. На його переконання, ідеться не стільки про те, що соціокультурна ситуація стала більш «різномірною», скільки про активізацію й поглиблення взаємодії цих відмінностей унаслідок поширення сучасних способів комунікації. Своєю чергою, це мало наслідком формування загального відчуття вражаючої різноманітності та альтернативності (принаймні там, де немає війни відмінностей). Симптоматично, що при цьому гомогенізація або синтез різноманіття видаються неможливими та навіть небажаними. Найбільше, чого можна, на думку А.Меґілла, досягти – синкретизм. Але навіть це не є, за існуючих обставин, способом вирішення проблеми різноманіття у жодній сфері. Водночас у контексті навчання виклик постмодернізму мав би так чи інакше «скріпити» суміш існуючого різноманіття «без винятків і вибухів». У цьому сенсі недовіра до «великого нарративу» радше означає «сумніви у правильності кордонів, а не їх заперечення». Досвідчений історичний епістемолог не закликає до міждисциплінарної уніфікації й не аргументує необхідність «синтезу» на більш високому рівні, аніж в історіографії. А.Меґілл наполегливо обстоює корисність «перетину кордонів між дисциплінами», «тимчасове існування в різних галузях знання», «спроби говорити іншою мовою (або принаймні розуміти її, що відрізняється від перекладу)». Дослідник виступає за визнання необхідності таких проектів у *межах* історичної дисципліни. На його переконання, «необхідно замінити помилкові уявлення про дивовижну поглинаючу здатність професійної історіографії і про єдність історичного методу»²⁰.

Пропозиція щодо засвоєння «інших мов» (тобто мов інших наукових дисциплін) і набуття професійними істориками особистого досвіду «тимчасового існування в інших галузях наук» видається надзвичайно важливою з погляду

¹⁸ Там же. – С.269–271.

¹⁹ Там же. – С.277–278.

²⁰ Там же. – С.300–302.

адекватності історичного розуміння «життєвого світу», «духовної ситуації часу» й у цілому реального історичного моменту людського буття. Зрозуміло, що така пропозиція не може не враховуватися і у процесі визначення базових методологічних характеристик можливого українського гранд-нарративу. Соціально функціональний гранд-нарратив покликаний лінгвістично підготувати індивіда до рецепції тієї життєво важливої, багатоаспектної інформації, від розуміння і правильного тлумачення якої залежить адекватність здійснюваного особистого й колективного вибору в кожний момент особистої та колективної історії. Окрім того, саме такі навички є бодай якоюсь запорукою вчасної ідентифікації міждисциплінарної брехні, спеціально виготовленої для того, щоб керувати людським вибором без згоди самої людини.

Новий вітчизняний гранд-нарратив, незалежно від його світоглядної, ідеологічної та будь-якої іншої специфіки, покликаний в умовах сучасної інформаційної революції радикально розширювати межі мовно-понятійної компетенції громадянина, який прагне до вищих, суспільно більш раціональних стандартів свободи, демократії і справедливості. У протилежному випадку будь-який новий національний гранд-нарратив перетвориться на нові шори примітивізованого історизму та сприятиме невідворотній поразці особистості в битві з ворогами відкритого суспільства. Уже хоча б унаслідок інформаційного перевантаження й колапсу оперативної пам'яті та акратичної нездатності до швидкого вирішення нагальних питань особистої історичної конкуренції.

Окремої уваги в рамках нашої дискусії заслуговують міркування П.Рікера про «вбудованість людського досвіду в нарратив». Теза стимулює пошук відповіді на три серйозні питання: про змістовність цього досвіду, про адекватність його нарративної презентації і про реальну готовність індивіда й спільноти до його сприйняття. Аналітико-філософські міркування щодо природи дискурсу й евристичні можливості рікерівського концепту нарративу в дослідженні природи людського досвіду становлять безперечний інтерес для істориків, про що свідчать праці цілої низки вітчизняних дослідників. Праця П.Рікера «Час і нарратив» становить безперечний інтерес не лише в контексті дискусії щодо українського мета/гранд-нарративу, а й з огляду на гостроту потреби визначення параметрів реальної «досвідної» змістовності будь-яких нових наратологічних пропозицій. Адже масштабна історична праця – це, безперечно, не лише ефектна мовна презентація варіанту національної ідентичності, а й прагматичний варіант систематизації історичного досвіду. П.Рікер жваво полемізує з тими семіотиками та структуралістами, які розглядають нарратив як нерухому й неживу систему знаків. На його думку, подібні уявлення позбавляють нарратив притаманної йому риси часовості та зв'язку з людським досвідом. Розуміння історії як «часу досвіду» нам видається методологічним осердям прагматичного тлумачення самої ідеї відродження гранд-нарративу на українських теренах²¹.

Нас безпосередньо цікавить наш власний світ, світ, в якому ми живемо зараз. Саме у цьому світі щомиті народжується наше майбутнє з нашого

²¹ Рікер П. *Время и рассказ* / Пер. с фр. Т.В.Славко. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – С.50, 65.

минулого. Відповідним чином особливий інтерес мають становити і стратегії, що, зазвичай, використовуються найбільш вправними брехунами, тими «активістами історії», котрі наполегливо нав'язують спільноті своє перекручене тлумачення реальної дійсності. Та обставина, що адекватна наративна самоорганізація істини оголошується недосяжною, а наративно організована брехня при цьому нічим у логічному відношенні не відрізняється від наративно організованого варіанту правди, видається вельми суттєвою з погляду визначення перспектив розвитку історичної науки. Адже наукове знання, перш за все знання історичне, зберігаючи наративні риси, не втрачає зв'язку з досвідом, і у цьому сенсі дослідницький досвід ідентифікації та осмислення феномену брехні видається неоціненним. У ситуації постмодерну актуальність такого досвіду радикально зростає вже хоча б унаслідок заперечення самої потреби такої ідентифікації, з огляду на гучне декларування рівноправності брехні та правди й абсолютної відносності останньої. Головним здобутком раціональної історичної поведінки є досвід вчасного розпізнавання брехні – і як результату дії власної свідомості, тобто самообману, і як результату зовнішніх впливів із боку інших суб'єктів історичного процесу, спрямованих на створення хибної картини світу в конкурентів, тобто як результату свідомого обману «іншого» у власних інтересах. У цьому сенсі, цілком зрозуміло, конструкція, досвідний зміст і характеристики внутрішніх комунікативних механізмів потенційного національного історичного нарративу мають відповідати викликам сучасного агресивного медіа-середовища. Тим більше, коли в «епоху пропаганди» наративне й перформативне сьогодення постійно випереджає суспільствознавство, і відбувається небезпечна окупація життєвого світу людини, яка попри всі реально-історичні негаразди наполегливо прагне до свободи.

Дискусія щодо перспективної моделі нової фундаментальної історії України на тлі Шевченкового ювілею набуває особливого змісту з урахуванням несподіваної гостроти потреби конструктивного діалогу між громадянами незалежної української держави після більш ніж двох десятиліть її суверенного існування. І в даному випадку йдеться не про уніфікацію тлумачень образу Т.Шевченка у вітчизняній гуманітаристиці, не про узагальнення численних наукових рефлексій творчої спадщини народного поета, а перш за все про перевірку особистої чутливості до універсального алгоритму людської правди як основи реального, а не схематизованого гуманізму. Шевченкова логіка сердечного співчуття є унікальним і найбільш природним варіантом звільнення від зарозумілої епістемології космічно холодного тлумачення національної та світової історії. Ця логіка є не лише пуповиною «органічної солідарності», що з'єднує національну спільноту, а й загальнодоступним і, водночас, глибоко особистим способом осягнення контроверсного змісту історичного процесу. У даному сенсі щирий шкільний твір про поезію Тараса Шевченка важить значно більше, ніж будь-яка досконала наукова розвідка визнаного професіонала. Уже хоча б тому, що такий шкільний твір є результатом сприйняття Шевченкової правди у цінності майбутнього життя нового покоління українців. Невгамовна поетова туга за свободою – це споконвічна туга за вільними людьми. Навіть отримавши «з барського плеча» формальну свободу,

український пророк жадібно шукав вільних людей навколо себе і страждав, коли їх не знаходив, коли на кожному кроці стикався із застарілими виразками рабства. Вільний за своєю природою й мистецьким покликанням, він не міг спокійно дихати отруйним повітрям рабства, в'янув від його мертвого подиху, відчайдушно рубав нові вікна для чистого вітру свободи в історії свого народу, вишукував нові джерела свободи в Біблії, в історії визвольних рухів сусідніх народів, у корифеїв технічного прогресу Р.Фултона та Дж.Ватта – словом скрізь, де тільки це було можливо. Т.Шевченко мучився нестерпною мукою самотнього українського Адама в мальовничому українською раю. Він категорично не погоджувався визнати комедію українського кріпацтва «божественною» й постійно наголошував на її безсоромній рукотворній природі. Правоту стихійної орієнтації великого поета довела історія. Адже тільки консолідація на основі ідеї справедливості та принципах взаємоповаги як форми самоповаги споконвіку була найефективнішим засобом лікування від церебрального паралічу тоталітарності. Наявна логіка загальнонаціонального соціального мислення й визначає реальну «дольову участь» тієї чи іншої нації в розподілі здобутків світового прогресу. При цьому історична традиція рівноправності поколінь, яку обстоював Т.Шевченко, відіграє при визначенні такого роду пропорцій ключову роль. З огляду на те, що українські громадяни мають не лише утвердити демократію, а ще й витворити модель конкурентоспроможної демократії, дуже важливо враховувати, що підсумкові результати світової конкуренції демократичних держав насправді визначаються національним рівнем соціальної солідарності. Адже ідея права, на щастя, завжди мала й завжди матиме могутній історіотворчий потенціал. Ця ідея мобілізує розумних сучасників на спільну соціотворчу роботу. Історичний досвід такої раціональної роботи – широке поле для діяльності професійних істориків.

Видатний європеєць Ж.Моне, оцінюючи поступ інтеграційних процесів на континенті, наполегливо повторював: «Ми об'єднуємо не держави, ми еднаємо людей». Цими словами він підкреслював, що розпочатий «планом Шумана» об'єднавчий процес має перш за все торкнутися людських сердець. Чи не є це європейським аналогом відомої української «філософії серця»? І чи не прийшов час повною мірою скористатися цим концептом у практиці модерної української самоорганізації? Адже це саме та європейська духовна спільність, котра якраз і є найнадійнішою запорукою знищення набутої за віки рабської готовності купувати свободу своїм нащадкам ціною закритого корпоративного перепродажу своїх сучасників. Лише солідарне українське суспільство може бути надійною запорукою української свободи. Процес його творення потребує ретельного дослідження і практичного використання кращих історичних зразків соціального раціоналізму.

Відсторонена національна ідея не здатна вести до майбутнього. Такий варіант національної ідеї не зможе стати уособленням неперервності національного часу. Національна ідея – це принцип і механізм єднання співгромадян на кожному відрізку їхньої національної історії. Х.Ортега-і-Гассет, безперечно, мав рацію, коли наголошував, що «нації утворюються й живуть, доки мають програму на завтра». Однак не треба доводити, що кожна реалістична

«програма на завтра» народжується з живих глибин сьогодення та минулого. І в конструюванні такої програми наука історія має виконувати свою частину роботи. Як справедливо зауважував філософ, зовсім не обов'язково, та й не потрібно, щоб частини соціального цілого збігалися у своїх бажаннях і судженнях. Натомість обов'язково й важливо, щоб кожна частина суспільства якомога краще знала, чим живуть інші. Коли цього немає, клас чи цех втрачає, немов за деяких захворювань мозку, тактильну чутливість, не відчуває на своїй периферії контакту й тиску інших класів і цехів, а відтак починає вірити, що існує лише він, що він є все, що він є ціле. Х.Ортега-і-Гассет був глибоко переконаний, що партикуляризм становить величезну небезпеку для національного духу. Партикуляризм – це такий стан духу, коли ми не вважаємо за потрібне рахуватися з іншими. Зрештою нація і є великою спільнотою індивідів та груп, котрі рахуються один з одним. І таке «рахування з ближнім» не передбачає, на думку мислителя, неодмінної симпатії до нього²². При цьому, щоб там не говорили противники формаційного підходу й щирі адепти підходу цивілізаційного, відвертий соціальний партикуляризм, нахабний соціальний розкол у суспільстві залишається історично найбільш брехливим, найбільш небезпечним варіантом партикуляризму. Що то за культура і що то за духовні цінності, котрі народжують і лукаво легітимують відносини раба й пана. І, відповідно, що то за національний гранд-нарратив, який замовчує потребу національної консолідації та ігнорує сумний досвід руйнації національної єдності. Хіба може бути перспективною якась велика національна оповідь без спільного розуміння правди? Переконаність Кобзаря в тому, що «у своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» відповідає не лише вимогам раціональної логіки національного державотворення, а й фундаментальній гносеології нелукавого національного гранд-нарративу. Бо ж хіба можна вважати своєю такою хату, де немає ані вільних людей, ані спільної правди?! На брехливому фундаменті ще ніколи нічого доладного й стійкого зведено не було. У великих національних проектах варіант «якщо брешуть усі, то сьогодні це є правда» – не проходить.

²² Ортега-і-Гассет Х. Повстання мас // Його ж. Вибрані твори / Пер. з ісп. – К., 1994. – С.158, 161–162.

The article broaches conceptual and notional-terminological peculiarities of meta-narrative as method. The necessity to enhance communicative potential of Ukrainian grand-narrative is also accentuated here.

Keywords: *metanarrative, communicative competence, existential world, experience, the problem of falsehood.*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 200-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка

УДК 821.161.2 «Шевченко»

О.П.РЕЄНТ*

СІМ ШЕВЧЕНКОВИХ ЮВІЛЕЇВ**

У контексті відзначення 200-ліття з дня народження Т.Шевченка аналізується широкий спектр оцінок та інтерпретацій життя, творчого доробку, світогляду українського генія його сучасниками й наступними поколіннями під час відзначення ювілеїв Кобзаря за різних політичних умов національного життя українців.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, українство, творчість, поет, художник, Шевченків міф.*

У рік 200-ліття від дня народження Тараса Шевченка – художника за самовідчуттям і поета за покликанням згори – саме час запитати себе: ким він був і ким нині є для України та світу? У чому полягають невмирущі чари його поетичного слова? Як так трапилося, що прочитання Шевченкових творів дало серед нащадків такий широченний спектр взаємовиключних оцінок та інтерпретацій поетового світогляду і творчого доробку? Обставини страдницького життєвого шляху Т.Шевченка добре відомі й ґрунтовно досліджені, так само, як і джерела впливів на формування його світогляду. Але не їм судилося стати визначальним чинником майже сакрального впливу митця на світове українство – це зробила його творчість, яка витворила й сам Шевченків міф.

Коли наприкінці 1870-х рр. (ще не минуло й двох десятиліть по смерті поета) М.Драгоманов приступив до написання свого великого критичного огляду «Шевченко, українофіли й соціалізм», він уже зіштовхнувся з реальністю, за якої «всі, хто бравсь писати про нього, перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря». Поставивши перед собою завдання розвінчати «культ Шевченка», що вже сформувався на той час серед українства в безлічі взаємовиключних варіацій, М.Драгоманов і сам потрапив у тенета надто спрощеного як для дійсної оцінки постаті та ролі поета підходу, дійшовши висновку про Шевченкову «неспроможність» як соціаліста.

* *Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ*

** *Виступ на засіданні круглого столу «Т.Г.Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ», який відбувся 11 березня 2014 р. в Інституті історії України НАНУ.*

Пізніше всі ті численні часів М. Драгоманова ідеологічні інтерпретації Т. Шевченка вквалися у дві головні, крайніми втіленнями яких було, з одного боку, Шевченко-«більшовик», «революціонер» та «атеїст», якому, з іншого боку, протиставлявся Шевченко-«націоналіст», «ідеолог державництва», «глибоко релігійний поет». І, що важливо, обидві сторони вважали його поезію прометеївським «вогненным словом», що виходить за межі часу, історії, і служить провідною зорею для всіх майбутніх поколінь українців.

Ключ до зняття протиставлених ідеологічних інтерпретацій поетового слова запропонував у 1982 р. своїм дослідженням «Шевченко як міфотворець» професор Г. Грабович (перше українське видання – 1991 р.). Йому переконливо вдалося довести, що в основі Шевченкового поетичного космосу лежить міф, міфологічний код, творцем, безпосереднім включеним учасником (у чому й проявляється Шевченкова унікальність) і продуктом якого одночасно виступає сам автор. Завдяки психологічним екзистенціальним обставинам його долі, власному генію, а також культурній готовності читача до його сприйняття Т. Шевченко досяг унікальної, позачасової співзвучності зі свідомими й несвідомими почуттями народу.

Шевченкова Україна існує в міфологічному (далеке минуле й майбутнє як утілення картини «золотого віку», недавнє минуле та сучасність як поле битви парадигматичних опозицій «суспільної структури» й «ідеальної спільності»), а не в історичному часі-континуумі. Модель Шевченкового міфу двоскладова. Її нижчий рівень складається з низки конфліктів і ненормальних відносин, організованих навколо фундаментальної бінарної опозиції ідеальної спільності (люди, народ) і суспільної структури (влада, ієрархічна структура, держава та її інститути). Це стадія «лихоліття» в міфологічній динаміці України. Вищий, загальніший і, врешті, універсальніший рівень моделі складається з властивостей та потенційних можливостей чи ідеалів, що акумулюються в ідею утопічного звільнення – грядущого «золотого віку».

Важлива сторона міленарного звільнення й пов'язаного з ним утвердження «золотого віку» полягає в тому, що сучасний стан буття з його фальшивим розумом і фальшивою мораллю замінить тріумф ідеальної спільності людей, як це ми бачимо у фінальних рядках вірша «І Архімед, і Галілей...», який є квінтесенцією міленаризму:

«Буде бите
Царями сіянее жито!
А люде виростуть. Умрутъ
Ще не зачатіє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі».

Хоч ряд віршів показує, що її встановлення супроводжуватиметься помстою і насильством, та здебільшого поет демонструє, що майбутня утопія

неминуче здійсниться за допомогою надприродних сил, як «пасивна революція». «Золотий вік», котрий ствердиться таким чином, Т.Шевченко сприймає не як світську чи політичну, а як міфологічну й сакральну будову. Вона означати-ме тріумф не розуму, а істинної мудрості. Важливо зазначити, що ця ідеальна спільність набирає універсальних масштабів, а ідеальний образ України зливається з образом ідеального людства.

Т.Шевченко торкається минулого й сучасного, аби тільки довести, ствердити та пояснити майбутнє і перспективу, з ним пов'язану, а саме апофеоз ідеальної спільності й заперечення суспільної структури. Характерно, що жодну іншу можливість, наприклад «позитивного ієрархічного суспільства», поет навіть не обговорює – міф не шукає інших соціальних можливостей чи побудов. Т.Шевченко стверджує тільки ідеальну спільність, і таким чином його рішення постулює не «нормальне» суспільство, а лише утопію, яка мовою політичної ідеології могла б бути визначена як радикальний антидержавний популізм і навіть анархізм.

Завдяки глибинним структурам його мислення, Т.Шевченка можна назвати релігійним поетом. З одного боку, він має ознаки пророка, який часто говорить до свого народу від імені й голосом Бога. Він – посередник між людиною і Богом, що виконує свою місію, розкриваючи народове слово. З іншого боку, він, очевидно, зливається з Христом, архетипом Спасителя, божим агнцем, який спокутує всі гріхи людства. І у пророцтві, і в покуті він відіграє роль носія міфу.

У чому беззаперечна заслуга Т.Шевченка перед Україною – так це в тій видатній, непересічній ролі, яку зіграла його поезія в поширенні й прищепленні на всьому українському етнічному просторі єдиної назви «Україна» та етноніму «українець». «Пристосована», за Г.Грабовичем, особистість Т.Шевченка його російських повістей, «Щоденника» і значної частини епістолярної спадщини цілком мирно уживалася з назвою «Малоросія». А от Шевченкова «непристосована» особистість його поетичних творів – не знала іншої назви, окрім як «Україна» («Вкраїна»). Як і все інше в поезії Т.Шевченка, його «Україна» становила невід'ємну складову міфологічного коду мислення поета, була ідеальним позачасовим і фактично також позбавленим чітких просторових обрисів образом і водночас його мрією. Палка, жертвна, глибока та щира любов поета до вимріяної ним України, як у цих рядках зі «Сну» («Гори мої високі!..»):

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!»

запалила серця Шевченкового народу мрією про Україну та зробила її об'єктом загального прагнення на всьому українському етнічному обширі. У цьому сенсі Т.Шевченко дійсно може вважатися творцем і батьком сучасної української нації та українського державницького проекту: омріяна ним колись його ідеальна Україна з часом матеріалізувалася зусиллями поколінь тих, хто цю мрію підхопив і на практиці реалізував, звісно, як і все, що відбувається в реальному житті – не у формі абсолютного ідеалу, непридатного для цього.

Монументальна Шевченкіана – ще одне непересічне і, на перший погляд, почасти ірраціональне явище світового масштабу, пов'язане з ім'ям Кобзаря. Понад 1100 пам'ятників поетові, з яких близько п'ятдесяти за межами України на різних континентах і материках – це, здається, абсолютний показник у світі як для діяча зі сфери культури. Встановлення більшості з них припало на другу половину минулого століття, але й у третьому тисячолітті процес активно триває. Причому варто відзначити особливу консолідуючу роль монументальної Шевченкіани для українців світу. Пам'ятники поетові встановлювалися за рішеннями органів влади УРСР і продовжують з'являтися вже в незалежній Україні як державним, так і громадським коштом.

Водночас монументальне пошанування Т.Шевченка стало справою честі й самоствердження українських громад по всьому світу. Окрім того, значна частина встановлених митцеві за межами України пам'ятників як у радянські часи, так і після здобуття Україною незалежності – це спрямований на просування нашої країни та її духовного символу у світі дарунок (в останні роки – часто «за обміном на основі взаємності») від України (звісно, із формулюванням – «від українського народу»).

Великий вплив Т.Шевченка та його поезії на покоління українців одним зі своїх наслідків мав і нині актуальну практику надання імені поета різноманітним знаковим для народу громадським установам та інституціям. Чи не першим серед суспільно вагомих носіїв Кобзарєвого імені стало засноване 1873 р. у Львові Літературне товариство, реорганізоване 1892 р. в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – по суті всесвітня багатопрофільна академія наук українського народу, рушійна сила формування та розвитку вітчизняної науки кінця XIX – першої половини XX ст.

У радянські часи практику присвоєння імені Т.Шевченка було продовжено. Із 1939 р., наприклад, ім'я поета носять такі знакові заклади науки, освіти та культури, як Київський державний університет (нині – Київський національний університет), Академічний театр опери та балету УРСР (нині – Національна опера України). Водночас мало місце й виразне профанування імені митця, яким масово освячували не лише заклади освіти, науки та культури (левава частка котрих не завжди заслуговувала права носити його), а й сотні колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій тощо.

200-річчя від дня народження Т.Шевченка – це вже сьомий за ліком значний посмертний ювілей. Перші два (50- та 75-річчя), що припали на другу половину XIX ст. (1864 і 1889 рр.), через низку обставин, зокрема й притаманну тій добі традицію відзначення переважно роковин смерті та перепоховання поета, не набули широкого громадського звучання. Водночас своєрідний народний культ Т.Шевченка і певний похідний від нього ритуал, що передбачав молитовне поминання митця, наявність у світлиці портрета чи іншого його зображення в рушниках, – уже цілком склалися станом на 1870–1880-ті рр. Починаючи ж зі 100-річчя (1914 р.) від дня народження всі наступні поетові ювілеї ставали подією року за шкалою культурної та громадсько-політичної ваги. Більше того, відзначення 125-річчя Т.Шевченка (1939 р.) започаткувало практику офіційних, на державному рівні, святкувань.

50-річний Шевченків ювілей у 1864 р., до якого самому поетові не судилося дожити три роки, пройшов тихо, камерно, непублічно. У Російській імперії не минуло ще й року, як, за влучним висловом М.Драгоманова, сумнозвісним обіжником міністра внутрішніх справ П.Валуєва було розпочато «антракт з історії українофільства», а тому шанувальникам митця було не до спроб громадського відзначення його 50-річчя. В австрійській Галичині та на Буковині творчість Т.Шевченка на той час ще не встигла стати тим, чим вона стане за якихось 10–15 років.

Поетове 75-річчя в 1889 р. припало на відлуння затяжного другого «антракту» в історії українського руху в Російській імперії, викликаного Емським указом 1876 р. імператора Олександра II. В Австро-Угорщині перешкод відзначенню не чинилося, проте якоїсь загальної громадської програми ювілею вироблено не було, оскільки вже в 1870-х рр. у Галичині творча спадщина Т.Шевченка стала виразним чинником політичної боротьби: різні партії та громадські діячі інтерпретували, «реконструюючи» за поетичними творами, його світогляд відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому спектр суджень був найширшим: від піднесення постаті «батька Тараса» в ореолі мало не біблійного національного пророка (у працях О.Партицького, О.Огоновського) до політичної радикалізації поета в дусі громадівського соціалізму (як у студії Ф.Вовка «Т.Г.Шевченко і його думки про громадське життя»).

100-річчя від дня народження Т.Шевченка було першим ювілеєм, що привернув до себе увагу не тільки широких верств громадськості, а й державної влади, сприяв консолідації як шанувальників творчості поета, так і його супротивників із російських націоналістичних і монархічних кіл, у середовищі котрих Кобзаря сприймали перш за все як «творця українства», «сепаратиста» й «ворога Росії».

Ознакою часу став масштабний, транскордонний характер святкувань. Так, Львову поетів ювілей запам'ятався величним і доти небаченим сокільським «Шевченковим здвигом». У Києві ювілей пройшов під акомпанемент масових демонстрацій представників демократичної та революційно налаштованої громадськості – як української, так і неукраїнської, а також спроб учинення політичними опонентами провокацій під консульством Австро-Угорщини зі звинуваченням шанувальників поета в «державній зраді».

Заборона владою Російської імперії майже в останній момент («рекомендуючим» обіжником міністра внутрішніх справ) офіційного відзначення Шевченкового ювілею (серед інших і Київська міська дума планувала вшанувати пам'ять поета) на декілька місяців поставила «українське питання» у центр громадсько-політичного життя імперії до запеклих дебатів на засіданнях Державної думи включно.

125-літній ювілей Тараса Шевченка 1939 р. радикально відрізнявся від попередніх і наступних. Ступінь вульгаризації та зведення образу поета до несамовитого, пройнятого «класовою ідеологією» «більшовика» й «атеїста» ніколи більше не набував таких виразних і різючих форм, як тоді. І все це відбувалося на тлі чисток і жахів Великого терору, що вже викосив на той час цвіт української інтелігенції. Водночас пропагандистська машина авторитарного

сталінського режиму витворила декілька яскравих монументальних зразків увічнення пам'яті поета, які пережили епоху й пізніше набули нового звучання. Відкриттям 1939 р. величного пам'ятника Т.Шевченкові роботи скульптора М.Манізера на Тарасовій горі було завершено формування комплексу монументальних споруд Шевченківського державного (а від 1989 р. – національного) заповідника в Каневі.

Того ж року в парку навпроти Київського державного університету, якому саме було присвоєно ім'я Тараса Шевченка, постав пам'ятник Великому Кобзареві, також роботи скульптора М.Манізера. Цьому монументу судилося стати культовим місцем щорічної прощі шанувальників поета й офіційних делегацій, біля нього збиралися дисиденти-шістдесятники, і продовжують збиратися, шукаючи Тарасового благословення, учасники протестних акцій.

Така важлива у страдницькій долі Т.Шевченка Новопетровська фортеця на каспійському півострові Мангішлак, де поет відбував заслання впродовж 1850–1857 рр. і котра від 1858 р. носила назву Форт-Олександрівський, із 1939 р. почала називатися Форт-Шевченко.

150-річчя від дня народження Кобзаря 1964 р. широко відзначалося на союзному рівні. Найбільш коштовні подарунки поетові – завершення друку приуроченого до ювілею повного зібрання творів у 10-ти томах та перейменування декілька років перед тим заснованого міста Актау в тодішній Мангішлацькій області Казахської РСР на Шевченко (1991 р. повернуто первісну назву).

Того ж ювілейного року з'явилися два неординарних, знакових пам'ятники Т.Шевченкові: роботи Л.Молодожанина (Лео Мола) у Вашингтоні та спільний проект скульпторів М.Грицюка, Ю.Синькевича, А.Фуженка – у Москві, відкритий з ініціативи М.Хрущова. Образ ювіляра – «революційного демократа» – у віншувальній кампанії дещо втратив більшовицьку гостроту та класову різкість порівняно з попереднім ювілеем 1939 р.

175-річчя від дня народження Т.Шевченка 1989 р. припало на переддень зміни епох в історії України, Європи та світу: уже було чутно, як пробиваються крізь асфальт радянської ідеології паростки українського національного відродження, уже починала розсипатися прямо на очах орієнтована на СРСР система країн-сателітів у Центрально-Східній Європі, уже зовсім недовго залишалося стояти Берлінському мурові, уже почав відходити в минуле погляд на світоустрій крізь лінзи «холодної війни».

Чи не вперше Шевченків ювілей так широко відкрив тоді Україну для світу та для нових ідей, надав можливість українцям по обидва боки океану запізнатися у живій розмові без ідеологічного тиску й страху. У рамках Міжнародного Шевченківського форуму «Від серця Європи – до серця України» нашу країну тоді відвідали та збагатили своїми ідеями такі провідні західні шевченкознавці, як професори Г.Грабович (США) і В.Вовк (Бразилія). Із надзвичайним успіхом в Україні пройшли гастролі Музичного ансамблю імені Шевченка з Канади. Ім'я Кобзаря обрало для себе засноване того року Товариство української мови. У російському Оренбурзі було відкрито Меморіальний музей-гауптвахту Тараса Шевченка.

І от уже збігло чверть століття від останнього великого Шевченкового ювілею. На черзі – 200-річчя. Промайнули 25 років, які охопили весь період становлення та непростого розвитку сучасної української державності. Тільки на третьому десятиріччі незалежності держава нарешті спромоглася впритул наблизитися до завершення академічного видання повного зібрання творів поета у 12-ти томах – проекту, початок першої спроби реалізації якого припадає ще на 1989 р. – час попереднього ювілею.

Не можна сказати, що сучасна українська держава стала недоброю мачухою для пам'яті про Кобзаря. По-своєму, так, як уміє, вона піклується, виділяє кошти, оновлює, будує, реставрує, зберігає, накреслює, проводить, видає... Але чи робить вона це щиро, із Шевченковим словом у серці? Чи, можливо, просто наслідує ритуал, який склався задовго до неї, та механічно «освоює» закладені в держбюджет за Шевченковими статтями у кошторисі?

Задовго до самого ювілею не виникало ані найменших сумнівів, що, із погляду сухих цифр статистики, українська влада впорається з організацією відзначення Шевченкового 200-річчя – їй буде чим відзвітувати про обсяги вкладених коштів, здійснених будівельних і реставраційних робіт, кількість виданих книжок, проведених конференцій, зустрічей і слухань. Але... Так само не полишало відчуття, що за рядками переможних звітів майже напевно, що загубиться пронизливий погляд Тарасових очей, звернений у душу кожного, хто хоче чути та розуміти його слово.

І трапилося... У плин підготовчих до ювілею заходів втрутився Майдан... Люди, які мають гідність, вийшли, протестуючи проти обману та несправедливості, сваволі й жорстокості, на Майдан і майдани країни. Вони вийшли не самі – до них приєднався батько Тарас.

Він був скрізь. Пронизував поглядом зі сцени Майдану та з-над входу до Київради-КМДА. А тепер, із революційною хустинкою на обличчі (хто б міг раніше подумати, що вона йому пасуватиме?!) – дивиться й зі стіни будівлі академічних інститутів на вул. Грушевського, 4, навпроти барикад. Стиха ходив портретом між свого народу на недільних вічах. Слова його поезій резонують із думками та настроями тисяч людей і злітають з їхніх вуст навіть тоді, коли до смерті залишаються три кроки – згадаймо українського патріота, який загинув від кулі, вірменина з Дніпропетровщини Сергія Нігояна (вічна йому пам'ять!) та його проникливе декламування безсмертних Тарасових рядків із вірша «Кавказ»:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!

Т.Шевченко – сучасний, живий і актуальний як ніколи! Країна спрагло припадає до його творчої спадщини як до життєдайного джерела, перечитує й переосмислює кожен поетів рядок у пошуках відповідей на гострі питання сьогодення й, що найголовніше, знаходить їх.

А от чи може хтось собі уявити Тараса, хай навіть у страшному сні, поряд із бійцями-катами з підрозділу МВС України «Беркут»? У компанії тітушків чи тих наших співгромадян, котрі ладні продати своє та своїх дітей майбутнє за 200 гривень? Чи може його слово щось значити для них? І хіба це не про них говорить поет у фіналі вірша «Во Іудеї во дні они...»:

Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

Здається, відповідь очевидна. Тарас Шевченко – із вільними громадянами. Він – їхня гідність і моральний закон. І вони відчують та усвідомлено промовляють: «Із нами Бог і Шевченко!».

Це і є справжнє, народне, коли тисячі й тисячі людей шукають і знаходять свою відповідь на питання: «Хто є для мене Тарас Шевченко?», не затьмарену чиновницьким формалізмом та бездушністю вшанування 200-літнього ювілею від дня народження Поета й національного Пророка.

On the 200th anniversary of Taras Shevchenko birthday context author analyzes the wide spectrum of perceptions and interpretations of genius poet's life, creative works and world-view by his contemporaries and future generations during celebrating of Taras Shevchenko's jubilees in the different political situations.

Keywords: Taras Shevchenko, Ukrainian idea, creation, poet, painter, Shevchenko's myth.

«ВО ІУДЕЇ ВО ДНІ ОНИ...»: БІБЛІЙНА ТА СВЯЩЕННА ІСТОРІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗА ІСТОРІОСОФСЬКИМ ДИСКУРСОМ

З історіософських позицій уперше цілісно аналізується відбиття у творчій спадщині Т.Шевченка біблійної та священної історії, те, як вона корелюється зі світською. Значно розширюється коментар до відповідних Шевченкових творів та конкретизуються особливості поетової історіософії, яка нині виступає предметом гострих дискусій.

Ключові слова: Тарас Шевченко, історіософія, давні євреї, Біблія, вавилонський полон, Юдея, Єрусалим, священна історія, цар Давид, Ісус Христос, Марія, офірність.

Проблема відображення історії у творчості Тараса Шевченка здавна була предметом уваги дослідників. Нині у шевченкознавстві увиразнилися дві тенденції. Одна розвинулася зі з'ясування адекватності подачі минулого у творчій спадщині поета й художника (власне історизму) до глибшого вивчення його поглядів на історію, осмислення та розуміння ним минулого, що означено закріпленням і у «Шевченківській енциклопедії» гаслом «Історіософія Тараса Шевченка»¹. Інша пов'язана з дослідженнями міфологізму в його творчості². Чільний представник цього напрямку Г.Грабович узагалі заперечує наукову доцільність постановки самої теми історизму Т.Шевченка³, а в останній своїй книзі Шевченкову історіософію називає «віртуальною» й повертає обговорення цієї проблеми у площину співвідношення історії та колективної пам'яті⁴, використовуючи цей новий науковий напрям як додатковий аргумент. У деяких працях стверджується, що Т.Шевченко «творив і міг творити лише на основі

* Яременко Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету
E-mail: v.yarema@ukr.net

¹ Див., напр.: Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Т. II. – К., 1881 (передрук: *Його ж.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995); *Навроцький Б.* «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стил. Композиція. – К., 1928; *Дорошенко В.* Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Варшава; Л., 1935. – Т. III; *Смаль-Стоцький С.* Т. Шевченко: Інтерпретації. – Черкаси, 2003; *Марченко М. І.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957; *Івакін Ю. О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання. – К., 1964; *Його ж.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – К., 1968; *Дзира Я. І.* Творчість Тараса Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. – 1962. – №5. – С. 187–205; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К., 1964; *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України: Історіо- й національно-софська парадигма. – К., 2004; *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2005.

² *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета. – К., 1991; *Його ж.* Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критики. – К., 2013; *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К., 1997; *Нахлік Є. К.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003.

³ *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець... – С. 25.

⁴ *Грабович Г.* Шевченкові «Гайдамаки...» – С. 191 (прим. 4).

неповного, або, може, точніше, навіть ігнорованого історичного знання»⁵. Але навіть ретельні дослідники «Шевченкового міфу України» визнають, що художня творчість митця, попри її міфологічні ознаки, є «наскрізь історичною» і в ній простежується «своєрідний синкретизм» або «органічне сполучення» міфологічного та історичного⁶, звертається увага, що навіть «психологічна лірика Шевченка вела не тільки до реалізму, а й до історизму» і висновується, що «поетичний світ Шевченка поєднує архаїчний та історичний стрижень свідомості, і це відповідає сучасному етапові людського мислення»⁷. Тобто започатковується й тенденція своєрідного поєднання цих напрямів⁸. Прихильником саме такого підходу є автор цих рядків. Рішуче заперечую твердження Г.Грабовича про прагнення і спроби «просування поета на чин “історіософа”, тобто філософа історії, про приписування йому історіософського амплуа» чи подавання Т.Шевченка «як такого, хто майже дослівно пише історію», що нібито «імплікується безнастанним мовленням про його “історіографію” та “історіософію”»⁹. Самі літературознавці широко вживають вислови «вір на історичну тему», «історичний мотив» у творі. Усталився вже й термін «історіософія» стосовно творчості Т.Шевченка. У нинішніх довідниках він переважно ототожнюється (як, здається, і у Г.Грабовича) з поняттям «філософія історії»¹⁰, або пояснюється як термін, що ним «означають релігійно-філософські чи філософсько-іраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу, і відповідні способи теоретизування»¹¹. Проте у шевченкознавстві розрізняють поняття «філософія історії», «історіософія», «метаісторія»¹².

Не збираюся робити з Т.Шевченка ані історика, ані «історіософа», а лише прагну застосовувати для аналізу історіософські мірки. Керуюся потребою якнайглибшого розуміння й коментування творчості українського генія, а під його історіософією маю на увазі такий світоглядний комплекс, який містить: 1) знання про минуле; 2) погляди на історію, її дослідження та вивчення; 3) використання історичного матеріалу у творчості як засобу досягнення художньої мети, і як специфічної суб'єктивної форми сприйняття, розуміння та вираження історії¹³. Отже, за такого підходу, історіософський вимір включає ставлення до історичних знань та історичних джерел, їх використання. Джерела, пов'язані з релігією (особно – з християнством), є особливо вразливими з погляду їх наповненості достовірною інформацією про минуле. Відтак

⁵ Нахлік Є.К. Доля – Los – Судьба... – С.143.

⁶ Мейзерська Т.С. Проблеми індивідуальної міфології: Міфотворчість Шевченка. – Одеса, 1997. – С.82.

⁷ Нахлік Є.К. Доля – Los – Судьба... – С.164–166.

⁸ Див., напр.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.133.

⁹ Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки...» – С.191 (прим.4), 215. Між іншим, свого часу учитель Г.Грабовича академік О.Прицак у розмові з автором цієї статті на запитання про можливість і доцільність уживання терміна «історіософія Тараса Шевченка» дав ствердну відповідь.

¹⁰ [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Філософія_історії

¹¹ Павленко Ю.В. Історіософія, історіософські концепції // Енциклопедія історії України. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – С.591.

¹² Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.52–56.

¹³ Див.: Яременко В. До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи // Слово і час. – 2007. – №3. – С.20–21.

аналіз відображення у творчості Т.Шевченка матеріалу саме біблійної та священної (передусім євангельської) історії значно увиразнює історіософський вимір його світогляду й творчої спадщини, допомагає наблизитися і до з'ясування того, як у Т.Шевченка священна історія узгоджується з секулярною (всесвітньою й українською). Тим паче, що авторитетний дослідник Ю.Барабаш відносить такі поезії, як «Царі», «Саул», «Во Іудеї во дні они...», «Неофіти», «Марія», створені на матеріалі священної історії, до творів «на позір історичних, насправді ж правдиво *історіософських*, суголосних із мотивами національної української історії»¹⁴. І В.Смілянська теж стверджує, що в поемі «Марія» «події та постаті євангельської історії були для поета [...] предметом історіософського осмислення»¹⁵.

У довідниках стверджується: «Біблійна історія» – це умовний термін, що означає історичну реконструкцію всіх подій, описаних у Біблії; у богословському сенсі поняття біблійної історії збігається з поняттям «священна історія», або «історія спасіння». Також зазначається, що до ХІХ ст. вона існувала як наука в межах історіографії¹⁶. Іноді під біблійною історією мають на увазі науку, котра прагне «простежити долю біблійного (тобто давньоєврейського) народу впродовж того періоду його життя, який відбитий у його священних книгах, а саме в Біблії»¹⁷. «Священною історією» у вужчому значенні можна вважати те, що за християнською традицією пов'язане з життям та вченням Ісуса Христа. Відтак у даній статті вживатимуться обидва терміна.

Біблійна історія згадується передусім у таких творах: «Давидові псалми» (1845 р.), «Царі» (1848 р.), «Во Іудеї во дні они...» (1859 р.), «Саул» (1860 р.). Помічено, що з Псалтиря поет «обрав для переспівів псалми повчальні з історичними ремінісценціями та яскравими патріотично-релігійними мотивами»¹⁸. Ті ремінісценції особливо помітні в переспіві 136-го (в католиків – 137-го) псалма «На ріках круг Вавилон...», в якому відбито перебування євреїв у вавилонському полоні (586–539 рр. до н.е.) як результат руйнівних походів проти Юдеї царя Навуходоносора II. Передусім слід звернути увагу, що Т.Шевченко дещо переінакшив перше речення псалма старослов'янською «На реках вавилонських, тамо седоном и плакахом», перекладене у відповідності з оригіналом. Шевченкове «На ріках круг Вавилон» точніше передає історичну топографію: Вавилон тоді розташовувався не просто в межиріччі Тигру та Євфрату, а й був оточений розгалуженою іригаційною системою з водойм, каналів, заводнених старих річищ тощо, де росли різні види верб¹⁹. Дослідники давньоєврейської історії звертають увагу, що у часи вавилонського полону євреї «не були обернені в рабство», їм «у внутрішньому житті та у справах віри надавалася повна свобода», а представники знаті навіть перебували

¹⁴ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.67; *Його ж.* Просторінь Шевченкового слова. – К., 2011. – С.56.

¹⁵ Смілянська В. «Марія» // Смілянська В.Л., Чамата Н.П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000. – С.196.

¹⁶ [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Біблійна_історія

¹⁷ Християнство: Енциклопедический словарь: В 3 т. – Т.1: А–К. – Москва, 1993. – С.212.

¹⁸ Росовецький С. Біблійні теми і мотиви у літературній творчості Шевченка // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.1: А–В. – К., 2012. – С.395.

¹⁹ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вавилон>

при дворі Навуходоносора II²⁰. Т.Шевченкові могло імпонувати те, що навіть маючи відносну свободу, вигнанці не асимілювалися (на відміну від мешканців Ізраїльського царства після виселення тих асирійцями в 722 р. до н.е.), мріяли повернутися на Батьківщину й висловлювали свою любов і тугу за нею в найпалкіших словах. Самі євреї вважають, що цей псалом «став назавжди гімном національної жалоби євреїв»²¹. Також Т.Шевченко значно посилив мотив оригіналу (Пс. 136/137:7) про «едемських дітей» (рядок 248): «І нам стали сміятися / Едомляни злії – розкажіть нам пісню вашу, / Може, й ми заплачем. / Або нашу заспівайте, / Невольники наші». Едомляни (або едометяни чи ідумеї) належали до групи західносемітських скотарських племен, котрі у XIII ст. до н.е. утворили союз і спочатку відносили себе до тієї самої етнічної спільноти, що й юдеї, можливо також поклонялися Ягве²². В одній із біблійних книг навіть сказано: «Не будеш гидувати едомієм; бо він твій брат» (Втор. 23:8). Разом із вавилонянами ідумеї, що проживали в Південній Палестині, брали участь в облозі та руйнуванні Єрусалима (586 р. до н.е.) і до кінця VI ст. до н.е. оволоділи частиною Південного Ізраїлю. Коли при розподілі здобичі вавилонські воїни кидали жереб, едомляни теж брали собі награбоване, а при спробах євреїв покинути свій край вони перекидали шляхи й передавали втікачів у руки ворога²³. Вірогідно, Т.Шевченко знав про це, і ще однією історичною аналогією посилив звичну для нього сатиричну ноту розвінчування аморальності штучно нав'язуваного «братства» (зокрема слов'янського). У нього є ще два тексти, які в історичному плані мають відношення до теми вавилонського полону. Перший, у формі своєрідного епіграфа до рукописної збірки «Трьох літ»²⁴, – це уривок старослов'янською мовою з біблійної книги «Плач Єремії» (Плач. 5:7–8, 12–15) авторства єврейського пророка (народився близько 650 р. до н.е.), який у зверненні до Господа прохально оплакував зруйнування Єрусалиму Навуходоносором II як відплату за гріхи. Другий – вірш «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», в якому запозичено мотиви жалобної пісні-докору над ізраїльськими князями єврейського пророка Єзекіїля (Єз. 19, 1–14), якого 597 р. до н.е. було переведено «на Кевар-річку у Вавилонії, де юдеї мали квітучу колонію Тел-Авів»²⁵.

У трьох частинах поеми «Царі» використано сюжети біблійної історії, пов'язані з другим царем Ізраїлю та Юдеї Давидом (кінець XI ст. – близько 950-х рр. до н.е.) і його старшим сином Амномом (у Т.Шевченка – «Амон»). Перший сюжет стосується розповіді про підступне заволодіння Давидом Вірсавією – дружиною свого воєначальника Урія-хеттиянина, якого він

²⁰ Дьяконов І. Найдавніша література Близького Сходу // На ріках вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991. – С.31; Учебник еврейской истории для школы и самообразования / Сост. С.М.Дубнов. – Ч.І: Древнейшая (библейская история). – Санкт-Петербург, 1912. – С.143–144; Косидовський З. Біблійні оповіді. – К., 1978. – С.11, 331.

²¹ Учебник еврейской истории для школы и самообразования. – С.143.

²² Дьяконов І. Найдавніша література Близького Сходу. – С.27.

²³ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Ідумея>; <http://wol.jw.org/uk/wol/d/r1/1p-k/1102007088>

²⁴ Шевченко Т. Три літа: Автографи поезій 1843–1845 років. – К., 1966. – С.3. Також припускають, що це автограф до поезії «Чигрине, Чигрине...».

²⁵ Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Л., 1992. – С.945.

для здійснення свого наміру послав на вірну загибель. Ю.Івакін констатує, що «Шевченко тут досить точно дотримується фактичної сторони біблійної розповіді»²⁶ (2 Сам. 11, 1:26; 12, 13). Але поспішною є теза дослідника, що виразна картина «царевої війни», якої немає в Біблії, пояснюється лише антимілітаристською налаштованістю автора. Адже саме Давид завоював давнє хананське місто Єрусалим і перетворив його на столицю об'єднаних Ізраїльського та Юдейського царств²⁷, розширив територію нової держави, яка «зробилася могутньою монархією, що панувала над усією Західною Азією»²⁸. І у самому сюжеті про Вірсавію в Біблії мовиться про переможний похід Давидового полководця проти аммонитян, облогу міста Рабби, а перед тим подається масштабна картина війн Давида з сусідніми народами (2 Сам. 8:1–14). Не виключено, що цей опис свідчить про використання Т.Шевченком і позабіблійних джерел, з яких він міг дізнатися, що цей правитель найбільше уваги приділяв саме організації війська²⁹. Зокрема, припускають, що вислів «у дурні пошила» (рядок 63) відносно Вірсавії може свідчити про використання рукописних апокрифів про Соломона або й легенд, де мовилося про зраду Вірсавією Давида після народження від нього Соломона³⁰. «Кедрові палати» царя, його «черлена риза», «сад-вертоград», «кінва» (великий дерев'яний кухоль), «сикера» (хмільний напій) (рядки 50–51, 55, 73) – ці слова, які конкретизують тодішній царський побут і яких немає в біблійному сюжеті, теж указують, що автор не обмежувався використанням лише Святого Письма. Примітно, що у церковному вжитку «вертоград» виступав образом Небесного Граду, Нового Єрусалима³¹, що надавало йому у творі додаткового смислу, посилюючи сарказм у викритті аморального способу життя царя та його оточення.

Другий біблійний сюжет – про згвалтування старшим Давидовим сином Амном своєї сестри по батькові Фамар (2 Сам. 13:1–19) – теж «передано в поемі досить точно»³². А авторські відхилення-доповнення і тут не розходяться з давньоєврейськими традиціями. Наприклад, у давні часи євреї посипали голову попелом на похороні своїх близьких або на знак скорботи й відчаю (Ест. 4:1–3). І у Т.Шевченка читаємо: «Амон щасливий, / Вродливий первенець його, / Лежить, нездужає чогось. / Давид стенає та ридає, / Багряну ризу роздирає / І сипле попіл на главу» (рядки 102–107). «Первенець», тому що поет пам'ятав попередні біблійні відомості: «І народилися Давидові сини в Хевроні: перворідень його був Аммон від Ахіноами з Єзреелу» (2 Сам. 3:2).

Третій запозичений сюжет стосувався біблійної розповіді про піклування й зігрівання вже дряхлого царя Давида красунею з міста Сунамі – сунамітянкою Авісагою (Авішагою), яка «доглядала за царем і служила йому, але цар не спізнав її» (1 Цар. 1:1–4). «Самантянину» автор порівнює з «сельним крином»,

²⁶ Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – С.85–89. У Шевченкові часи ці тексти подавалися як 1-ша та 2-га Книги Царів, а у сучасних українських перекладах Біблії і у цьому посиланні – 1-ша й 2-га Книги Самуїлові.

²⁷ Авдиев В.И. История Древнего Востока. – Москва, 1948. – С.345.

²⁸ Христианство: Энциклопедический словарь. – Т.1. – С.216.

²⁹ Косидовський З. Біблійні оповіді. – С.255–256.

³⁰ Росовецький С. Біблійні теми і мотиви... – С.397.

³¹ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вертоград>

³² Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – С.89–90.

тобто дикою лілією при долині (рядки 164–165), що сприяло історичній локалізації розповіді. Адже в іншій біблійній книзі, збірці ліричних весільних пісень давніх євреїв – «Пісня над піснями» – дівчина називалася й порівнювалася з лілеєю на долині (пісня 2:1)³³. Стосовно Давида Т.Шевченко подає тільки ті відомості з його життєпису, які були в Біблії, і у цьому аспекті викликає сумнів теза про те, що його «загальна “антицарська” тенденція привела, зокрема, до карикатурного зниження образу народного улюбленця царя Давида»³⁴.

У шевченкознавстві загальноприйнятим і цілком доказовим стало пояснення: авторський задум поеми «Царі» – створити сатиру саме на царів освячених, зачислених до лику святих, про що мовиться й у самому творі³⁵. Але цю тезу треба доповнити. Поет не випадково звернувся до історії правителів саме «богообраного народу», яка викладена у священній для всіх християн книзі. З одного боку, сакральність її текстів слугувала ніби додатковою підставою для їх освячення (помазання монархів елеєм під час коронації бере початок від помазання Давида Самуїлом³⁶), а з іншого – Т.Шевченко по суті нагадував, апелюючи вже до християнської свідомості, що саме в ній і вказується на велику гріховність і злочинність діянь земних володарів. Обоження правителів інших народів часто відбувалося шляхом взорування на біблійні персонажі, передусім на Соломона й Давида – «головні мішені [...] історичної сатири»³⁷ Т.Шевченка. Зокрема, це стосувалося й київського князя Володимира Великого, якому не випадково присвячено одну з частин поеми «Царі». Історики вже довели, що літописний образ цього діяча створювався на прикладі біблійного царя Соломона³⁸. Інший історіософський аспект такий: особливу Шевченкову увагу до царів-правителів можна пояснити тим, що, як констатують дослідники, від давнини й до кінця XVIII ст. поняття держави цілком ототожнювалося з владою правителя, «переадресованою йому Богом»³⁹. Поет не стільки критикував монархізм як такий, але гостро відчував (зокрема дійсно з християнського погляду), яким історичним анахронізмом у його час було самодержавство – як абсолютистська форма правління та «царелюбство» – як «антропологічний атавізм» (за І.Дзюбою), і прагнув донести цю ідею у художній формі до широкого загалу. Академік І.Дзюба, блискуче показавши еволюцію абсолютизму, особливості його російського різновиду, міру зв'язку з релігією й церквою, ступінь впливу на освічені верстви Росії та України, переконливо явив незрівнянну глибину Шевченкових історіософських (нехай, можливо, інтуїтивних) прозрінь у цій царині⁴⁰.

Частково цим та ще пошуками природи такої влади можна пояснити потове звернення до теми біблійських царів і пізніше. Ідеться про вірш «Саул»

³³ Див. також: *Дьяконов І.* Найдавніша література Близького Сходу. – С.35, 334.

³⁴ *Росовецький С.* Біблія і Шевченко // Шевченківська енциклопедія. – Т.1. – С.422.

³⁵ Там само. – С.80.

³⁶ *Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1991. – С.344.*

³⁷ *Росовецький С.* Біблійні теми і мотиви... – С.397.

³⁸ Див., напр.: *Ричка В.* «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009. – С.150–151.

³⁹ *Яковенко Н.* Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали всеукраїнського науково-методологічного семінару, Київ, 17 червня 2004 р. – К., 2005. – С.65.

⁴⁰ *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – С.552–598.

(1860 р.), в якому за старозаповітним сюжетом (1 Сам. 8) розповідається про засновника й першого правителя Ізраїльсько-Юдейської держави Саула (друга половина XI ст. до н.е.). Цей твір в історіософському аспекті прокоментовано та пояснено чи не найкраще. З'ясовано, що в ньому автор на широкому історичному тлі (перелік найдавніших історичних цивілізацій у перших трьох рядках)⁴¹ «сатирично змальовує немов два шляхи історичного походження царської влади»: насильницький (рядки 1–32) і добровільно-виборний (рядки 40–41; помазання верховним жрецем, пророком і суддею Самуїлом на царство Саула), уважаючи саме перший (вислів «у нас» у рядку 2) типовим⁴². Ба більше, припускають, що у цьому творі поет, навіть, можливо, підтекстуально означив узагалі процес зародження державної влади⁴³. Як видається, тут можна завважити й історичний етап сакралізації земних правителів, і стійкі царистські ілюзії (ширше – віру в доброго харизматичного правителя), і фатальну для історії помилковість тих рішень, котрі пов'язані з рівнем масової свідомості й так званою «стадною» волею мас, яким час від часу хочеться «бути як усі». За спостереженнями С.Росовецького, поет уводить до «біблійної оповіді про Саула власне бачення давніх юдеїв як грубих, простакуватих людей», а «дібрана лексика передає колорит того сходу Російської імперії, який Шевченко знав сам (недаремно ж персонаж його повісті “Близнець” порівнює кочовиків-казахів “с біблейськими євреями”)⁴⁴. Такі авторські підходи посилювали історизм твору. При цьому, можливо, що Т.Шевченко дивився на цей та інші використані біблійні сюжети не як на достовірні історичні факти, а як на біблійні перекази, контаміновані в тексти священних книг пізніше. Принаймні четверта частина поеми «Царі» про князя Володимира підготовлена на матеріалі, що його Т.Шевченко вважав літописним переказом – записом історичного переказу, котрий лише згодом отримав літописну дату, і який він певним чином хотів реконструювати як давньоруську язичницьку пісню⁴⁵. Неможливо погодитися з Ю.Івакіним у тому, що слово «прозорливець» стосовно Самуїла, узятє з біблійного тексту, «у вірші набуває явно іронічного сенсу»⁴⁶. Радше навпаки: висловом «премудрий прозорливець» (рядок 40) автор позаконтекстуально нагадував читачеві про той уривок даного біблійного сюжету, в якому Господь сказав Самуїлові: «Слухай голос народу в усьому, що вони тобі скажуть: то не тебе вони відкинули; ні, вони мене відкинули, щоб я не царював над ними. Так само, як завжди, поводитися зо мною [...] – покидали мене й служили богам іншим [...]. Та, проте, ти слухай їхній голос; тільки ж попередь їх добре та поясни їм право царя, що царюватиме над ними» (1 Сам. 8: 7–9). І Самуїл, виконуючи волю Господа, марно пояснює народові те «право» (1 Сам. 8:11–17), розлого змальовуючи ту картину брутального царського поводження з людьми, яку по суті й подав Т.Шевченко в розповіді про «насильницький» шлях походження царської влади (рядки 13–21). Зрештою цю тезу (тут «приховану») у

⁴¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.2. – К., 1990. – С.569.

⁴² Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – С.369.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Росовецький С. Біблійні теми і мотиви... – С.396.

⁴⁵ Росовецький С.К. Тарас Шевченко і фольклор. – К., 2011. – С.279, 286.

⁴⁶ Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – С.370.

прямій формі поет висловив ще 1848 р. в поезії «Пророк», яка, на думку дослідників, «розробляє відповідні тези промови пророка Самуїла, зверненої до ізраїльтян» (1 Сам. 8:10–18)⁴⁷. Тобто Т.Шевченко у «Саулі» позатекстуально проводив також ідею недопустимості для християнського суспільства порушення перших правил Старого Заповіту: «Нехай не буде в тебе інших богів, окрім мене» й «Не сотвори собі кумира». Він ніби давав зрозуміти, що необмежена царська влада суперечить самій суті християнства, є великим гріхом. А в контексті вірша «Саул» – це ще й форма Божого покарання, котре проявлялося не лише в людських стражданнях і «моральному здичавінні «царів»⁴⁸, як у поемі «Царі», а й у божевіллі Саула, що теж цілком відповідало біблійним відомостям (1 Сам. 16:14–16; 19:9–24).

За історіософським виміром Шевченкові твори «На ріках круг Вавилона...», «Царі» (у відповідній частині), «Саул» ніби творять своєрідний цикл з історії давньоєврейського народу. Подібний ряд знаходимо й з історії України, причому як у поезії, так і в малярстві – це твори, пов'язані з козацькою революцією та особою Богдана Хмельницького⁴⁹. І в обох циклах ми спостерігаємо саме історіософські ознаки: поступове заглиблення (хронологічний аспект) в історію; намагання пояснити ближче у часі віддаленішим від нього; намагання зрозуміти сучасне за допомогою минулого, а минуле – за допомогою теперішнього.

Своєрідним перехідним твором від циклу старозаповітної історії до новозаповітної (євангельської) став вірш із цілком «історіографічною» (і на цьому слід наголосити – указується час та місце) назвою «Во Іудеї во дні они...». Задумався він як вступ до поеми «Марія», котрий у Шевченковій творчій спадщині репрезентує цю історію. У поезії йдеться про єврейського царя Ірода I Великого, котрий правив в Юдеї з 37 р. до н.е. за активної підтримки римлян. Він належав до вже згаданих ідумеян – народу, що мешкав на півдні Палестини, і який на той час уже насильно на вернули до юдаїзму. Його батько Антипатр активно підтримував римську експансію (кульмінацією якої стало взяття Єрусалиму Помпеем у 63 р. до н.е.). За тривалий період його зовні блискучого (масштабне будівництво) царювання ворожість населення до Ірода тільки посилювалася⁵⁰. Відтак цей правитель відзначався особливою підозрілістю та мстивістю⁵¹. В останній період життя він почав підозрювати у змовах своє найближче оточення, включаючи родичів. Так, за доносом наказав стратити навіть власних синів від дружини Маріамни (походила з попередньої гасмонеїської династії) – Александра й Аристокбула, а потім і найстаршого – Антипатра. У такій атмосфері цілком можливим було й масове вбивство немовлят⁵². У поезії «Во Іудеї во дні они...» саме й використано відповідний сюжет з Євангелія за Матвієм (2:13–18). Інші джерела не

⁴⁷ Росовецький С. Біблія і Шевченко. – С.415.

⁴⁸ Росовецький С. Біблійні теми і мотиви... – С.397.

⁴⁹ Яременко В.І. Історіософські аспекти відображення діяльності гетьмана Богдана Хмельницького у творчості Тараса Шевченка // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С.100–114.

⁵⁰ Боголюбов А. [Мень А.]. Сын человеческий. – Bruxelles, 1993. – С.44.

⁵¹ Учебник еврейской истории для школы и самообразования. – С.43–49.

⁵² [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Ирод_I_Великий

підтверджують цієї події, вона не згадується в решті синоптичних Євангелій. Можна припустити, що й Т.Шевченко не вважав, нібито це жахіття мало місце в історії, а керувався, знаючи, як художник, про широке використання цього сюжету визначними представниками світового живопису, художньою доцільністю – розвінчанням антигуманної суті земних царів-владик. Відповідно й значно відступив від євангельської розповіді з метою розвитку ідеї абсурдності імперської системи правління: увів слова-іронізми «почтар», «сенат», які «коригують» Іродів наказ, обмеживши злодіяння територією лише Віфлеєму, а не всього царства. Це змушує задати аксіоматичне визначення, що в Російській імперії суворість указів компенсувалася неповнотою їх виконання. У поезії з великою лаконічною майстерністю показано залежність тодішньої Юдеї від Риму: «Кругом Сіона й на Сіоні / Романські п'яні легіони / Паскудились. А у царя, / У Ірода таки самого, / І у порогу й за порогом / Стояли ліктори, а цар... / Самодержавний государ! / Лизав у ліктора халяву» (рядки 3–10). Вірогідно Т.Шевченко замінив первісний варіант «єрусалимський господар!» на іронізм «самодержавний государ!» не лише для того, «щоб загострити сучасне антисамодержавне спрямування вірша»⁵³, а й для проведення думки, що на всяке «самодержавство» знаходиться ще сильніше. Тобто мовиться про історичну відносність та минущість будь-якої абсолютистської влади. Певно ця тематична пов'язаність тексту твору з попереднім циклом про старозаповітних царів, а особливо усвідомлення недоречності існування в новозаповітну епоху застарілих понять і практик, на зразок «самодержавства», були серед авторських мотивів зміни рішення про подання його як передмови до поеми «Марія», яка мала нести зовсім інші, власне євангельські, ідеали, моральні настанови й відповідні історичні судження.

Поема Т.Шевченка «Марія», яка, на думку І.Франка (її поділяв і Ю.Шевельов), є «найкращою перлиною нашої поезії»⁵⁴, належить до найскладніших для розуміння творів. Про неї написано багато, але дослідження релігійно-філософської глибини почалося лише в наші дні. Власне на історіософські розмисли навіртає вже сама назва твору, адже марійський культ в Україні набув надзвичайного поширення, аж до констатування, що «історія нашого християнства – це водночас історія нашої набожності до Богоматері»⁵⁵. Наприклад, на території Київської митрополії в 1780–1783 рр. третина парафіяльних храмів була присвячена Божій Матері⁵⁶. Передусім слід звернути увагу, наскільки точно й коректно стосовно релігійної традиції, описуючи земне життя Богородиці та Ісуса Христа, поет використовує джерела, дотичні до історії християнства. Ще М.Драгоманов у післямові до женецького (1885 р.) видання Шевченкової поеми в російському перекладі визнавав правдивість одного з епізодів, який «доволі вірно показує нам життя євреїв того часу, коли жив

⁵³ Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії 1847–1861 рр. – С.282–283.

⁵⁴ Шевельов Ю. Шевченко – класик? // Слово і час. – 1995. – №4. – С.16.

⁵⁵ Музичка І. Свята Богородиця – покровителька України // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №4. – С.17.

⁵⁶ Прокоп'юк О. Парафіяльне повсякдення: практика проповідництва в храмах Київської митрополії у другій половині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2-х т. – Т.1: Практика, казуси та дев'яці повсякдення / Відп. ред. В.Горобець. – К., 2012. – С.193.

Ісус»⁵⁷. А І.Франко «для показання євангельських основ Шевченкової поеми» виявив дев'ять «моментів» зв'язку твору з текстами трьох із чотирьох канонічних Євангелій і предметно почав їх аналізувати, указуючи й на інші джерела, зокрема апокрифи та іконографію⁵⁸. Доповнимо, що зазначена І.Франком сюжетна лінія про спільне дитинство Ісуса «з трохи старшим Іваном» вказує, що автор міг керуватися і євангельським повідомленням про те, що мати Івана була родичкою Діви Марії (Лк. 1:36), і, відповідно, Предтеча міг знати Христа з дитинства. Необґрунтованою видається теза І.Огієнка про невикористання Т.Шевченком багатой церковної апокрифічної літератури⁵⁹. Але не завадить деталізувати джерельну основу поеми. Вірогідно, використовувалася й агіографія, зокрема знайомі поетові ще з дитинства «Четьї-Мінеї» святителя Дмитрія Ростовського. Звідти він міг узяти відомості про похилий вік Йосипа та його родинні зв'язки з Марією (рядки 26–29, 68–69)⁶⁰, про ранне овдовіння Єлисавети (рядки 525–527)⁶¹, про ранню втрату Марією своїх батьків та її хист до прядіння, ткання, шиття, перебування в Єгипті (рядки 46, 295–297, 441–442, 463–464, 410–413)⁶². У поемі Марія пряде вовну на «бурнус святешний» (рядки 46–47) для Йосипа, можливо виготовляє бурнус і для вже дорослого Сина (рядки 699–701), «шиє малесеньке сороченя» (рядки 295–296) для майбутньої дитини, здуває прах із хітона (можливо, нею й виготовленого) дорослого Сина та зашиває дірочку на цьому одязі (рядки 683–684). А в «Четьях-Мінеях» читаємо: «Вона своїми руками зіткала господа Ісусові хітон, не зшитий, а весь тканий»⁶³. «Бурнус» і «хітон» – це стародавній одяг, котрий пізніше не мав однозначного пояснення, але згадка про який у поемі має символічне забарвлення, ураховуючи, що Христові розпинателі, за Євангеліями, у присутності Діви Марії за жеребом ділили одягу Спасителя (Мт. 27: 35; Мк. 15:24; Лк. 23:34; Ів. 19:23–24) і хітон став святинією християн⁶⁴. Шевченків вислів про тілесну красу Марії (рядки 79–81) майже збігається з текстом у «Слові на Різдво Богородиці» святителя Дмитрія Ростовського: «Але Вона не була позбавлена і краси тілесної, як про це свідчить багато учителів церковних: у всій піднебесній не було і не буде такої прекрасної діви, якою була Діва Богородиця»⁶⁵. І.Франко зауважував, що Симеон Богоприємець, за Євангелієм

⁵⁷ Цит. за: Дзюба І. Тарас Шевченко. – С.531.

⁵⁸ Франко І. Шевченкова «Марія» // Його ж. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.39. – К., 1983. – С.305.

⁵⁹ Огієнко І. Тарас Шевченко. – К., 2002. – С.260.

⁶⁰ Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Мінеї св. Дмитрія Ростовського. – Т.2: Березень – квітень. – К., 2007. – С.207.

⁶¹ Туптало Д. Життя святих (Четьї Мінеї). – Кн.І: Вересень. – Л., 2005. – С.116–117; Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Мінеї св. Дмитрія Ростовського. – Т.3: Травень – червень. – К., 2007. – С.721.

⁶² Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Мінеї св. Дмитрія Ростовського. – Т.5. – С.380; Т.7. – С.534–541.

⁶³ Там само. – Т.6. – С.380.

⁶⁴ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Бурнус>; <http://uk.wikipedia.org/wiki/Хітон>; http://www.palomnyk.info/index/istorija_palomnictva_u_trir/0-160

⁶⁵ Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Мінеї св. Дмитрія Ростовського. – Т.5. – С.114 (також: Туптало Д. Життя святих (Четьї Мінеї). – Кн.І. – С.164).

від Луки, не був протопресвітером, як мовиться у Т.Шевченка⁶⁶. Але у Димитрія Ростовського читаємо: «Про цього святого Симеона, який прийняв на руки свої внесені у церкву немовля Ісуса і благословив Марію Богородицю та Йосифа, багато хто розуміє, що був священиком»⁶⁷. У ранньому християнстві «пресвітерами» (гр. «πρεσβυτερος» – «старійшина») називали керівників громад віруючих, із часом вони стали священнослужителями другого ступеня з трьох можливих у церковній ієрархії (диякон, пресвітер, єпископ)⁶⁸, тобто були власне священиками (ієреями). Швидше всього, уживаючи термін «протопресвітер» Т.Шевченко мав на увазі етимологію слова – попередник пресвітерів, перший або первинний священик, а не пізніший почесний титул для осіб із вищого духовництва⁶⁹. Між іншим, Шевченків вислів: «У Йосифа, у тесляра / Чи бондаря того святого» (рядки 26–27) цікавий тим, що відповідне місце у старогрецькому оригіналі Євангелія за Матвієм (Мт. 13:55) «може означати і “тесля”, і “столяр”, і “муляр”», власне ремісника⁷⁰.

У зв'язку з Благовіщенням у поемі згадується криниця (рядки 213, 502). І в розділі XII апокрифічного Євангелія Псевдо-Матвія читаємо, що звіщення Марії про народження Спасителя теж відбулося в такому місці⁷¹. Як і в апокрифах та агіографії, Іван Хреститель у творі також зрештою іде в пустелю (рядок 652). Таким чином відомості зі священної історії тут «виступають у логічній колі: апокриф – канон – апокриф»⁷². А це означає, що Т.Шевченко намагався за художнього її висвітлення все ж якнайповніше охопити джерельну базу, урахувавши, що церковно-християнська традиція не лише не відкидає неканонічних текстів, а й використовує їх для формування цієї традиції та вироблення відповідних релігійних дискурсів. «На ранньому етапі розвитку християнства не було виразної різниці стосовно творів, які потім стали канонічними, і тих, які одержали назву апокрифів. Для відновлення історичної картини раннього християнства треба використовувати як перші, так і другі»⁷³, – така позиція релігієзнавців. Робити це непросто, адже кількість зразків ранньохристиянської літератури «незліченна, і відкриття тривають досі»⁷⁴. Примітно, що з чотирьох груп апокрифів Нового Заповіту⁷⁵ Т.Шевченко обрав саме євангельські.

Твір свідчить про опрацювання автором євангельської топоніміки, знання історико-релігійної ситуації в Палестині на час виникнення християнства. Візьмімо, наприклад, топоніми «Назарет», «Тиверіада», «Фавор». За

⁶⁶ Франко І. Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія» // *Його ж.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.39. – С.317.

⁶⁷ Цит. за: Память святого праведного Симеона Богоприемца // [Електронний ресурс]: http://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_06/saints_ua_06_003.php

⁶⁸ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Пресвітер>

⁶⁹ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Протопресвітер>

⁷⁰ Аверинцев С. Йосиф Обручник // *Його ж.* Софія-Логос: Словник. – К., 2004. – С.119.

⁷¹ *Свенцицкая И.С., Скогоров А.П.* Евангелие Псевдо-Матфея // [Електронний ресурс]: http://www.krotov.info/acts/01/joseph/apok_35.html

⁷² *Сирицова О.* Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія з виданням грецького тексту Апокаліпсиса Богородиці за рукописом XI ст. – К., 2000. – С.114.

⁷³ *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. – Москва, 1987. – С.56.

⁷⁴ *Герасимчук Л.* Реставрація витоків: До публікації нового перекладу пам'ятки світової літератури «Четвероевангеліє» // *Вітчизна.* – 1990. – №3. – С.162.

⁷⁵ *Андреев И.Д.* Апокрифы // *Христианство: Энциклопедический словарь.* – Т.1. – С.97–103.

остаточним варіантом поеми читаємо: «Або на берег поведе / Козу з козяточком сердешним / І попасти, і напоїть, / Хоч і далеко. Так любила ж / Вона той тихий Божий став, / Широкою Тиверіаду» (рядки 47–53). Відстань від Назарета до Тиверіадського озера становить близько 25 км, але вона значно зменшується, якщо врахувати, що Шевченкова Марія проживала не у самому місці, а на хуторі (рядок 140). Тому, «хоч і далеко», могла пасти кіз і біля справді «широкої Тиверіади». Кількаразова згадка в поемі про цей «Божий став» має глибокий підтекст: саме тут за Ісусом пішли Петро, Андрій та інші рибалки, ставши першими апостолами (Мт. 4:18–22), а на водах озера чудесним утихомирінням бурі Він показав незбориму силу Господньої віри (Мт. 8:23–27; Мк. 4:35–41). Відтак стає зрозумілим, чому для опису містичного стану й відповідного настрою Марії автор не прийняв варіативних слів першої редакції: «І дивиться на Йордан / І ніби то в його питає»⁷⁶. Адже ця ріка, чие русло перерізає Тиверіадське озеро, мала іншу за спрямуванням символіку (народження на її берегах у Віфлеємі Ісуса та Його хрещення у цих водах). Про авторську увагу до топонімічної достовірності свідчить також і вилучення слів «Марія з гаю вихожає / Заквітчана, а Йордан / І сніговерхий той Ліван / Пурпуром, золотом сияють, / Аж очі сліпнуть» (рядки 101–105 першої редакції). Указівка на гірський хребет Ліван, вершини котрого вкриті снігом майже чотири місяці на рік і завдяки чому ще в античні часи однойменна країна отримала свою назву (адже «Лабан» арамейською означає «молочно-білий») – топографічно та змістово менше допомагала розкриттю ідеї. В остаточному тексті з'явилося: «Фовор-гора, / Неначе з злата-серебра, / Далеко, високо сіяє» (рядки 121–123). Фавор – ізольована гора заввишки 588 м на відстані 9 км від Назарета⁷⁸. За переказами, саме на її вершині відбулося Преображення Господнє, описане у трьох Євангеліях (Мт. 17:1–9; Мк. 9:2; Лк. 9:28). Преображення, як поява Сина при Свідченні Отця в Духові Святому, нагадувало про християнську Трійцю, воно показало божественну природу й велич Христа, і тим самим незмірно увиразнило та помножило висоту Його жертвовного чину в людській іпостасі. Тобто, через лексему «Фавор» автор розширював контекстуальне прочитання своїх думок.

У поемі згадуються різні релігійні течії, але Т.Шевченко доречно виділяє есеїв (есеїв; рядки 326–327, 590–591), хоч «слово “есеїство” і не зустрічається в Євангеліях»⁷⁹ та у святителя Димитрія Ростовського⁸⁰. На відміну від таких течій, як фарисеї та саддукеї, есеї, об'єднані в напівчернече братство (близько 150 р. до н.е. – близько 70 р.), стояли осторонь політичної боротьби, займалися самовдосконаленням, відзначалися розвинутими месіанськими уявленнями. Саме з ними пов'язують виявлені 1947 р. на березі Мертвого моря, у долині Кумран, писемні джерела – так звані «Кумранські рукописи», в яких повідомлялося, що члени громади Нового союзу (Нового заповіту)

⁷⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – Т.2. – С.582.

⁷⁷ [Електронний ресурс]: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Ліван_\(хребет\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Ліван_(хребет))

⁷⁸ [Електронний ресурс]: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Фавор>

⁷⁹ Див.: Аверинцев С. Ісус Христос // Його жс. Софія-Логос. – С.52.

⁸⁰ [Електронний ресурс]: http://www.truechristianity.info/ua/books/saints_ua_04/saints_ua_04_026.php

називали себе «синами світла» й мали переслідуваного «вчителя праведності»⁸¹. Припускають, що саме есеї, які часто брали на виховання сиріт, усиновили Івана Хрестителя⁸², і саме вони були перехідною ланкою від юдаїзму до християнства. С.Аверинцев зазначає: «Висловлювалася гіпотеза, згідно з якою позначення Симона, у гостях в якого у Витанії був Ісус Христос з учнями (Мт. 26:6 та ін.), як “прокаженого” [...] виникло як спотворення слова, яке позначало есея [...]; між іншим, про це змушує думати суперечка про миро, яким грішниця на учті намащує Ісуса Христа – есеї мали спеціальну заборону на використання мира»⁸³. Отже, є підстави стверджувати про прихильне ставлення Ісуса Христа до есеїв. За поемою, свята родина в Єгипті знайшла прихисток у коптів і згадка про них теж відповідає реаліям, не є випадковою. Коптами називали етноконфесійну групу, нащадків давніх єгиптян⁸⁴. Важливо, що вони серед перших прийняли християнство, а Коптська православна церква Александрії – одна з найдавніших церковних організацій та використовує особливий обряд: «Під час хрещення (після церковного обряду) на зап'ястку правиці роблять татування у вигляді хреста, що символізує готовність прийняти мучеництво за віру»⁸⁵. У творі Т.Шевченка гостинні копти, на відміну від чабанів (рядки 375–376 і вище), не виявляють ознак особливого вшанування новонародженого Спасителя. І це логічно, адже після прийняття християнства їхня церква належала до монофізитського напрямку та відкидала встановлений у V ст. христологічний догмат про боголюдську сутність Христа, визнаючи лише божественну природу Бога-Сина.

Слід ураховувати, що Шевченкові розходження з джерелами священної історії цілком пов'язувалися з його завданнями як автора. Так, Марія в поемі йменується наймичкою у Йосипа, хоч радше перебуває на становищі пасербиці, живе з ним не в Назареті, а на хуторі біля міста (рядки 139–140), неписьменна (рядки 589–590). Її відхід в інший світ не збігається з переказами про «успіння пресвятої владичиці нашої Богородиці приснодіви Марії»⁸⁶. Ці розбіжності мають одновимірне спрямування – наближають Марію до жінок із простолюду, неосвічених, але чистих серцем і душею. Це натяки на образ матері з поеми «Наймичка» з її самовідданістю у ставленні до сина, тобто своєрідна підтекстуальна аналогія, що розширює смисловий діапазон твору, поглиблює його ідею. Т.Шевченко в такий спосіб ніби давав зрозуміти, що чеснота самовідданості може плекатися не лише у священній історії, і не лише образами. Шевченкознавець В.Пахаренко зазначає, що «разом з Ісусом здійснила богорівний подвиг і людина, принаймні одна – Марія»⁸⁷. Як видається, поета передусім цікавила не інформативна вірогідність джерел зі священної історії,

⁸¹ Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С.109–110, 174; Боголюбов А. [Мень А.]. Сын человеческий. – С.32–33, 409; Религии мира: Энциклопедия для детей. – Т.6. – Ч.2. – Москва, 1998. – С.184.

⁸² Мень А. История религии: В 2 кн. – Кн.1: В поисках пути, истины и жизни. – Москва, 1997. – С.180–181.

⁸³ Аверинцев С. Ісус Христос // Його ж. Софія-Логос. – С.110.

⁸⁴ [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Копти>

⁸⁵ [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Коптська_православна_церква

⁸⁶ Життя святих (вибрані) українською мовою, викладені за повчанням Четьїх-Міней св. Дмитрія Ростовського. – Т.4. – С.553–581.

⁸⁷ Пахаренко В. Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999. – С.193–194.

а передана ними й засвоєна християнська релігійна традиція, ступінь її відображення. Він цілком свідомо, усупереч євангельському тексту (Лк.1:26–28), подає, що «гість дивочний» (архангел Гавриїл) приходить до Марії перед її заручинами з Йосипом, побільшує вік чоловіка Марії (але стосовно євангельської, а не житійної літератури) і його батьківство (робить його формально, на думку В.Смілянської, «двічі батьком», «дбає про Марію як про власну дитину, тоді виховує й малого Ісуса»⁸⁸) для того, щоб наголосити на великій, саме людській офірності й цього персонажа святої родини. Адже євангельський варіант можливого одруження ще до Благовіщення вказано в поемі ще раніше, у роздумах Йосипа про майбутнє Марії (рядки 41–44). Не випадково ж на іконах Різдва Христового зображують і постать зажуреного Йосипа, котрого, як пояснюють мистецтвознавці, «спокушає диявол у вигляді пастуха й будить сумніви щодо батьківства дитини»⁸⁹.

Отже вже джерельний аспект поеми увиразнює передусім мотив офірності⁹⁰. В історичному вимірі вона, власне, прочитується вже в епіграфі: «Радуйся, Ты бо обновила еси, зачатя студно». Ці слова взято з десятого ікоса акафіста Пресвятій Богородиці. І.Огієнко заперечував переклад: «Обновила тих, що в ганьбі зачаті» або «Відродила тих, що зродились у соромі», пропонуючи натомість: «Радуйся, бо Ти оживила тих, що зачалися в первородному гріху (від Адама і Єви)!»⁹¹. Очевидно, для Т.Шевченка ці перекладацькі й теологічні «тонкощі» були на другому плані – передусім йому йшлося про те, що в епіграфі можна прочитати про оновлення дівою Марією зачатих у гріхові (скверні) людей узагалі (зокрема й тих, що пов'язані з порушенням сьомої заповіді – не чинити перелюбу) і відроджених не лише народженням нею Спасителя чи просто «святою силою» (рядок 15 першої редакції) Богородиці та Спасителя, а й усім їхнім жертвним чином – муками та розп'яттям (викупленням), тобто офірністю. Не даремно ж у першій редакції поеми у вступній авторській молитві були слова: «Згадай / Свою, свою святу муку / І муку праведного Сина» (рядки 11–13). А «муку праведного Сина» Т.Шевченко виразно подав у поемі «Неофіти» (рядки 48–55). При виборі потрібних слів з акафіста основним для поета був етичний аспект: «оновляти» – це жертвним прикладом спонукати людей ставати кращими, долаючи оту первородну гріховність. І таке «оновлення» найкраще прочитувалося саме в п'ятому вітанні десятого ікоса. Скоріше за все, вилучення Т.Шевченком семи прикінцевих рядків із першої редакції поеми⁹² пов'язане не лише з цензурними міркуваннями, а й зі згадкою в них про ченців, що суперечило провідній у творі ідеї офірності, адже нагадувало про чернечий (теж по-своєму жертвний) спосіб життя. А також і тому, що митець, як свідчать спогади, дуже шанував почуття віруючої людини, а їх могли зачепити, зокрема, слова «вінчали, як ту царицю»: у католицькій та греко-католицькій іконографії

⁸⁸ Смілянська В. «Марія». – С.198.

⁸⁹ Максимів М. Що сповістила нам Різдяна ікона... // День. – 2013. – №3. – 10 січня. – С.24.

⁹⁰ Яременко В. Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри // Шевченків світ: Науковий щорічник. – Вип.2. – Черкаси, 2009. – С.83–91.

⁹¹ Огієнко І. Тарас Шевченко. – С.269–273.

⁹² Шевченко Т. Більша книжка: Автографи поезій Шевченка 1847–1860 років: Факсимільне видання. – К., 1989. – С.245, 279.

Богоматір вінчають короною. Мотив офірності в поемі має яскраве вербальне вираження. Пов'язана з ним лексема «розпинання» в різних варіантах уживається у творі сім разів (рядки 287, 358, 650, 703–704, 713–714). Про жертвовність повсякчас нагадують і інші тропи «страждального» спрямування (рядки 13, 81, 107, 195, 235, 554). Загалом усі персонажі священної історії більшою чи меншою мірою офірують собою. Частково для цього автор увів і таку сюжетну деталь, як тісне сусідство двох родин – Івана Хрестителя та Ісуса (рядки 642–648). Ця «чужа» для апокрифів сюжетна лінія мала увиразнити й офірність ще однієї матері – Єлисавети. Навіть подарована вбогими чабанами ослиця гине (рядки 410–422). Між іншим, сцена поїздки на ослиці, мабуть, запозичена з численних народних ікон «Утеча до Єгипту»⁹³. Таку ж композицію бачимо й на стародавній іконі коптської церкви Богородиці⁹⁴. Зрештою про чин офірності Христа та Марії поет говорить і прямим текстом у палкому молитовному відступі (рядки 95–112). Тут Т.Шевченко в оригінальний спосіб і з доречним застосуванням слов'янізмів використовує християнську символіку Бога як вогню неопалимого (Вих. 3:2–3; Втор. 4:24; Євр. 12:29). У піснеспіві «Ямбічний канон на Різдво Христове» богослова Івана Дамаскіна зустрічаємо такий текст (у російському перекладі С.Аверинцева): «Тебя приемлет чрево благодатное, / Неопалимой купины подобие»⁹⁵. У Т.Шевченка – «огонь той лютий, негасимий» (рядок 107), адже Господь прирікає Марію не лише на офірну радість, а й на неминуче людське страждання. Утім, можливо, для притлумлення ледь помітної богоборчої ноти й релігійного порівняння автор, як свідчить перша редакція поеми, хотів указати, що тут мовиться про юдейського бога: «Поки Едем, твій тихий рай, / Ще не підпалював Єгова, / Сердитий іудейський Зевс» (рядки 97–99)⁹⁶.

Поетові необхідно було, послугуючись висловом І.Франка, «справитися із великою християнською тайною зачаття і поставити подію на чисто людський ґрунт»⁹⁷. І він успішно вирішив це творче завдання в такий спосіб: використав фігуру замовчування – прямо не згадує (як і Євангелії за Марком та Іваном) про тайну Благовіщення, а також уживає лексеми «благовіститель», «правозвіститель», «апостол», «дивочний» (мабуть авторський неологізм). Бачимо й інші «репери», на які звертають увагу дослідники: «Шевченко весь час зве Діву Марію – Пренепорочною, Пречистою, Всеблагою, Святою»⁹⁸ (а в «Неофітах» – і «Богом ізбранною», «благословенною в женах» – рядки 47, 61; авторське нагадування «на значенні Марії для спасіння людства» – рядки 514–519; використання символіки, котра, як переконливо довела О.Яковина, уводить «Шевченкове Благовіщення» в «контекст ряду традиційно релігійних описів цієї таємниці», нагадує про ангела (роззування, умивання й роздягання «гостя» до «одного білого хітона», його «ніби сіяння», поява зірниць, очікування чогось))⁹⁹. Про це

⁹³ Див., напр.: *Откович В.П.* Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст. – К., 1990. – С.10, 21, 26, 34, 40–41, 51.

⁹⁴ *Креховецький Я.* Богослов'я та духовність ікони. – Л., 2008. – С.117.

⁹⁵ Многоцветная жемчужна: Литературное творчество сирийцев, коптов и ромеев в I тысячелетии. – К., 2003. – С.211, 446.

⁹⁶ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.2. – С.583.

⁹⁷ *Франко І.* Шевченкова «Марія». – С.303.

⁹⁸ *Огієнко І.* Тарас Шевченко. – С.268.

⁹⁹ *Яковина О.* Екзегеза поеми Тараса Шевченка «Марія» // [Електронний ресурс]: <http://www>.

нагадує й незвична радість Марії та Йосипа після одержання вістки про розпинання «правозвістителя месії» (рядки 277–287). Тут мовиться про «євангельську радість», пов'язану з Благовіщенням (Лк. 1:28). Благовісні слова архангела Гавриїла в поемі, таким чином, рівноцінно ніби замінює/підтверджує тоpos розпинання, примножуючи тим самим і мотив жертвовності. Це радість передчуття офірування заради спасіння інших. У результаті, за словами О.Сирцової, «у самій основі тексту чуття “реалістичності” загострюється не так через демістифікацію сакрального, як через піднесення профанного і земного»¹⁰⁰. Саме людська жертвовність і є проявом та формою такого піднесення.

У розвідках про поему часто згадується про мотив матері-покритки, котрий стосовно образу Діви Марії може сприйматися і як прояв блюзнірства. Переконалим видається пояснення О.Яковини: «Історична Діва Марія, як і Шевченкова, не була “матір’ю-покриткою”, хоч була такою в очах людей, які не хотіли прийняти Божу природу особи Ісуса»¹⁰¹. Вірогідно, саме людське сприйняття й мав на увазі поет, коли в липні 1859 р. у суперечці з землеміром А.Козловським під час пригощання після вибору місця будівництва для своєї хати, як повідомлялося в доносі, «Матір Божу називав покриткою»¹⁰². Узагалі, слово «покритка» в нього містило не етично-оціночну, а зовнішньо-сприймальну характеристику. Відтак зазначений вище мотив, який можна дійсно виявити у творі контекстуально, було введено автором як зрозумілішу для загалу форму донесення того, що люди у своєму історичному сповідуванні християнства (включно з єхаристією), хоч уже і «прийняли Божу природу особи Ісуса», але ще не християнську офірність як обов'язкову етичну категорію, а вона ж пронизує життя Божої Матері¹⁰³, християнський символ віри. О.Яковина доречно відокремлює в поемі релігійно-онтологічні аспекти від історичних, указуючи, що «історичний час головних героїв поеми фокусується в конкретних стражданнях людини, такої, як створив її Бог (чоловіком і жінкою) в обставинах їхнього життя, віку, соціального становища тощо»¹⁰⁴. Іншими словами, саме так зване «покритство» у своєму історичному вимірі якнайяскравіше передавало всю глибину жертвовності Марії, і воно не мало нічого спільного з позицією греко-римського філософа другої половини II ст. Цельса, який у своїй полеміці проти християн заради приниження їхніх релігійних почуттів поширював чутки про позашлюбне народження Ісуса як наслідок негідної поведінки його матері¹⁰⁵. Помічено, що у Шевченковому творі (рядки 729–744), як і у Святому Переданні, Божій Матері «прописується проповідницька діяльність», яка подається «в тісному союзі з першою християнською церквою» (рядки 729–744)¹⁰⁶.

filolog.in.ua/images/stories/sajt/3.Yakovyna-ekzageza.pdf

¹⁰⁰ Сирцова О. Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія з виданням грецького тексту Апокаліпсиса Богородиці за рукописом XI ст. – К., 2000. – С.211.

¹⁰¹ Яковина О. Екзегеза поеми Тараса Шевченка «Марія».

¹⁰² Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії: 1814–1861. – К., 1982. – С.331.

¹⁰³ Див., напр.: *Тевольє П.* Споконвічні проблеми. – Л., 1997. – С.63.

¹⁰⁴ Яковина О. Екзегеза поеми Тараса Шевченка «Марія».

¹⁰⁵ *Косідовський З.* Оповіді євангелістів. – К., 1981. – С.22.

¹⁰⁶ *Васильєв П.П.* Богородица. Богоматерь // *Християнство: Енциклопедический словарь.* – Т.1. – С.569.

Згідно з обрядом очищення після пологів, усталеним із часу визволення євреїв з єгипетського полону, кожне перше немовля чоловічої статі належало Богові, його треба було приносити до храму на 40-й день після народження. Зважаючи на те, що в поемі автор про це не повідомляє, але головний учасник дійства – Симеон Богоприємець – згадується (рядки 323–330), очевидно, це зроблено ще й тому, що саме йому належить пророкування майбутніх жертвоних страждань Богородиці: «Та й тобі самій меч прошиє душу, щоб відкрились думки багатьох сердець» (Лк. 2:35).

Привертає увагу те, що сотеріологічний аспект, або мотив спасіння людей Христовою самопожертвою (спокутування гріха), у поемі заторкується лише побіжно й відразу ніби відступає на задній план наголошуванням на офіруванні в таких словах: «Марія Сина привела. / Єдиную тую дитину, / Що нас од каторги спасла! / І пресвятая, неповинна, / За нас, лукавих, розг'ялась!» (рядки 354–358). Також у творі не згадується Христове воскресіння з його пісенним наголошуванням на спасінні. Зате прочитується богословське положення, прийняте в V ст., про кенозис – божественне самоприниження, самозневажання Христа через володнення аж до вільного прийняття Ним хресного страждання та смерті як найвиразнішого прояву любові. «Сліпими і малими душою» (рядок 251), «душеубогими» (рядок 726) Т.Шевченко називає тих, хто байдужий і не має волі до офірування, про кого він у вірші «Во Іудеї во дні они...» саркастично мовив як про «серцем голим догола, рабів з кокардою на лобі, лакеїв в золотій оздобі, онучу, сміття з помела его величества» (рядки 41–45). У цьому творі перед тим є нагадування про жертвоний чин Божої Матері, а попередня фраза: «Та де ж нам тую матір взяти?» (рядок 40) ніби виступає образним синонімом констатації його відсутності в людях. Цілком можливо, що й під «невольниками» в молитовному вступі до «Марії» (рядки 8–14) Т.Шевченко мав на увазі не лише людей фізичного, а й духовного рабства – тих, у кого відсутня духовність; це вказівка й на відсутність сили волі до офірування, безвілля, корисливість. Їм у поемі ніби протиставляються діти (рядки 688–698) відповідно до Христової настанови: «Будьте як діти!» (Мт. 18:2–3). А «душеубійцями» (рядок 255) поет іменує тих, хто усвідомлено допомагає чинити зло «Іродам-царям»: «Тих, що бачать над собою / Сокиру, молот і кують / Кайдани новие» (рядки 252–254). Це своєрідний парадокс «уникнення офірування»: навіть в умовах явної загрози свого існування людина не здатна до, здається, неминучої жертвоності. Лише з позиції офірування можна правильно зрозуміти й наступні пророчі рядки поеми: «Уб'ють / Заріжуть вас, душеубійці, / І із кровавої криниці / Собак напоять» (рядки 254–257). Тут контекстуально й підтекстуально прочитується така характерна для Т.Шевченка біблійна символіка крові: «недужа, затруєна, ніби зачумлена гріхом (як ділом, так і помислом)» людська кров¹⁰⁷ по суті протиставляється жертвоній крові Спасителя та інших праведників. Хто не жертвує (хоча б на рівні висловлення незгоди), сам зрештою стає жертвою – такий Шевченків імператив. Його поема немов перебуває в річищі української традиції сходження та прилучення до Бога: не пізнанням Його сутності, а наслідуванням, уподібненням,

¹⁰⁷ Забужко О. Шевченків міф України... – С.118–119.

досвідом (так званий апофатичний аспект), зокрема й на основі вершинного досягнення на цьому шляху – вільного мучеництва, жертвності¹⁰⁸.

Чи можна вважати, що ідея офірності в поемі є першорядною порівняно з поняттями «свята правда» і «воленька свята»? Здається, відповідь лежить в образних словах церковного діяча й письменника XVII ст. Антонія Радивиловського: «Казав був апостол Павло: “Там, де дух, там і свобода”, – а я кажу: “Там, де хрест Христа, там і свобода”». Як указує Л.Ушкалов, аналізуючи проблему гуманізму Т.Шевченка, наслідування Христа означає те, що письменники старої України називали «співрозп'яттям»¹⁰⁹. Уважається-бо, що офірність передбачає не лише максимальне напруження волі та сил людини, а й просто виконання моральних вимог усупереч украї несприятливим соціальним умовам або обставинам особистого життя. Саме так сприймав це поняття й Т.Шевченко. Дійсно, у поемі без заперечення сакральності персонажів по суті мовиться про офірність людей, які ведуть звичний спосіб життя. Читаємо: «Святу правду на землі / І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святу волю! / Іван пішов собі в пустиню, / А твій меж люди. А за ним, / За сином праведним своїм, / І ти пішла» (рядки 649–655). Усі троє жертвують собою, але, зрозуміло, що два останні офірування для Т.Шевченка стоять на порядок вище, адже християнська мораль за Христовою наукою є активно-дієвою, а не пасивно-заборонною.

Ідилічний характер викладу в поемі, на який указують І.Франко¹¹⁰, Ю.Шевельов¹¹¹ та інші дослідники, можна вважати своєрідною ідеально підбраною формою донесення думки, що офірування й пов'язане з ним страждання, особливо у своєму історичному вимірі, не завжди містять у собі драматичний компонент, який назагал часто визначальний для людини у такому виборі. Власне, саме материнське офірування найприродніше й начебто «найлегше». «Оприродненню» чи «озвичаєності» офірності служить і спосіб «побутовізації» та «українізації» основних персонажів священної історії, а особливо радісне світосприймання головних героїв поеми, зокрема також і радість від усвідомлення перебування на шляху до євангельського офірування. І це є вагомою складовою одного з основних мотивів – шляху, який «проймає всю творчість Шевченка – від першої й до останньої поезії»¹¹². Цей «жертвний шлях» в історіософському аспекті можна екстраполювати також і на шлях історичний, що, власне, і робить поет у творах, у котрих заторкується історична тематика: образи Івана Гонта («Гайдамаки»), Яна (Івана) Гуса («Єретик»), Івана Лободи («У неділеньку у святу...»), Петра Дорошенка («Заступила чорна хмара...»).

Власне, Т.Шевченко ніби екстраполює священну історію на історію секулярну, усесвітню, українську, і це досягається передусім образом Божої Матері,

¹⁰⁸ Горський В. Ідеал стратотерця: Про специфіку давньоруського образу святості // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №1/2. – С.110–111.

¹⁰⁹ Ушкалов Л. Гуманізм Тараса Шевченка // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Т.11. – Х., 2006. – С.66.

¹¹⁰ Франко І. Шевченкова «Марія». – С.302.

¹¹¹ Шевельов Ю. 1860-й рік у творчості Тараса Шевченка // Його жс. Вибрані праці: У 2 кн. – Кн.ІІ: Літературознавство. – К., 2008. – С.62.

¹¹² Боронь О. Мотив шляху // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С.149.

певною «українізацією» біблійних персонажів. Примітно, що в богослов'ї саме з Благовіщення починається історичний відлік земного життя Ісуса Христа¹¹³, тобто історія священна. Це поширення досягається й за рахунок авторських вставок-коментарів в історико-варіативній формулі «Якби..., то...» (рядки 245, 276, 515), або нагадуванням про трагічне майбуття єврейського народу: Ісус «та аж заплаче, дивлячись / На іудейську столицю» (рядки 675–676). Відомо-бо, що 70 р., під час чергового повстання, після п'ятимісячної облоги Єрусалим захопив і доценту, включно з храмом, зруйнував майбутній римський імператор Тит. А варіативність історичного розвитку у Шевченкових контекстах пов'язана зі свободою вибору людини, а отже – і з її найскладнішим рішенням, тобто готовністю до офірування. Т.Шевченко ніби дає зрозуміти, що людська історія певним чином має взоруватися на історію святих, і насамперед у чині офірування собою.

Мотив стражденної офірності проходить крізь усю поему «Марія». Про неї, як уже мовилося, згадується у вступній молитві. Вона ж і вінчає твір (рядки 744–746). В останніх словах підтекстуально й метафорично прочитується не якась розпачливість, як уважає Г.Грабович¹¹⁴, а просто Шевченків болісний сум із приводу того, що й налаштованість людей на офірування та його поцінування все ще перебувають на узбіччі (десь «під тином», «у бур'яні») людської історії...

Примітно, що Д.Чижевський, указуючи на антропоцентризм як світоглядний стрижень Т.Шевченка й на «історіософічний антропоцентризм» як основу його погляду на історію, ніби «перевіряє» це твердження саме на поетових творах зі священної історії, наголошуючи: «І особиста трагедія Марії є для Шевченка разом трагедією вселюдською та поворотним пунктом всесвітньої історії. Життя Христа – початок нового періоду життя людства, початок панування правди, початок визволення рабів»¹¹⁵. Д.Чижевський пояснював, що поетове «антропологізоване» зображення подій зі «святої» історії аж ніяк не було профанацією, богохульством, а навпаки – прославленням їх значення для людства, реалізацією слів Д.Штрауса: «Історія Євангелія в основі своїй є історією людської природи взагалі, уявленої як ідеал на прикладі життя Єдиного»; життя Христа (а також Його матері) – це тільки «ідея людства у формі життя конкретної особистості»¹¹⁶.

Отже, суть і зміст переходу від старозаповітної до новозаповітної історії Т.Шевченко розумів передусім у появі зразка для універсалізації людської природи, яка починається із засвоєння Христової науки (про неї мовиться й у поемі «Марія», рядки 623–636), і у котрій на перший план виступає плекання готовності до офірування заради ближнього.

¹¹³ Аверинцев С. Ісус Христос // *Його ж.* Софія-Логос. – С.52.

¹¹⁴ Грабович Г. Шевченко, якого ми не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К., 2000. – С.172. У Шевченковому тексті присутня децима сарказму, а він не узгоджується з розпучкою. Ці слова в аспекті моральної дії перегукуються зі щоденниковим записом Т.Шевченка від 15 липня 1857 р.: «Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-человеколюбом?», які в контексті теж не містять розпачу.

¹¹⁵ Чижевський Д. До світогляду Шевченка // *Українська мова і література в школі.* – 1993. – №3. – С.37.

¹¹⁶ Цит. за: Чижевський Д. Шевченко і Давид Штраус // *Генеза.* – 1998. – №1/2. – С.63.

Зазначений перехід можна помітити й у Шевченка-художника. Мається на увазі відбитий у спогадах та повісті «Художник»¹¹⁷ задум великої картини «Видіння Іезекїїла в пустелі, всяній сухими кістками» та «запрестольні образи» 1850–1851 рр. – ескізи «Апостол Петро» (перед розп'яттям) і «Розп'яття» (розіпнутий Ісус із двома розбійниками та прибитою горем матір'ю). За біблійною книгою пророка Єзекїїла (Єз. 37:11–14) розсіяні на долині кістки, які оживуть, безумовно мали у творі символізувати незнищенність народу і черговий результат-докір гріховним ізраїльським царям-правителям. А ескізи своєю «стриманістю у відтворенні трагізму ситуації», «умиротвореністю обличчя Спасителя», «смирненістю» Марії¹¹⁸, та особливо образом не схильного до хоробрості апостола Петра (Лк. 22:54–62), розведені руки котрого на римській околиці побіля хреста красномовно передають «готовність розіп'ятися»¹¹⁹, доносять якраз ідею усвідомленого й добровільного офірування собою.

Таким чином, проведений аналіз свідчить про уважне ставлення Т.Шевченка до джерел, пов'язаних із релігією. Нечисленні відступи від них не означають ігнорування засад християнської традиції, а зумовлені творчими цілями й відповідними художніми засобами. Розмірковуючи про прогрес і зміст історії, французький богослов Г.Бедуел наводить слова о. І.Далме: «У новому порядку, установленому завдяки відкупній жертві Христа, існує головний момент – момент жертви, з яким пов'язані всі інші; і якщо ще можна уявити собі тимчасову тяглість історичного типу, то існує вона лише для того, щоб цей зв'язок міг виявитися»¹²⁰. Такими словами можна частково передати й позицію Т.Шевченка щодо історичного поступу, якщо згаданий історичний зв'язок означувати як схильність до офірування.

¹¹⁷ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.77; Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – Т.4. – С.177.

¹¹⁸ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України... – С.169–170.

¹¹⁹ Мойсей І. «Незбагненна божественна таємниця...»: Філософія в мистецтві Т.Шевченка: Лекції, студії. – К., 2013. – С.56–59, 61–63.

¹²⁰ Бедуел Г. Історія церкви. – Л., 2000. – С.22–23.

The article for the first time deals with the image of biblical and sacred history as it is correlated with the secular in the T.Shevchenko's works from the historiosophical position. On this basis, the author greatly expands comment relevant to T.Shevchenko's works and elaborates on features of his philosophy of history, which is currently the subject of heated debate.

Keywords: Taras Shevchenko, historiosophy, ancient Jews, Bible, Babylonian captivity, Judea, Jerusalem, sacred history, king David, Jesus Christ, Mary, offering.

П.Г.УСЕНКО *

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНИХ МОТИВІВ ПОЕЗІЇ «МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО!..»

Висвітлюються обставини появи Шевченкового вірша-протесту, аналізується його зміст та різноманітні інтерпретації контексту подій, які мали вплив на творчі реценції автора.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, «Кобзар», Російська імперія, війна, влада, амністія, реформа.*

«Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову»

Цей сповнений гарячих емоцій викривальний ямб уперше побачив світ у женевському агітаційному «Кобзарі» понад 135 літ тому з утраченого згодом раритету – «клаптика сірого паперу», як свідчив укладач тієї збірки Ф.Вовк¹. Незважаючи на зусилля істориків та філологів достеменно встановити час і місце народження поезії не вдалося².

Зрозуміло, що наведені вище вісім рядків могли бути заспівом, просто фрагментом або ескізною заготовкою планованої, проте не завершеної сцени, приміром монологу котрогось персонажа. Утім І.Франко у ХІХ ст. репрезентував усю октаву як суто авторську декларацію:

«Шевченко згадує про свої заходи около “розковання невольників”, т.е. про роботу Кирило-Методіївського братства, перер-

* Усенко Павло Георгійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

¹ Шевченко Т.Г. Кобзарь. – Ч.1. – Женева, 1878. – С.89.

² Антонович М.Д. Вірш Шевченка «Мій Боже милий...» // Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – Ч.2. – К., 2011. – С.340–345; Бородин В.С. Текстологія // Шевченкознавство: підсумки й проблеми. – К., 1975. – С.527; [Зайцев П.]. Варіанти та примітки до тексту // Шевченко Т. Повне видання творів. – Т.4. – Варшава; Л., 1937. – С.335; Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезія 1847–1861 рр. – К., 1968. – С.268–272; Кирилюк Є.П., Шаблювський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г.Шевченко: Біографія. – К., 1964. – С.305; Лепкий Б. Варіанти й доповнення до «Кобзаря» // Шевченко Т. Повне видання творів. – Т.3. – К.; Лейпциг, [1920]. – С.285; «Мій Боже милий, знову лихо!..» // Шевченківський словник. – Т.1. – К., 1978. – С.405–406; Усенко П.Г. «Державний кулак»: Як Тарас Шевченко ледве не втрапив до «кавказців» (Новопетровський форт на розпутьї геополітики). – К., 2004. – С.9–29; Яременко В.І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.182; Смілянська В.Л. «Мій Боже милий, знову лихо!..» // Шевченківська енциклопедія. – Т.3. – К., 2013. – С.236.

вану звісною катастрофою 1847 р. А слова “потекла мужицька кров” і ті, що далі за ними, відносяться, очевидно, до кримської війни 1854–1856 рр.»³.

У ХХ ст. спектр дискусійних гіпотез поповнився новою: буцімто поет так відреагував на війну Франції у союзі з Сардинським королівством проти Австрії 1859 р. Як розмірковував галицький видавець Ю.Романчук:

«Сей вірш подобає на твір Шевченків, він і має бути написаний власною рукою поета, але в автографах-книжечках його нема та й не можна знайти подій і часу, до котрих би він прикладався, і в котрім би Шевченко міг його написати. Чи до севастопольської війни з 1853–1855 рр., чи до італіянської війни з 1859 р. – трудно його віднести»⁴.

На цій полемічній хвилі В.Сімович виклав засадничо зважену думку:

«Коли написаний цей вірш, і до яких подій відноситься – невідомо. Можна здогадуватися, що Шевченко мав на думці щось таке, про що народ ісклав приповідку: “Пани б’ються, а мужикам лоби тріщать” – царі заходяться ніби то когось визволити (як вони визволяють, пор. “Кавказ”), а мужицька кров іллеться. А, може, цей вірш односиться й до мужицьких бунтів, що їх присмирював царський уряд тоді, як готував знесення кріпацтва»⁵.

Зрештою, по відстеженні зримих паралелей із поемою «Неофіти» (тут: «Аж гульк!.. Ізнову потекла / Мужицька кров!» – там: «Аж гульк!.. Іде святий Петро», «Мов у різниці, / Кров потекла»; тут: «Мов пси голодні за маслак, / Гризуться знову» – там: «Гриземося, мов собаки / За маслак») упорядники недавніх повних зібрань творів Т.Шевченка схилилися до ідеї, що вірш «Мій Боже милий, знову лихо!..» таки «є відгуком на початок австро-італо-французької війни (квітень 1859 р.), коли російське суспільство занепокоєно очікувало вступ у війну й Росії» та «орієнтовно» окреслили термін його написання «квітнем – травнем 1859 р.». Одначе вистачало аргументів і для пошуків імпульсу до такого експресивного засудження воєнних ексцесів середини ХІХ ст.

Безперечно, Великий Кобзар міг перейматися людськими втратами в імперії Габсбургів, але без солідного підкріплення фактами неабиякі сумніви викликає твердження, начебто поет раптом занепокоївся, «що участь у війні стане офіційним приводом до зволікань із селянською реформою»⁶. Попри широкий спектр підходів прихильник тісної прив’язки до подій 1859 р. літературознавець Л.Хінкулов наполягав:

³ Франко І. Нове видання Шевченка // Народ. – 1891. – Ч.7. – С.116.

⁴ Романчук Ю. Доповнення // Шевченко Т. Твори. – Т.2. – Л., 1912. – С.495–496.

⁵ Шевченко Т. Кобзарь: народне видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича. – Катеринослав; Кам’янець; Ляйпціг, 1921. – С.430.

⁶ [Бородін В.С., Павлюк М.М., Смілянська В.Л., Чамата Н.П., Шубравський В.С.]. Коментарі // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – Т.2. – К., 1989. – С.544–546; [Бородін В.С., Генералюк Л.С., Мовчанюк Г.П., Павлюк М.М., Смілянська В.Л., Чамата Н.П., Шубравський В.С.]. Коментарі // Його ж. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.2. – К., 2001. – С.712–715.

«Не можна при цьому забувати й того, що Шевченкові з перших же днів війни прекрасно було відомо, що в ній беруть безпосередню участь поневолені австрійськими загарбниками західні українці, чия “мужицька кров” текла вже в найперших битвах»⁷.

Цікаво, що один із біографів митця – О.Кониський, не знайшовши «якоїсь межинародної війни, що викликала у поета отсе вболівання», рішуче заперечив авторство Кобзаря⁸. Стрижневий вираз «мужицька кров» буквально витлумачив Б.Лепкий: «Значиться – не загально людська, як на війні, а виключно мужицька; – себто вірш написаний не під вражінням війни, а *мужицького бунту*»⁹. В обачливій традиції вірш «Мій Боже милий, знову лихо!..» навіть опинився серед матеріалів, атрибуція котрих викликає питання. Текстолог М.Сиваченко наголошував:

«Знаходилися місця, що насторожували, ба й будили сумнів щодо приналежності їх Шевченкові, – наприклад, другий рядок: “Було так любо, було тихо” (хіба міг так Шевченко характеризувати переддень селянської реформи, час, коли в кріпосній Росії назрівала революційна ситуація?), але було тут і таке, що відповідало революційному світоглядові Шевченка»¹⁰.

Д.Дорошенко та П.Зайцев припускали, що оригінальна строфа – «з прологу до розпочатої, та не скінченої поеми “Матрос” в стилі прологів до “Єретика” та “Неофітів”»¹¹. У виданні творів Т.Шевченка за редакцією П.Зайцева вірш «Мій Боже милий, знову лихо!..» супроводжують обережні ремарки: «[1853–1854?] Новопетровський форт», «Дата – незнана, але всі відносять цей уривок до початків кримської війни (1853–54 рр.)»¹², в академічному десятитомнику – «Новопетровський форт 1854 (?)», «Орієнтовна дата написання твору – 1854 р., Новопетровське укріплення»¹³, в ювілейному шеститомнику до 150-річчя від дня народження поета – «1853–1859, Новопетровське укріплення – С.Петербург», «До цього часу вважалось, що вірш є відгуком на події Кримської війни (1853–1856 рр.); останнім часом висловлювався здогад, що вірш є відгуком на події австро-італо-французької війни (1859 р.). Датується орієнтовно: 1853–1859 рр., Новопетровське укріплення. – С.Петербург»¹⁴.

⁷ Хінкулов Л.Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. – К., 1962. – С.248–251.

⁸ Кониський О.Я. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Т.17. – Кн.3. – Л., 1897. – С.11–12. Пор.: [Бородін В.С., Генералюк Л.С., Мовчанюк Г.П., Павлюк М.М., Смілянська В.Л., Чамата Н.П., Шубравський В.Є.]. Коментарі. – С.713–715.

⁹ Лепкий Б. Варіанти й доповнення до «Кобзаря». – С.285. Пор.: Бельчиков Н.Ф. Тарас Шевченко. – Москва, 1939. – С.133.

¹⁰ Сиваченко М.Є. І.Франко і питання авторства віршів, приписуваних Т.Шевченкові // Питання текстології: Іван Франко. – К., 1983. – С.273.

¹¹ Дорошенко Д., Зайцев П. Повість «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» // Шевченко Т. Повне видання творів. – Т. 9. – Варшава; Л., 1936. – С.371. («Чи не є це початок прологу до нездійсненої поеми “Матрос»?» – див.: [Зайцев П.]. Варіанти та примітки до тексту. – С.335).

¹² Шевченко Т. Повне видання творів. – Т.4. – Варшава; Л., 1937. – С.240; [Зайцев П.] Варіанти та примітки до тексту. – С.335.

¹³ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 10 т. – Т.2. – К., 1939. – С.237, 518; Його ж. Повне зібрання творів: У 10 т. – Вид. 2-ге, доп. і випр. – Т.2. – К., 1953. – С.243, 542.

¹⁴ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т.2. – К., 1963. – С.266, 344.

Вагався навіть такий корифей шевченкознавства, як Ю.Івакін. Первісною оцінкою епіграмності поезії «на початок Східної війни» він, зокрема, поступився на користь дуалізму: з одного боку, з'ясовував зв'язок із Кримською (Східною) війною («Якщо така інтерпретація вірша є вірною, то датувати його треба або осінню 1853 р., коли почалася війна з Турцією, або весною 1854 р., коли у війну вступили Англія і Франція»), проте з іншого – зіперся на умовне датування твору 1859 р., аби «пояснити й загадкові рядки: “Ми заходились розкувати своїм невольникам кайдани”»¹⁵, адже підсумував: «Початок європейської війни міг припинити підготовку селянської реформи. [...] Отже, хоч найімовірніше, що написання вірша викликане початком війни 1859 р., питання це ще передчасно вважати остаточно розв'язаним»¹⁶.

У колективних коментарях до останнього академічного видання Шевченкової поезії стосовно строфи «Мій Боже милий, знову лихо!...» як «вдалу аргументацію» визначено критичне зауваження В.Доманицького, що «з року 1850 і аж до 1857 Шевченко не писав нічого по-українськи, а тим більш не держав би в себе там, в Новопетровській кріпості, такого гострого писання». Але ж у цих самих коментарях ідеться про близькі за духом бунтівні вірші «Мені однаково, чи буду...», «Іржавець», «N.N.» («О думи мої! О славо злая!...»), «Самому чудно. А де ж дітись?..», «І виріс я на чужині...», «Хіба самому написати...» як про переглянуті автором «найімовірніше 1857 р., під кінець заслання в Новопетровському укріпленні»¹⁷. І сам В.Доманицький у примітках до Шевченкового «Юродивого» (1857 р.) занотував: «Десь, більш-менш до цього, мабуть, часу належить уривок з поезії, що починається “Мій Боже милий, знову лихо!...”»¹⁸.

Постскрипtum «1857. Травня 16. Новопетровське укріплення» відбито в «Більшій книжці» під «Москалевою криницею»¹⁹ (два варіанти тієї «бувальщини» насичено надто примітними виразами: «Мій Боже милий!», «О Боже мій милий!», «Аж гульк!», «Отут-то й лихо почалось!», «та тихо та любо», «минули літа тихо, тихо», «катові», «кайдани», «в невольниках», «мов собака»). Не занедбавши на Мангішлаку творчості (через заборону писати вона тоді могла й не фіксуватися на папері), Т.Шевченко листувався, застосовуючи елементи конспірації, і до відправлення другої редакції «Москалевої криниці» 5 червня 1857 р. долучив «Ченця» і «Вечір» («Садок вишневий коло хати...») для Я.Кухаренка²⁰. Від 12 червня того року вів у Новопетровській фортеці журнал із відвертим тавруванням кривдника-царя Миколи I («Тормоз»), генерала В.Перовського («сатрап грабує ввірений йому край») із клеветами («мерзотники», «погань»). За потурання коменданта І.Ускова, не дуже криючись, але все ж потай брався і до прози, а в образотворчому мистецтві – до

¹⁵ Пор.: Івакін Ю.О. Сатира Шевченка. – К., 1959. – С.215; Його ж. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезія 1847–1861 рр. – С.269–272.

¹⁶ Івакін Ю.О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К., 1984. – С.78–79.

¹⁷ [Бородін В.С., Генералюк Л.С., Мовчанюк Г.П., Павлюк М.М., Смілянська В.Л., Чамата Н.П., Шубравський В.С.] Коментарі. – С.713, 556, 578–587, 621, 675.

¹⁸ В.Д. [Доманицький В.]. Примітки // Шевченко Т. Кобзар. – Санкт-Петербург, 1907. – С.632.

¹⁹ Шевченко Т.Г. «Більша книжка»: Автографи поезій 1847–1860 рр. – К., 1963. – С.204.

²⁰ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.6. – К., 2003. – С.131.

біблійних сцен, пейзажів, портретів, ілюстрацій, малюнків на побутові та історичні теми²¹.

Метафору «Ми заходились розкувати своїм невольникам кайдани» аж ніяк не обов'язково тлумачити еквівалентом зусиль, спрямованих на ліквідацію кріпацтва. Завуальованим «засновком» чи не доцільніше сприйняти офіційні акції, після котрих упали «кайдани» й з самого поета (за «недолі» приреченого конати «в неволі»), і з його «оренбурзьких співвигнанців» та з багатьох інших, уцілілих «в муці, в каторзі».

Вочевидь «правильність» колись знайденого підходу не повинна замулювати альтернативні погляди. Ретельного вивчення у цій площині заслуговують дії Окремого Оренбурзького корпусу, здобуття 1853 р. фортеці Ак-Мечеть (Перовськ, Кзил-Орда, Кизилорда) та заснування 1854 р. Заїлійського укріплення (Верний, Алма-Ата, Алмати), що раніше абсолютно ігнорувалося як ситуаційні спонуки до висновку «Мій Боже милий, знову лихо!..». Микола I та Олександр II наділись як на європейські «маслаки», так і на ласі азійські кусні. Із Шевченковим «Кавказом» ніяк не слабша, ніж із «Неофітами», лексична подібність: «Мій Боже милий» – «Христе, Сине Божий»; «було тихо» – «вітер тихий», «тихо прочитаеш»; «розкувати своїм невольникам кайдани» – «кайдани кувати»; «потекла мужицька кров» – «течуть ріки, кровавії ріки», «кровію політи», «братню кров пролити», «пролити кров добру»; «кати вінчані» – «за її ката», «кати згнуцаються»; «мов пси голодні» – «як тій собаці».

Як зауважив Ю.Івакін, «Мій Боже милий...» із «Кавказом» перегукується ідейно-тематично²². Утім, загал дослідників, схоже, «засліпив» тенденційний пасаж Л.Хінкулова 1962 р.: «Добре відомо, що Росія від 1856 р. аж до 70-х рр. [...] ні в одній війні не брала участі»²³. Між тим у цей період імперія розгорнула потужну експансію на Кавказ і у Середню Азію. Далекосяжні плани напряду торкалися Новопетровського форту. Тож порівняно з 1859 р. логічніше приурочити відчайдушний зойк «Мій Боже милий, знову лихо!..» до політичних реалій, синхронних мангішлацькій службі Т.Шевченка.

Упродовж 1856–1857 рр. черговий наступ каталізував намісник Олександра II на Кавказі князь О.Барятинський, який з опорою на базу Новопетровська намітив навіть агресивний курс на Індію – витіснити звідти англійців. І лише брак коштів унеможливив реалізацію цієї масштабної операції Російської імперії. У цьому аспекті мають право на належне висвітлення й візії 1859 р., коли, окрім австро-італо-французької війни, відбувся штурм аулу Іуніб, у результаті чого в полон було захоплено імама Шаміля, а згодом

²¹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.5. – К., 2003. – С.21–24. Див.: Федченко П.М. Тарас Григорович Шевченко. – К., 1989. – С.206–208; Паламарчук Г.П. Пейзажі Мангішлаку в творчості Т.Г.Шевченка // Тарас Шевченко – художник. – К., 1963. – С.47–73; Владич Л.В. Про малюнки «Байгуші» і «Т.Г.Шевченко і байгуші» та їх датування // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1966. – С.380–391; Афанасьєв В.А. Сепії // В літопис шани і любові. – К., 1989. – С.158–181; Усенко П.Г. Новопетровське укріплення // Шевченківська енциклопедія. – Т.4. – К., 2013. – С.589–590.

²² Івакін Ю.О. Сатира Шевченка. – С.216–217; «Мій Боже милий, знову лихо!..» // Шевченківський словник. – Т.1. – С.406.

²³ Хінкулов Л.Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. – С.249.

остаточно підкорено Чечню, Дагестан²⁴. Саме о тій порі умови скасування кріпацтва легально обговорювали дворянські комітети, збори, наради.

Можна б розвинути й посилення на Східну війну. Навесні 1855 р. у резонансній бесіді про інвентарі молодший брат імператора – Костянтин сказав: «Та це ж готує волю. Дай Боже закінчити війну, а потім розпочнемо іншу справу»²⁵. Того року російські війська після тривалої оборони залишили Севастополь, але у Закавказзі змусили капітулювати турецьку фортецю Карс. Були бої й по інших місцевостях, у тому числі українських, і «мужицькі бунти», пам'ятно потрактовані Б.Лепким. Причому перед вступом до ополчення петербурзький митець М.Осипов устиг повідомити про намір графа Ф.Толстого домагатися полегшення для Т.Шевченка²⁶, що теж можна розглядати практичним імпульсом до висновку: «Ми заходились розкувати своїм невольникам кайдани» (це речення зовсім не обов'язково розшифровувати як сюжетний еквівалент скасування кріпацтва: латентним «засновком» можна вважати амністію репресованого поета та його «оренбурзьких співвигнанців» тощо).

До речі, у 1957 р. у популярній видавничій серії «Жизнь замечательных людей» Л.Хінкулов не оминув «уривок, пов'язаний із Кримською війною»²⁷. Утім незабаром, 1966 р., без жодних доказів він уже стверджував, що «довів» інше: «Написаний Шевченком набагато пізніше – навесні 1859 р. – і стосується зовсім не Кримської війни, як уважали, а початку австро-італо-французької війни»²⁸.

1856 р. Я.Кухаренко, відвідавши коронацію Олександра II, утішав Кобзаря: «Милость батька государя всім подданым, всім прощенье!»²⁹. У німотному закутті «нежиття» за Каспійським морем зажеврїла надія, тим паче монарх визнавав, що «краще почати скасування кріпацтва згори, аніж дочекатися того часу, коли воно почне саме собою нищитися знизу»³⁰. Наступного року Т.Шевченко

²⁴ Докл. див.: История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. – 1917 г.). – Москва, 1988. – С.196–198; *Усенко П.Г.* Новопетровський форт на перехресті імперських устремлінь: як Тарас Шевченко мало не став «кавказцем» // Сучасність. – 1998. – №7/8. – С.107.

²⁵ Константин Николаевич // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1903. – С.124.

²⁶ Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.65.

²⁷ *Хинкулов Л.Ф.* Тарас Григорьевич Шевченко. – Москва, 1957. – С.271. Відгуком на отриману в Новопетровську звістку про Кримську війну назвали вірш «Мій Боже милий, знову лихо!..» деякі біографи (див.: *Кирилюк Є.П.* Т.Г.Шевченко (життя і творчість). – К., 1959. – С.364–365; *Вязовський Г.А., Данилко К.Ю., Дузь І.М., Левченко М.О., Недзвідський А.В., Несторенко В.З.* Тарас Григорович Шевченко. – К., 1960. – С.262; *Білецький О.І., Дейч О.Й.* Тарас Григорович Шевченко. – К., 1961. – С.121–122; *Белецький А.И., Дейч А.И.* Тарас Шевченко. – Москва, 1989. – С.82). Ця думка надовго задомінувала в українській історіографії (див.: *Ястребов Ф.* Т.Г.Шевченко в революційному русі 30-х – 50-х років XIX ст. // Пам'яті Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С.70; *Шевченко Ф.П.* Т.Г.Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині XIX ст. // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.171; Історія Української РСР. – Т.3. – К., 1978. – С.142; Історія Української ССР. – К., 1982. – С.173; Історія Української ССР. – Т.4. – К., 1983. – С.149; *Сарбей В.Г.* Історія України (XIX – початок XX ст.): [Пробний підручник для 9 класу середньої школи]. – К., 1994. – С.76; *Його ж.* Історія України (XIX – початок XX ст.): [Підручник для 9 класу середньої школи]. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – К., 1996. – С.86).

²⁸ *Хинкулов Л.Ф.* Шевченко. – Москва, 1966. – С.311–312.

²⁹ Листи до Тараса Шевченка. – С.77.

³⁰ Цит. за: *Татищев С.С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. – Кн.1. – Москва, 1996. – С.331.

сповіщав Я.Кухаренкові: «Пише мені курінний Лазаревський і упевняє мене, що незабаром мене випустять із цієї широкої хурдиги. Він пише, що добрий цар наш уже дав приказ розбивать мої кайдани»³¹ (примітна ремінісценція фрази «Ми заходились розкувать своїм невольникам кайдани», ба, можливо, сакраментальне зерно, з якого вона генетично випросталася). Жадане помилювання асоціювалось із розрахунком на прогресивні зміни, нагальну лібералізацію. Акцентований штрих містять спогади князя О.Горчакова:

«Уже перед коронацією 1856 р. государ зволил говорить зі мною про визволення селян і про різні інші реформи. Я гаряче підтримував великі задуми його величності та побіжно нагадав государеві про амністію політичним засланням, про повернення із Сибіру так званих декабристів, які залишилися живими»³².

Отже якщо задум вірша «Мій Боже милий, знову лихо!..» на цей момент і визрів, то цілком вистачало актуальних важелів його реалізувати. Не випадково з кримською епопеєю та викликаною нею «козаччиною» (1855 р.) пов'язав ці рядки у своєму романі-есеї Є.Єнджеєвич³³. «За маслак» у цьому сенсі – і Синопський бій 1853 р., і приховані за ним загарбницькі «прожекти» російського царату. А 1856 р. спалахнув потужний рух українських селян «у Таврію по волю»³⁴, стисло згаданий у Шевченковому журналі 1858 р. сумною фразою про «Катеринославське повстання»³⁵.

У 1988 р. вчителям було запропоновано навчально-методичний посібник Г.Неділька, автор якого стверджував:

«Порушуючи царську заборону, Шевченко продовжував писати й малювати і в Новопетровському укріпленні. Із поезій цього періоду до нас дійшли тільки друга редакція поеми “Москалева криниця” (1857), поезія “Мій боже милий, знову лихо!..”, яку шевченкознавці датують 1859 р.»³⁶.

Незбагнено тільки, навіщо це «датують 1859 р.», коли поетове заслання скінчилося раніше?! Цей казус перекочував до фундаментальної «Енциклопедії історії України» – у 2008 р. на шпальтах видання заступник голови редакційної колеги С.Кульчицький настільки категорично, наскільки й необґрунтовано зазначив, що віршем, «написаним 1853 на засланні і відредагованим 1859» (курсив мій – П.У.), відображено тему “селянство і Кримська війна”. А зараз навіть дорікнув Т.Шевченкові вкупі з міфічними «багатьма» демократами: подібно до них той начебто сплюхував, прогнозуючи наслідки війни³⁷. Відтак

³¹ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.6. – С.122.

³² Князь Александр Михайлович Горчаков в его рассказах из прошлого // Русская старина. – 1883. – №10. – С.172.

³³ Єнджеєвич Є. Українські ночі, або Родовід генія / Пер. із пол. В.Іванченко. – Л., 1997. – С.379–380.

³⁴ Селянський рух на Україні 1850–1861 рр. – К., 1988. – С.82–153.

³⁵ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.5. – С.145.

³⁶ Неділько Г.Я. Тарас Шевченко: життя і творчість. – К., 1989. – С.198.

³⁷ Кульчицький С.В. Кримська війна 1853–1856, Східна війна 1853–1856 // Енциклопедія історії України. – Т.5. – К., 2008. – С.355.

добре було б навести бодай якісь прізвища. Впливало, що поет чомусь уперто тримався інкримінованих йому вад, попри те, що у процесі безпідставно приплетеного «редагування» 1859 р., тобто за кілька років по замирінні, міг би їх скоригувати. Коли б вони насправді були...

Претензії висунуто до праці, котру Т.Шевченко у світ не випускав і, можливо, не збирався публікувати! Слід наголосити, що в його тексті жодної «війни» взагалі не названо. У цілому енциклопедичний матеріал рясніє хибами. Зокрема заявлено, що російські терени «простягалися на трьох континентах (в Європі, Азії та Північній Америці)». Натомість частини світу Європа та Азія становлять один величезний континент – Євразію, а Північна Америка до спорудження Панамського каналу була невіддільною частиною монолітного Американського материка. Також стверджується, що «21 (9) лютого 1854 Росія оголосила війну Великій Британії і Франції». Насправді того дня за маніфестом Миколи I тільки було перервано дипломатичні відносини з означеними державами. Помилкові й тези про те, що нібито воєнні дії почались атаками турецьких військ у гирлі Дунаю, що 30 (18) листопада 1853 р. знищено весь турецький флот тощо³⁸.

Апофеозом збиткування над класикою стало її «виправлення» під егідою Міністерства освіти і науки України. Навчальний посібник із відомчим грифом, рекомендований для використання у школах (з опорою на офіційні програми для абітурієнтів), стверджував: «Великий Кобзар відгукнувся на цю подію влучними рядками: “І знов війна, мов пси голодні за маслак, пани гризуться...”»³⁹.

Дійшло до абсурду. Т.Шевченка, «енциклопедично» засудженого за продемонстровану недолугість, у підсумку категоричним тоном звинувачено: мовляв, уважав, що Кримська війна «загальмує скасування кріпосного права»⁴⁰. А на додачу тріо колеґ-істориків за довершену істину актуалізувало знічев'я сублімований покруч. І це – не єдина дивина їхньої праці. Наприклад, що стоується Першої світової:

«Учасники війни сподівалися, що вона буде швидкоплинною та маневреною і закінчиться за кілька місяців, максимум за рік, як переважно відбувалося у війнах ХІХ ст. Проте з маневреної війна поступово перейшла у виснажливу, окопну й охопила весь світ. 10 серпня 1914 р. війну Німеччині оголосила Японія, яка вирішила захопити німецькі колонії на Далекому Сході. Італія не підтримала своїх союзників, а у 1915 р. навіть виступила на боці Антанти. Зате Центральний блок підтримала Османська імперія (жовтень 1914 р.), яка розгорнула військові дії насамперед на Балканах та Закавказзі»⁴¹.

Необхідне застереження: глобального розмаху набували не лише «приземлені» окопні пристрасті, а й бойові операції на водних просторах. До того ж

³⁸ Там само. – С.351–355.

³⁹ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К., 2010. – С.248.

⁴⁰ Кульчицький С.В. Кримська війна 1853–1856, Східна війна 1853–1856. – С.355.

⁴¹ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – С.327–328.

Японія включилась у війну 10 серпня (за ст.ст.), тож треба було хоча б означити 23 (10) число. І уряд цієї країни не просто вирішив «захопити німецькі колонії», а забезпечив окупацію відповідних теренів. Не зайве додати, що, крім Італії, не підтримала колишніх партнерів Румунія (прилучилася до Антанти 1916 р.).

Сподівання учасників тієї або іншої війни на те, щоби вона не затяглася, цілковито природні. Але складно уявити всеохопну надію на завершення конфлікту «максимум за рік, як переважно відбувалося у війнах ХІХ ст.». Причому ті самі автори на попередніх сторінках, навпаки, в основному розглядали війни ХІХ ст. тривалістю понад рік: наполеонівські кампанії, російсько-перська 1804–1813 рр., російсько-турецькі війни 1806–1812 і 1828–1829 рр., Кримська (Східна) епопея. Кавказьку війну у книзі простежено кількома десятиліттями – від 1817 до 1864 рр. Менше року припадало хіба що на російсько-турецьке збройне протистояння 1877–1878 рр.

Т.Шевченко проникливо звертався до всіх і кожного – земляка та землянина, глибинно й об'ємно адресувавшись до «мертвих, і живих, і ненарождених» у нонконформістському діапазоні між забуттям та пророцтвом. Енергійна апеляція «Мій Боже милий, знову лихо!..», котра сприймається системною часткою розлогого світу пізніх Шевченкових творів («Подражаніє 11 псалму» навіть починається співзвучно: «Мій Боже милий, як-то мало / Святих людей на світі стало»), є відповідною за змістом антимонархічним інвективам, такою собі естафетою від проминулого до прийдешності. Приводів для її виникнення було чимало, та й досі для читання – не бракує. Чи в наш час гуманітарним цінностям не загрожують убогі розумом можновладці? Чи мінімізовано пролиття «мужицької крові»? Хіба немає на планеті невільників і невільниць? Чи позникали затяті борці «проти всіх»? Чи не зростає в «увінчаних» сферах спокуса нахабної узурпації влади, суєтне бажання безупинного збагачення, неситимого загрибання майна, природних ресурсів, фінансових потоків, безмежного звеличення за соціальним статусом, пільгами, нагородами, титулами?..

Нічого страшного немає в тому, що «читачеві дається можливість думати про вірш все, що він схоче»⁴². Адже комусь щедро відкриваються подробиці, комусь – панорамні обриси; дехто здатен осягнути багатогранність і прецизійність, а хтось – нічого не зможе второпати... Учений повинен мати непересічний хист старанно видобувати невловиму істину, стежа до котрої настільки невідомо, що й джерельні підспідки на завше гарантують досяжність вичерпної потенції. Знання в інтелектуальній сфері відносні, занурені в товщу століть, закодовані, а то й викривлені. Тим потрібніший і цінніший науковий дослід.

Варто зважити, наскільки та чи інша ситуація гальмувала або стимулювала «скуту кайданами» Шевченкову музу, шкодила чи прияла збуренню почуттів яскравої опозиційної індивідуальності, чия конденсована енергія вилілася феноменально: крізь призму глибоких переживань влучно сфокусовано велетенський шар вітчизняного минулого, відтінено й типізовано демасковані

⁴² Сиваченко М.С. І.Франко і питання авторства віршів, приписуваних Т.Шевченкові. – С.277.

пріоритети влади, хижацьки вистромені по різних векторах. Кобзар, як і кожна особистість, був нервом історії. Настільки рідкісно геніальним, що, коли писав про себе, особисте переливалося подобою епохи, а гартоване ним слово врожайлося «в Україні і не в Україні» всенародною чеснотою, справою життя й смерті.

Дарма, якщо батальна ретроспекція «Ізнову потекла мужицька кров!» динамічно риштована поза хвилинною злободенністю – на нарочитій настроєвій антитезі з позірною ідилією «Було так любо, було тихо» (можливо, на контрасті до відправленого Я.Кухаренкові 1857 р. шедевру «Садок вишневий коло хати...»). Якщо поет і фантазував, образність не застинала буття, відіграючи роль абстракції для всебічного осягнення життєвих колізій. У понівеченій українській духовності цілюще виколосилася непомеркла епоха Тараса Шевченка: з героїчно вистражданим пророцтвом – маніфестацією оптимізму та песимізму, гніву й любові – він органічно увічнився як національний Прометей, надихаючий символ безугавної жаги «святої волі», нетлінний взірець безустанного прагнення вселенської гармонії «правди і науки».

In the article covers the circumstances of Shevchenko's verse-protest appearance, analyzes his content and different interpretations of context of events, that influenced on the creative author's receptions.

Keywords: Taras Shevchenko, "Kobzar", Russian Empire, war, authority, amnesty, reform.

В.О.ЩЕРБАК *

ОБРАЗ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ У ТВОРАХ Т.ШЕВЧЕНКА

Висвітлюється образ козацької України в поетичній спадщині Тараса Шевченка. Проаналізовано історичні джерела, які він використовував, та реалії сучасної поету епохи. Увага акцентується на творах, що відображали найбільш яскраві події та явища козацької доби.

Ключові слова: Тарас Шевченко, народна творчість, Україна, Гетьманщина, козацтво.

У творчості геніального поета і художника Тараса Шевченка пізнання історичного минулого України було засобом розкриття сучасного та спробою подивитися в майбутнє свого народу. Відтак однією з провідних у його поетичній спадщині простежується козацька тематика. Т.Шевченко народився й виріс у краї, що був батьківщиною величних постатей вітчизняної історії: Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, а Чигирин став столицею відродженої Української держави як спадкоємиці княжої Русі. Мешканці Правобережжя навіть після скасування козацького устрою на початку XVIII ст. активно продовжували боротися проти іноземного панування. Яскравим прикладом цих змагань стала Коліївщина 1768 р. під проводом уродженця містечка Медведівки Максима Залізняка. Легенди й перекази про учасників гайдамацького руху та їхні звитяги живили дух українців наступних поколінь. Цілком закономірно, що ці сюжети знайшли місце в поезії Великого Кобзаря, його творенні образу козацької України.

Окремі питання вітчизняного минулого у творчості Т.Шевченка вже ставали об'єктом наукових студій. Говорячи про специфіку мистецького творення, В.Антонович відзначав високий художній рівень зображувальної епохи, характер якої завжди був вірно підмічений поетом. При цьому історик слушно зауважував, що «художник нерідко передбачає те, що буде встановлено історичною критикою багато років потому»¹. У радянській історіографії, у контексті пануючої ідеології, Т.Шевченко обов'язково іменувався «революціонером-демократом», для якого головною метою була «боротьба трудящих мас за своє соціальне і національне визволення»². Під «трудящими масами» вбачалося українське селянство. Лише у праці М.Петровського, присвяченій висвітленню Т.Шевченком «повстання українського народу» 1630 р., відзначалася й роль у цьому виступі козацтва, очолюваного запорозьким ватажком Тарасом

* Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

¹ Антонович В.Б. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.2. – Отд.І. – К., 1888. – С.147.

² Коваленко Л.А. Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г.Шевченко // Вопросы истории. – 1951. – №7. – С.26–44; Марченко М.І. Историчне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – 196 с.; Историчні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – 244 с.; Марголис Ю.Д. Исторические взгляды Т.Г.Шевченко. – Ленинград, 1964. – 294 с.

Федоровичем³. Слушно зауважуючи про витoki суспільно-політичних поглядів поета, радянські дослідники вказували на «великий вплив» на нього російських «революціонерів-демократів» В.Белінського, О.Герцена, М.Огарьова, а також М.Чернишевського та М.Добролюбова (при тому, що з творчістю останніх двох Т.Шевченко ознайомився вже наприкінці свого життя після повернення із заслання). Літературний аналіз багатогранного Шевченкового мислення на методологічних засадах структурної антропології здійснив американський дослідник Г.Грабович. Він, зокрема, зазначав функціональну дієвість поетового історизму для визволення народу та здатності «стати істинним творцем його духовного відродження»⁴.

Зрозуміти характер оцінки минулих часів Т.Шевченком можна лише звернувшись до основних джерел, які він використовував у творчому процесі та означенням основних рис становища українського суспільства в ХІХ ст. У молоді роки, включаючи ранній петербурзький період, безумовно, головним джерелом для поета була усна народна творчість – перекази, легенди, пісні, історичні думи. Через кілька десятиліть після падіння Гетьманщини вони рельєфно відбивали реалії козацької епохи, характер та діяльність її провідників, найважливіші явища суспільного життя. Головним мотивом українського епосу була свідомість спільної віри та історичної долі народу, які будили почуття солідарності, підносили дух волі й патріотизму.

Навчання в Петербурзькій академії мистецтв сприяло формуванню суспільно-політичного світогляду Т.Шевченка, зумовило його знайомство з популярними тоді працями Д.Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» та М.Маркевича «Історія Малоросії», в яких викладалося минуле України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Для поета був доступним і визначний публіцистичний твір «Історія русів», поширений у списках задовго до видання⁵. Не менш важливим було осягнення здобутків художньої літератури: Г.Сковороди, І.Котляревського, М.Гоголя, а також К.Рилеєва, Д.Байрона, О.Пушкіна. Оцінки визначних постатей української історії у цих та інших працях справили визначальний вплив на Шевченкову творчість. Водночас не слід забувати, що поет жив в епоху посилення соціального й національного гноблення в Російській імперії, що наштовхувало його на з'ясування причин цього явища.

Козацька доба значною мірою асоціювалася в поета із Запорозькою Січчю – як осередком лицарської вольниці й центром визвольного руху. А запорожці стали уособленням героїзму, самопожертви, найвищого піднесення народного духу. Про Січ і козаків Т.Шевченко писав у творах «До Основ'яненка», «Іржавець», «Назар Стодоля», а також «Чернець», «Ой крикнули сірії гуси», «Хустина». Водночас скрізь бринить туга за минулою славою, яку важко повернути. Так, у вірші «Іван Підкова» поет зазначав:

³ Петровський М.Н. Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 р. у творчості Тараса Шевченка // Пам'яті Тараса Шевченка: До 125-річчя з дня народження. – К., 1939. – С.107–120.

⁴ Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К., 1998. – С.61.

⁵ Плохий С. Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій. – К., 2013. – С.68.

«Було колись – в Україні
 Ревіли гармати;
 Було колись – запорожці
 Вміли панувати.
 Панували, добували
 І славу і волю;
 Минулося – осталися
 Могили на полі»⁶.

Цей твір присвячено морським походам запорозьких козаків у володіння Османської імперії, які підривали військові й матеріальні ресурси султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства. У вірші «Іван Підкова» подається картина виступу козаків у похід під час морської бурі. На цьому тлі стихійних сил природи ще яскравіше й виразніше виступають сміливість, рішучість і велич запорожців. Т.Шевченко рельєфно змалював образ запорозького ватажка, який, будучи підконтрольним громаді, в екстремальних умовах діяв рішуче, відчуючи її підтримку. Виборний отаман Іван Підкова закликав побратимів у похід на Царгород «до султана в гості». Козаки прагнули зруйнувати турецькі фортеці на чорноморському узбережжі, звідки йшла загроза не лише запорозькому краю, але й усій Україні. Високою місією було й визволення полонених із турецької, татарської неволі. Це явище знайшло широке відображення в українському народному епосі. Згадаймо хоча б думи про Самійла Кішку чи Марусю Богуславку.

Цілком спорідненим, як ідеєю, так і змістом, своєрідним його розвитком є вірш «Гамалія», в якому змальовується похід на чайках із Запорозької Січі до турецьких берегів, де знемагали тисячі невільників. Т.Шевченко посилив і розвинув думки та ідеї народної творчості про стійкість характеру, непохитну волю, патріотизм полонених козаків, які потрапили в неймовірно тяжкі умови рабства. Щодо Гамалії, то він не був історичною особою. Це узагальнений образ козацького ватажка, який особливо розкривається в описі штурму та руйнування турецької фортеці Скутар:

«Реве гарматами Скутара,
 Ревуть, лютують вороги.
 Козацтво преться без ваги –
 І покотились яничари»⁷.

Похід завершується успіхом і на зворотному шляху козаки бадьорою піснею славлять свого отамана.

У творенні образу козацької України Т.Шевченко намагається з'ясувати причини визвольних змагань. Поет небезпідставно пов'язує їх із колоніальним режимом, встановленим урядом Речі Посполитої «на східних кресах» держави. Він проявлявся в посиленні соціального гніту через запровадження

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – К., 1989. – С.55.

⁷ Там само. – С.152.

на Подніпров'ї кріпацтва, утисках із боку магнатурії та урядовців реєстрового козацтва, що перебувало на королівській службі, насадженні католицизму й уніатства в руслі колонізації українського населення. Ці складні суспільні процеси Т.Шевченко рельєфно окреслює в «Тарасовій ночі» такими рядками:

«Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
Виростають нехрещені
Козацькі діти,
Кохаються невінчані,
Без попа ховають,
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати
Налітають – нема кому
Порадоньки дати»⁸.

Про початки спротиву українців іноземному гнобленню поет зауважує через звернення до постаті Семерія (Северина) Наливайка, який упродовж 1594–1596 рр. очолював козацьке повстання. Незважаючи на жорстоке придушення виступу, він надав потужний імпульс розвитку визвольного руху в Україні. У драмі «Никита Гайдай» поет розповідає про мученицьку смерть козацького ватажка у Варшаві. Змальовуючи картини знущань, Т.Шевченко водночас висловлює сподівання, що виростуть нові герої, гідні Наливайка.

«Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят»⁹.

Не випадково учасників повстань в Україні першої половини XVII ст. досить часто йменували «наливайками». Пам'ять про Наливайка як мужнього народного героя знайшла відображення у творах Т.Шевченка «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «У неділеньку у святую», «Назар Стодоля».

⁸ Там само. – С.20.

⁹ Там само. – Т.3. – К., 1991. – С.11.

Участь Війська Запорозького, очолюваного гетьманом Петром Сагайдачним, у переможній Хотинській війні 1621 р. не була належним чином поцінована урядом Речі Посполитої. А реєстровці дедалі більше відчували утиски своїх прав і привілеїв, гарантованих сеймовими постановами. Це стало причиною ряду козацьких повстань, одне з яких, у 1630 р., очолив Тарас Федорович, знаний у народі як Тарас Трясило. Очевидно, його прізвисько походило від слова «трясти», у розумінні «бити». Із метою мобілізації сил він звернувся з універсалами до українського народу. В одному з них закликав братися до зброї всіх, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹⁰. Теза про здобуття «козацьких вольностей» означала по суті юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва в Речі Посполитій. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від іноземного панування, знищення католицизму й уніатства.

Бій коронному війську козацький гетьман Т.Федорович вирішив дати під Переяславом, розташувавши свій табір при злитті двох річок – Трубежа й Альти. Із початку травня 1630 р. впродовж трьох тижнів там тривало кровопролитне протистояння, у ході якого повстанці здійснювали сміливі вилазки в розташування противника. У ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, штаб якого охороняла так звана «золота рота» (назва походила від золотого кола на її хоругві) чисельністю близько 150 шляхтичів зі знатних родів. Повстанці повністю їх знищили, захопивши великі трофеї. Ці події яскраво відображено у вірші Т.Шевченка «Тарасова ніч»:

«Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки –
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце – ляшки-панки
Покотом лежали»¹¹.

Відсутність підкріплень та чималі втрати змусили Ст.Конецпольського запропонувати мир. Згідно з Переяславською угодою, повстанці визнали свою провину, але відмовилися видати властям свого ватажка.

Переломним етапом вітчизняної історії була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. У ході широкомасштабного збройного конфлікту козацтво

¹⁰ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С.31.

¹¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.22.

не лише здобуло цілий ряд яскравих перемог, але й заклало основи відродженої Української держави, відстоювання котрої вимагало великих матеріальних і військових ресурсів. У тривалих пошуках союзників Богдан Хмельницький зробив ставку на православну Московію. Українсько-московський договір 1654 р. («Березневі статті») визначав статус козацької держави «під царською рукою». Упродовж століття Росія, скориставшись внутрішніми протистояннями в Україні, приєднала до імперського простору Гетьманщину. У цих нових умовах, які адекватно відбивалися в усній народній творчості українців, проходило життя Т.Шевченка. Звідси й формування уявлень про часи гетьмана Б.Хмельницького та його наступників.

Як справжній патріот, поет захоплювався героїчною боротьбою українців у протистоянні з польською владою, відзначаючи визвольний характер війни. У Т.Шевченка вона асоціювалася з сучасністю, нагальними потребами ліквідації кріпацтва й самодержавства в імперській Росії. Подіям середини XVII ст. автор присвятив драму «Никита Гайдай», в якій назвав гетьмана Б.Хмельницького «благородним», віддавши належне його заслугам. У вірші «Сон» («Гори мої, високії...») поет також із пошаною згадував «батька Богдана».

Теми Визвольної війни, зокрема її трагічної сторінки – поразки козацького війська під Берестечком у 1651 р., стосується твір «Ой чого ти почорніло, зеленее поле?». У лаконічній формі висловлено високі почуття поета:

«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили»¹².

У 1840-х рр. з'явилися твори Т.Шевченка, де містилися критичні оцінки діяльності першого гетьмана Української держави. Так, у вірші «Розрита могила» поет фактично звинуватив Б.Хмельницького у союзі з Москвою:

«Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала»¹³.

¹² Там само. – Т.2. – К., 1989. – С.135.

¹³ Там само. – Т.1. – С.169.

У вірші «Чигирине, Чигирине...» поет ставить логічне запитання про мотивацію й розуміння перспектив боротьби українського козацтва, столицею якого був славний Чигирин:

«За що ж боролись ми з ляхами?
 За що ми різались з ордами?
 За що скородили списами
 Московські ребра? Засівали,
 І рудою поливали...
 І шаблями скородили.
 Що ж на ниві уродилось?!»¹⁴.

Т.Шевченко з сумом визнає поразку визвольних змагань. Проте водночас звучить оптимістичний мотив про «козацький дух» українців, зафіксований в історичних народних піснях, що його поет сподівається розбудити своєю творчістю для нових звершень:

«Не рвіть, думи, не паліте,
 Може, верну знову
 Мою правду безталанну,
 Моє тихе слово.
 Може, викую я з його
 До старого плуга
 Новий леміш і чересло.
 І в тяжкі упруги...
 Може, зорю переліг той,
 А на перелозі...
 Я посію мої сльози,
 Мої щирі сльози.
 Може, зійдуть і виростуть
 Ножі обоюдні,
 Розпанахають погане,
 Гниле серце, трудне,
 І вицідять сукровату,
 І наллють живої
 Козацької тії крові,
 Чистої, святої!!!»¹⁵.

Аналогічні мотиви звучать і у Шевченковому вірші «Стоїть в селі Суботіві...», де поет порівнює Іллінську церкву на хуторі Б.Хмельницького з «домовиною» козацької України. На думку Кобзаря, саме тут утверджувалися безпідставні сподівання гетьмана на добросусідство з Московією. Однак українці залишилися ошуканими й незахищеними перед ординською ментальністю нових союзників. Завершує свій твір поет словами надії:

¹⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.171.

¹⁵ Там само. – С.172.

«Мир душі твоїй, Богдане!
 Не так воно стало;
 Москалики, що заздріли,
 То все очухрали.
 Могили вже розривають
 Та грошей шукають,
 Льохи твої розкопують
 Та тебе ж і лають,
 Що й за труди не находять!
 Отак-то, Богдане!
 Занапастив еси вбогу
 Сироту Україну!».
 [...]
 «Церков-домовина
 Розвалиться... і з-під неї
 Встане Україна.
 І розвіє тьму неволі,
 Світ правди засвітить,
 І помоляться на волі
 Невольничі діти!»¹⁶.

У цілому ряді творів Т.Шевченка містяться згадки про наступників Б.Хмельницького – гетьманів Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, які відзначалися вірним служінням російській владі. Поет різко критикував їх за відступництво, а у вірші «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє» цей осуд утілювався в найгострішій формі:

«Раби, подножки, грязь Москви,
 Варшавське сміття – ваші пани
 Ясновельможні гетьмани»¹⁷.

До образу козацької України Т.Шевченко звернувся й у поемі «Гайдамаки», адже події, зображені у творі, розгорталися на території колишньої Гетьманщини. Поет із гордістю говорить про подвиги запорожців у боротьбі проти шляхетської Речі Посполитої та закликає «любити козацьку славу». Водночас він із докором згадує часи, коли внутрішнє протистояння, назване митцем «срамотною годиною», завдало великої шкоди українському етносу, його історичній пам'яті. Звідси констатація гіркої істини, що всього лише через століття вже неможливо віднайти могили козацьких вождів Петра Сагайдачного, Якова Острянина, Івана Богуна та ін.

За спогадами Т.Шевченка, про Коліївщину він дізнався від 90-річного діда, тож твір можна розглядати як історичний. У ньому образно змальоване

¹⁶ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1988. – С.317–318.

¹⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.253.

становище Правобережної України у складі Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Польська шляхта представлена в поемі всесильним і свавільним станом, для котрого повага до людської гідності була чужою. Звідси поет робить висновок про невідворотність соціального конфлікту, в якому були присутні етнічний і конфесійний чинники. Так, оголошена польськими фанатиками Пулаським, Пацом та Красинським конфедерація призвела до звірячих розправ над мирним українським населенням:

«Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрілися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили»¹⁸.

Т.Шевченко описує підготовку та хід повстання, яке під проводом запорозького козака Максима Залізняка за короткий час охопило значну частину України. Виступ, котрий супроводжувався масовим протистоянням гайдамаків із польською шляхтою та її сателітами, було жорсткою придушено російськими військами. Імперський історик А.Скальковський у статті «Наїзди гайдамаків на Західну Україну в 1733–1768 рр.» піддав різкій критиці гайдамацький рух, називаючи його учасників «розбійниками». На що Т.Шевченко, високо оцінюючи народне повстання в Україні 1768 р., відгукнувся віршем «Холодний Яр»:

«Гайдамаки не воины –
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»
Брешеш людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну»¹⁹.

¹⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – С.67.

¹⁹ Там само. – С.257.

Т.Шевченко розглядав Коліївщину як продовження визвольної боротьби українців проти іноземного гноблення, яка велася у XVII – першій половині XVIII ст. Звідси батьківське звернення до героїв твору:

«Сини, мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, –
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі»²⁰.

А серед «праведних гетьманів», своїх улюблених героїв козацької доби – С.Наливайка, П.Сагайдачного, Т.Федоровича, Я.Остриянина, І.Богуна – поет називає і «славного Богдана».

Таким чином, образ козацької України витворювався Т.Шевченком на основі глибокого знання усної народної творчості та історичних і літературних праць, в яких містилася інформація про події XVI–XVIII ст. На нього значною мірою впливали й українські реалії XIX ст., коли соціальне та національне гноблення в імперській Росії сягло апогею. Це зумовило філософське осмислення поетом козацької доби і своєрідну її інтерпретацію. З одного боку, Т.Шевченко захоплюється героїзмом козаків як борців за волю свого народу та його захисників від зовнішньої агресії, із пієтетом говорить про Запорозьку Січ. Водночас «Березневі статті» 1654 р. посутньо вплинули на історичну долю України. Тож ставлення до гетьмана Б.Хмельницького і його наступників у Шевченковій творчості містить багато критичних нот. Поет глибоко вірив у майбутнє українського народу, коли історична пам'ять про героїчну козацьку епоху допоможе постати «новій Україні».

²⁰ Там само. – С.61.

The article highlights the image of Cossack Ukraine in the poetical heritage of T.Shevchenko. Sources, which he used, and historical realities of poet's era were analyzed. The attention is paid to the works where the most vivid events and phenomena of Cossack era are depicted.

Keywords: Taras Shevchenko, folk arts, Ukraine, Hetmanat, Cossacks.

О.О.ФЕДОТОВА, Ю.І.ШАПОВАЛ*

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й РАДЯНСЬКА ЦЕНЗУРА

Розглядається проблема ідеологічної інтерпретації постаті Т.Шевченка в Україні за радянської доби. Висвітлюються особливості цензурування літературних творів митця та сценарію фільму режисера І.Савченка.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Україна, радянська доба, цензурний контроль, літературні твори, сценарій фільму, Савченко.

Літературна спадщина Т.Шевченка, зважаючи на її національну спрямованість, за часів російського царату та впродовж радянської доби перебувала під пильною увагою органів контролю. Утім, політичний нагляд за духовним життям суспільства у СРСР мав свої особливості, оскільки базувався на ідеології «диктатури пролетаріату», що обумовлювало повну відсутність правових норм. Відтак будь-яке видання чи твір могли бути визнані «ідеологічно шкідливими». У цьому матеріалі автори переслідують дві мети: показати, як комуністична цензура ставилася до творів Т.Шевченка та на прикладі вперше друкованих документів, що стосуються сценарію фільму режисера І.Савченка, дати приклад того, як «модельовався» Шевченків образ для тодішнього суспільства.

Систему більшовицької цензури породив характер самої влади, її перманентне прагнення мати повну монополію на істину. За прийнятим у СРСР визначенням (воно зафіксоване, зокрема, у 1978 р. в одному з томів «Великої радянської енциклопедії»), цензура означала контроль офіційної (світської чи духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом (виконанням, показом) п'єс та інших сценічних творів, кінофототворів, зразків образотворчого мистецтва, радіо-, телепередач, а інколи й приватного листування з метою перешкодити розповсюдженню ідей та відомостей, що кваліфікуються як небажані або шкідливі.

У 1922 р. з метою зведення всіх існуючих напрямів цензури під єдине керівництво народного комісаріату освіти було засноване Головне управління у справах літератури й видавництва (Головліт). Відомство повинно було стояти на сторожі політичних, ідеологічних, військово-економічних і культурних інтересів та здійснювало попередній і подальший контроль над видавничою діяльністю у цілому, крім господарських, фінансових та торговельних питань.

* Федотова Оксана Олегівна – доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії культури та музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (Київ), e-mail: oxana68@ukr.net

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, e-mail: shapoval@ipien.d.gov.ua

Попередній контроль передбачав, що саме Головліт видавав дозволи на випуск у світ книжок, періодичних видань, затвердження редакційних колегій (відповідальних редакторів), відкриття видавництв і затвердження їх редакцій, складання орієнтовного плану видавничої продукції (з визначенням обсягу та проценту літератури по окремих жанрах і для окремих груп споживачів). Подальший контроль полягав в оцінці вже надрукованих праць, творів мистецтва, що побачили світ, та у вжитті заходів заборонного характеру щодо тих, хто порушував відповідні інструкції.

Зважаючи на наявність у той період великої кількості приватних і кооперативних видавничих організацій, одним із нагальних завдань Головліту став нагляд за їх функціонуванням. Так, приватним видавцям заборонили друкувати твори Т.Шевченка та деяких інших класиків української літератури, поклавши ці повноваження на державні видавництва. Очевидно, що на початковому етапі органи політичної цензури більше переймалися «ідеологічно невитриманими» передмовами до видань, аніж самими творами поета.

За комуністичного режиму трактування поглядів митця у системі «революційно-демократичних» координат було досить зручним і повністю вкладалося в канони влади. Сучасні літературознавці дотримуються думки про те, що політичні переконання Т.Шевченка визначити доволі складно, оскільки маємо вважати його, перш за все, поетом. Однак важко не погодитися з тим аргументом, що саме Шевченкова поезія ідентифікується як спрямована на захист нації, української історії, мови та культури. Завдяки національному характеру творчості та надзвичайній популярності в народі більшовицький режим так і не наважився викреслити Кобзаря з історії літератури. Ішлося радше про інструменталізацію Т.Шевченка, «адаптацію» його доробку під радянську дійсність, маніпулювання ним, вибіркоче цитування. Як зауважував Є.Сверстюк, нерозумність прямої заборони вшанування Т.Шевченка пояснив більшовицький лідер В.Ленін ще 1914 р., коли писав, що така заборона – найкраща агітація супроти уряду: «Доводити вшанування до безглуздя – того більшовиків не треба було вчити. Вони вміли так “оформити” вшанованого, що й рідна мати не впізнає»¹.

Майже щорічно твори поета видавалися та перевидавалися величезними тиражами. Так, лише з 1920 до 1938 рр. побачили світ 182 назви видань загальним накладом 2 991 790 примірників². Слід констатувати: незважаючи на практично масове вилучення за радянських часів творів українських класиків, Шевченкові практично не вилучалися, про що свідчать документи Головліту та ЦК КП(б)У, а пізніше – Компартії України. Однак це не значить, що писемна поетова спадщина не зазнавала цензурування. Так, стараннями редакторів усі його тексти детально переглядалися на предмет усунення «крамольних» рядків (або й цілих творів) із підтекстом, що могло б завадити ідеологічній одноманітності.

¹ Сверстюк Є.О. Шевченко понад часом: Есеї. – Луцьк; К., 2011. – С.220.

² Див.: Карпінчук Г.В. Видання творів Тараса Шевченка 20–30-х рр. ХХ ст. в колекції Музею книги і друкарства України // Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві: Мат. 1-ї і 2-ї наук.-практ. конф., 10–11 листопада 2010 р., 9 листопада 2011 р.: до Дня української писемності та мови / Ред.-упор. Д.О.Палій. – К., 2012. – С.157.

Із перших років приходу до влади більшовики фактично намагалися довести, що Т.Шевченко – «їхній», і прагнули підтвердити це виданням його творчої спадщини. Однак спроба підготувати повне академічне зібрання у 8–10 томах завершилася виданням лише частини творів. За редакцією видатного літературознавця академіка С.Єфремова та з його ж вступними статтями побачили світ четвертий (1927 р.) і третій (1929 р.) томи. Над коментарями до них також працювали М.Новицький, Д.Ревуцький, П.Филипович, В.Міяковський, А.Лобода, П.Рулін, О.Новицький. Наприкінці 1920-х рр. розпочату роботу було припинено, незважаючи на практичну готовність укладеного О.Новицьким восьмого тому та сигнального примірника. Після арешту у 1929 р. С.Єфремова репресій з ярликом «шевченкознавець-націоналіст» зазнали В.Міяковський, С.Пилипенко, П.Филипович. Їх причетність до підготовки зібрання творів поета обумовила заборону видань із наступним зберіганням у бібліотечних спецфондах. Символічно й те, що саме у Шевченків день народження, 9 березня, у Харківському оперному театрі 1930 р. розпочався показовий політичний процес над представниками української інтелігенції, які нібито створили підпільну організацію – Спілка визволення України. Її лідером було оголошено саме академіка С.Єфремова³.

За твердженням мовознавця М.Зубкова, «витлумачувати» поета цензори почали в 1926 р. Від того часу кількість вилучених творів зростала в геометричній прогресії⁴. Із 1932 р., коли література підпала під тотальний контроль партійної цензури, літературний процес, за висловом літературознавця В.Агеевої, із «мистецтва пам'ятати» (1920-ті рр.) перетворюється на «мистецтво забування»⁵. Якщо 1932 р. «Кобзар» друкувався накладом 100 000, то в 1937 р. побачили світ лише 6500 примірників, розрахованих переважно на шкільну читацьку аудиторію.

1930-ті роки, по суті, стали втраченим періодом у сфері друкування творів Т.Шевченка та мали трагічні наслідки. Так, усі причетні до виходу у світ видання «Кобзаря» 1931 р. стали жертвою репресій. Обдарованого художника-ілюстратора В.Седляра розстріляли 12 липня 1937 р., а його творчий доробок було знищено⁶. У 1933 р. весь тираж тритомного видання Шевченкових творів за редакцією відомого літературознавця О.Дорошкевича цензура конфіскувала та вилучила з бібліотек і книготорговельної мережі. Ученого заарештували й відправили на заслання.

На цьому етапі активізувалася діяльність різного роду редколегій щодо випуску у світ творів поета. У 1934 р. на честь ювілейної дати Т.Шевченка стараннями редакторів-комуністів А.Хвилі, В.Затонського та літературознавця Є.Шаблювського було заплановано підготувати чотирнадцятитомне академічне видання творів Кобзаря (зауважимо, що через наступне посилення пошуків «українських буржуазних націоналістів» та всю контрукраїнізаційну кампанію

³ Див. докл.: Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.132–143.

⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/020223/>

⁵ Агеева В. Канон як мистецтво пам'ятати // Сучасність. – 2010. – №5. – С.153–163.

⁶ Див.: «Кобзар» у виконанні Василя Седляра // Вітчизна. – 1989. – №5. – С.205–208; Піскун І. Ілюстрації, що спотворюють зміст // Літературна газета. – 1933. – №25. – С.5.

згаданий проект завершити так і не вдалося – було видано лише перші два томи). Того самого року за участі згаданих осіб побачив світ збірник поезій із коментарями ідеологічного характеру до кожного твору. Невдовзі вони зазнали репресій. Книгу заборонили та вилучили з бібліотек і торговельної мережі.

Своєю чергою, на неоднозначні наслідки діяльності подібних офіційних редколегій та політредакцій указувала історик Н.Полонська-Василенко. Так, із нагоди відзначення в 1939 р. ювілею Т.Шевченка було створено редакційну колегію, відповідальну за підготовку п'ятитомного видання творів митця. До її складу ввійшли О.Корнійчук, Ф.Редько, П.Тичина, М.Рильський та низка дослідників з академічного Інституту української літератури⁷. Як зазначала Н.Полонська-Василенко, одним із завдань колективу окреслювалося позбавлення Шевченкових текстів «перекручень, які внесені були українськими буржуазними націоналістами»⁸. «Правильному розумінню» поглядів Т.Шевченка, його взаємин із російськими літераторами мали також сприяти вступна частина та примітки до видання.

Підготовка до святкування наступної (вже по завершенню Другої світової війни) Шевченкової ювілейної дати викликала занепокоєння радянської влади. Так, 11 березня 1945 р. секретар ЦК КП(б)У К.Литвин інформував партійне керівництво про «вади», виявлені в газетах, котрі надрукували статті про Т.Шевченка. Констатувалося, що поета зобразили «відірвано від дійсності», наголошувалося: «Коли ми показуємо визначного діяча минулого, проводимо ювілеї, пов'язані з його іменем, завжди необхідно підкреслювати зв'язок минулого з дійсністю, вказувати на роль партії й тов. Сталіна»⁹.

Упродовж комуністичної доби об'єктом ідеологічного нагляду на етапах попереднього цензурування та подальшого контролю неодноразово ставали видання «Кобзаря». Так, суттєвих редакторських правок зазнали збірники, що побачили світ у 1937, 1947, 1950, 1954, 1956, 1975 рр. Найбільше заборон припало на такі твори: «Стоїть в селі Суботові», «Чигирине, Чигирине», «Якби-то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслав глянув», «Великий льох», «Іржавець», «За що ми любимо Богдана», «Сліпий», «Розрита могила» та ін.

«Плідність» цензорської діяльності ілюструє статистика втручань у літературні твори Т.Шевченка, намагання їх «виправити», а також кількість вилучених поезій. Так, із «Кобзаря» видання 1937 р. знято один твір, 1947 р. – два, 1951 р. – п'ять, 1954 р. – шість, 1956–1961 рр. – два, 1974 р. – три, 1976–1980 рр. – вісім, 1982–1988 рр. – три¹⁰. Апофеозом редакторських «зачисток» стала поява 1950 р. збірника, позбавленого вісімнадцяти поезій (7% усього обсягу «Кобзаря»), у тому числі циклу переспівів «Давидові псалми» та вірша «Заступила чорна хмара».

⁷ Очеретянюк В. Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2. – С.128–141.

⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (Нарис історії). – К., 1993. – С.115.

⁹ Витяг із протоколу засідання комісії по пресі та видавництвам при Політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня 1945 р. «Про недоліки у газетах» // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.15. – Арк.112.

¹⁰ Діденко Ю. 9 березня – день народження Т.Г.Шевченка: Прочитайте знову тую славу // Український Південь. – 2008. – №9. – С.8.

Доводиться констатувати, що єдине повне зібрання поезій Т.Шевченка за радянського періоду побачило світ лише 1926 р. На території УРСР після 1972 р. не було видруковано жодної повної збірки «Кобзаря». Навіть із книги видання 1989 р. (фактично напередодні розпаду системи комуністичної цензури) відповідальні особи вилучили поему «Сліпий».

Січень 1990 р. ознаменувався ліквідацію Головліту та скасуванням системи комуністичної цензури в УРСР¹¹. Після проголошення 1991 р. державної незалежності України та з відкриттям архівних і бібліотечних спецфондів у вітчизняних дослідників з'явилася нарешті можливість ознайомитися з унікальними історичними джерелами.

Одна з таких державних наукових установ, де збереглися цінні матеріали колишнього спеціального фонду – Книжкова палата України імені Івана Федорова. Означений фонд загальною кількістю 17 236 одиниць друкованої продукції містить матеріали, що побачили світ на теренах радянської України з 1917 до 1976 рр. та підпали під цензурні заборони. Свого часу сюди, зокрема, потрапили і збірники творів Т.Шевченка.

Упродовж 1999–2002 рр. співробітники Книжкової палати України у процесі реалізації комплексної наукової теми «Організація й формування фондів забороненої літератури під кутом зору ідеологічної політики держави», започаткованої в межах проекту «Створення Українського бібліографічного репертуару XVI–XX ст. і формування комп'ютерної бібліографічної бази «Україніка»», опрацювали близько 6000 назв заборонених радянською цензурою неперіодичних, періодичних та продовжуваних видань, котрі побачили світ в Україні 1917–1921 рр. дев'ятьма мовами. На базі цього документального масиву підготовлено науково-допоміжні бібліографічні посібники¹², що дозволяють скласти перелік збірників творів Т.Шевченка, заборонених органами контролю на підставі ідеологічних мотивів:

1. *Шевченко Т.Г.* «Заборонені» поезії Т.Г.Шевченка. – Катеринослав: Укр. вид-во в Катеринославі, 1917. – 93 с.
2. *Шевченко Т.Г.* Причинна; Утоплена; Русалка; Черниця Марьяна: Поєми / Худож. М.Пимоненко. – К.: Друк. С.В.Кульженка, [1917]. – 32 с.
3. *Шевченко Т.Г.* Царі; Саул; Юродивий; Молитви. – К.: Вид. т-во «Криниця»; Військ. друк. «Герольд», 1917. – 19 с.
4. *Шевченко Т.Г.* Гайдамаки. – К.: Вид. т-во «Криниця»; Військ. друк. «Герольд», 1918. – 92 с.

¹¹ 17 січня 1990 р. на світ з'явився поворотний в історії комуністичної цензури в Україні документ, в якому йшлося: «Повернути із спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, які підлягали виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УРСР. Усі раніше видані списки і накази Головліту УРСР з цього питання вважати такими, що втратили чинність, в тому числі наказ №5-дск від 11.10.1989 р. Начальник Головного управління Л.Д.Солодовник» (цит. за: *Шаповал Ю.* Доля як історія. – К., 2006. – С.238–239). Цей відомчий наказ можна вважати епітафією цензури. Найцікавіше те, що її написав для себе сам Головліт УРСР.

¹² Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Уклад. О.Федотова, О.Устіннікова, П.Сенько. – К., 2003. – 360 с.; Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921рр.): Додатковий випуск: Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Уклад. О.Федотова, О.Устіннікова, П.Сенько. – К., 2003. – 60 с.

Те саме / Передм. В.Щепотьєва. – Полтава: Вид. Полт. спілки спожив. т-в; Друк. Спілки спожив. т-в. – 99 с.

Те саме / Під. ред. М.Плевако, О.Синявського. – Х.: Вид-во «Українська книгарня» ім. Б.Грінченка; Друк. П.Калугіна. – 86 с. (серія «Народна книгозбірня», №1);

Те саме. – Х.: Вид. т-во «Рух». – 64 с.

5. *Шевченко Т.Г.* Іван Підкова; Гамалія; Тарасова ніч / Під ред. С.Русової, Ю.Сірого (псевд.) (Ю.Тищенко), Я.Чепіги (псевд.) (Я.Зеленкевич), С.Черкасенка. – К.: Вид. т-во «Дзвін»; Українська школа; Друк. б. 1-ї Київ. друк. спілки, 1918. – 11 с.

6. *Шевченко Т.Г.* Катерина. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського; Друк. І.І.Чоколова, 1918. – 32 с.

7. *Шевченко Т.Г.* Катерина; Тополя. – К.: Всеукр. учит. вид. т-во; Друк. Київ. спілки установ дріб. кредиту, 1918. – 39 с.

8. *Шевченко Т.Г.* Кобзарь / Під ред. В.Доманицького; вступ. ст. Д.Багалія. – Х.; К.; Л.: Вид. т-во «Рух»; Друк. І. Гессен, 1918. – 502 с.

Те саме. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського; Друк. І.І.Чоколова. – 575 с.

Те саме. – Х.: Изд. П.Д.Калугіна. – 208 с.

9. *Шевченко Т.Г.* Маленький Кобзарик. – Одеса: Селянська самоосвіта; Друк. губерн. комісаріату освіти, 1918. – 16 с.

10. *Шевченко Т.Г.* Маленький Кобзарь. – 5-те вид. – К.: Відродження, 1918. – 32 с.

11. *Шевченко Т.Г.* Назар Стодоля: Драма на 3 дії. – К.: Друк. «Енергія» і К., 1918. – 60 с.

Те саме. – К.: Вид-во книгарні Є.Череповського; Друк. І.І.Чоколова, 1918. – 48 с. (серія «Театральна бібліотека», №3);

12. *Шевченко Т.Г.* Наймичка. – Херсон: Вид. Кооп. т-ва «Українська книгарня»; Друк. С.Н.Ольховикова та С.А.Ходушина, 1918. – 24 с.

13. *Шевченко Т.Г.* Плач Ярославни; Бій з половцями / Мал. П.Діденка. – Чернігів: Вид. т-во «Сіверянська думка», 1918. – 12 с.

14. Шевченківський збірник. – Х.: Вид. Всеукр. літ. ком.; Коміс. по влаштуванню Шевченк. Свята; Друк. «Ренесанс», 1919. – 48 с. (зміст: *Луначарський А.* Тарас Григорович Шевченко: Біографія: Великий народний поет; *Яновський Б.* Шевченко в музиці; *Шевченко Т.* Вибрані поезії);

15. *Шевченко Т.Г.* Маленький Кобзарик. – Одеса: Селянська самоосвіта; Друк. губерн. комісаріату освіти, 1918. – 16 с.

16. *Шевченко Т.Г.* Маленький Кобзар. – Кам'янець на Поділлі: Українське видавництво в Катеринославі, Правобереж. філ., 1919. – 96 с.

17. *Шевченко Т.Г.* Збірка [уривків з] творів з нагоди 106-річнниці його уродин / З поясн. С.С.Пастушенко. – Умань: Вид. повіт. від. нар. освіти; Друк. «Друкар» А.Галкіна, [1920]. – 45 с.

18. *Шевченко Т.Г.* Кобзар / З біогр. нарисом, напис. М.О.Китаєвим. – Кременчук: Вид. Союзу спожив. т-в Кременчуц. р-ну, 1920. – 87 с.

19. *Шевченко Т.Г.* Назар Стодоля: Драма на 3 дії. – Кременчук: Вид. Союзу спожив. т-в; Друк. т-ва «І.А.Дохман», 1920. – 32 с.

20. *Шевченко Т.Г.* Вибрані твори: На 60-літ. роковини смерти Шевченка (11.ІІІ.1861 – 11.ІІІ.1921). – Одеса: Всеукр. держ. вид-во; 8-я Сов. типо-литогр., 1921. – 54 с.

21. *Шевченко Т.Г.* Кобзарь / За ред. В.Доманицького. – К.: Держ. вид-во; 7-ма Рад. друк., 1921. – 575 с.

22. *Шевченко Т.Г.* Кобзарь: Скор. ювіл. вид. 1861–1921. – Х.: Всеукр. держ. вид-во; Уряд. друк., 1921. – 332 с.

23. *Шевченко Т.Г.* Наймичка / Текст по Доманицькому; передм. Р.Волкова. – Одеса: Всеукр. держ. вид-во; 8-ма Рад. друк., 1921. – 23 с.

24. *Шевченко Т.Г.* [Поезії]: На роковини Т.Г.Шевченка [10 берез. 1861 р. – 10 берез. 1921 р.] / Передм. В.Доманицького. – Вінниця: Всеукр. держ. вид-во; Поділ. філ.; 2-га Рад. друк., 1921. – 28 с.

25. *Шевченко Т.Г.* Революційні поезії / Передм. С.Григорука. – К.: Держ. вид-во; 2-га Рад. друк., 1921. – 87 с. (серія «Універс. б-ка», №16).

Наведений перелік дозволяє сформуванню загального уявлення щодо можливих причин заборони творів Т.Шевченка. Ключовою можна вважати наявність у збірках вступних статей (передмов), коментарів, ілюстрацій або редакційних правок авторства репресованих комуністичною владою діячів культури. Характерним для радянської практики цензурування Шевченкової літературної творчості залишався також той факт, що підготовлені видання ніколи не містили будь-яких відомостей щодо неповноти збірок через зняті твори або вилучені з них текстові фрагменти.

Нижче пропонуємо читачеві декілька вельми характерних документів, пов'язаних зі створенням художнього фільму «Тарас Шевченко». Головну роль у цій стрічці режисера І.Савченка зіграв актор С.Бондарчук, а сам фільм з'явився на екранах у 1951 р. Його появі передувала своя історія. Після одноїменної кінокартини П.Чардиніна 1926 р. (у 1937 р. засуджена як «контрреволюційна, фашистська й націоналістична») виник своєрідний вакуум у кінозображенні Т.Шевченка. У 1947 р. режисер І.Анненський розпочав зйомки чергового «Тараса Шевченка». Фільм оснований на романі О.Ільченка «Петербурзька осінь».

Це починання збіглося з черговою «антинаціоналістичною» кампанією в УРСР і видалося пильним ідеологам завузьким, оскільки йшлося лише про поетове життя у Санкт-Петербурзі. Було поставлено вимогу показати ширшу панораму життя України ХІХ ст., соціальні утиски, селянські повстання, уболівання російських революціонерів і т.ін. Саме тоді влада обрала І.Савченка, автора знаменитого радянського блокбастера «Богдан Хмельницький» (вийшов на екрани у квітні 1941 р.), сценаристом і режисером¹³.

Шлях до цього фільму для І.Савченка виявився непростим через особливу пильність ідеологів тодішньої УРСР. Зрештою для кінорежисера все закінчилося трагічно: він помер від інфаркту 14 грудня 1950 р. у віці 45 років, так і не дочекавшись виходу картини на екрани. Роботу над стрічкою завершували його студенти зі Всесоюзного державного інституту кінематографії. У грудні 1952 р. фільм було відзначено Сталінською премією 1-го ступеня. Того самого року І.Савченкові посмертно присуджено особливий почесний диплом за режисуру, а С.Бондарчукові – премію за акторську роботу на VII Міжнародному кінофестивалі в Карлових Варах.

Ми публікуємо документи, датовані листопадом – груднем 1948 р. На той момент після спеціальної постанови ЦК КП(б)У творців фільму вже змусили переробляти сценарій, читаючи який, пильний рецензент

¹³ *Скельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній на-уці. – К., 2008. – С.232.

конформіст-критик І.Стебун (Кацнельсон) зажадав правок на користь зображення Т.Шевченка як соціального активіста й послідовника російських революціонерів. Головний редактор Міністерства кінематографії УРСР П.Єсельсон радив, як саме вирішити епізод, пов'язаний із зустріччю Т.Шевченка з М.Чернишевським, причому нехтуючи тим, що такого епізоду насправді взагалі не було¹⁴.

Минув час, і І.Стебун був начебто вже задоволений сценарієм, що за свідчувала його рецензія, датована 15 грудня 1948 р. (див. документ №2). Позитивний відгук на нову версію того самого дня дав і П.Єсельсон (див. документ №3). За два дні міністр кінематографії УРСР А.Кузнецов видав наказ про прийняття сценарію й передачу його на затвердження міністрові кінематографії СРСР І.Большакову (див. документ №4). 30 грудня А.Кузнецов написав листа секретареві ЦК КП(б)У К.Литвину про необхідність прискорити розгляд сценарію на ще одному засіданні політбюро ЦК КП(б)У, оскільки в Москві сценарій могли затвердити лише після цього (див. документ №5).

На початку 1949 р. ЦК КП(б)У дозволив І.Савченку зйомки. До речі, фільм готувався у двох версіях – російською та українською мовами, різними дублями. Та це ще був не кінець. У червні 1950 р. вожді заходилися обговорювати режисерську версію стрічки. Повернулися до попередньої критики, а І.Стебун і керівник агітпропу ЦК КП(б)У Д.Копиця написали нову критичну рецензію на фільм. Вони це зробили, зажадавши додати критичні висловлювання Т.Шевченка про І.Мазепу й позитивні оцінки ним Б.Хмельницького. Крім того, вимагалось «посилити» тему зв'язків митця з російськими «революційними демократами»¹⁵. Було створено спеціальну комісію, котра наглядала за монтажем кінокартини.

Нарешті фільм дійшов до Москви. Серед затверджених там сцен були пристрасна промова Т.Шевченка до селян із закликом до повстання, розмова російських революціонерів про те, як повернути поета з вигнання та деякі вигадані сюжети, яких у реальному Шевченковому житті не траплялося. У грудні 1950 р. І.Савченко почав дозйомки «рекомендованих» епізодів, але, як ми вже зазначали вище, невдовзі пішов із життя. А стрічка залишилася – із таким Т.Шевченком, котрий був зручним і потрібним комуністичному режиму, і яким його дозволила суспільству уявляти тодішня цензура.

Подані нижче документи зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Друкуються мовою оригіналу.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.1550. – Арк.7.

¹⁵ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній науці. – С.232.

№1

**Заключение редакции Министерства кинематографии УССР
по сценарию «Тарас Шевченко»**

24 ноября 1948 г.

В новом варианте сценария «Тарас Шевченко», представленном И. Савченко, найдено много верных и художественно-сильных приёмов для воссоздания образа гениального украинского поэта-демократа и конкретной исторической обстановки, в которой протекали его жизнь и деятельность.

Шевченко показан в ряду передовых людей своей эпохи, которые боролись против царизма и крепостничества. При этом подчеркнута связь Шевченко с народом, из которого он вышел и сыном которого являлся, революционность взглядов Шевченко, органически вытекающая из всего его мировоззрения и находившая отражение в его творчестве. Образ Шевченко в сценарии – это образ многогранной, духовно богатой и мощной личности, поистине великого сына своего времени. В то же время яркими мазками дана картина николаевской России, её реакционности, духа бездушной муштры, тяготевшего над ней. Во многом сильно и убедительно показано расхождение Шевченко с либералами, националистами, с Костомаровым и Кулишом, борьба Шевченко с направлением Кулиша, хотя эта линия в сценарии нуждается в дальнейшем заострении. Убедительно и на высоком художественном уровне раскрыта роль украинского панства, как угнетателя и эксплуататора своего народа, чем наглядно разоблачается теория «единого потока».

Автор глубоко изучил материал и использовал в сценарии такие биографические данные о Шевченко, которые мало освещались до сих пор в исторической науке.

При этих несомненных достоинствах, сценарий имеет и ряд существенных недостатков. Недостатки эти идут как по линии трактовки образа Шевченко на отдельных этапах его жизни и деятельности, так и по линии отображения отдельных исторических моментов, они проявились и в отборе биографического материала, в построении сюжета, в композиции сценария.

1. Повествуя о пребывании Шевченко на Украине, автор показывает его чрезмерно широко – в обществе панов, и значительно меньше и слабее – среди народа. Сцена помещичьего варварства на уборке урожая написана сильно, однако вызывает недоумение, что Шевченко «не замечает» дикого произвола помещиков и издевательства над крепостными, и уезжает с панами в то время, как на поле вспыхивает крестьянский бунт. Более того, – Шевченко позволяет помещику Лукашевичу увезти себя. Всё это бросает неправильный свет на фигуру Шевченко.

Внутренний смысл этих эпизодов заключается в том, что Шевченко якобы «прозрел» во время пребывания на Украине. Автор хочет показать, что Шевченко будто бы только тут убедился, как тяжело живут крепостные, увидел, что украинские паны эксплуатируют народ столь же бесчеловечно, как русские и иноземные помещики, владевшие поместьями на Украине. В предыдущем варианте это «прозрение» описывается чрезвычайно подробно. В этом варианте оно всё ещё существует и к этому направлена трактовка сцен у помещиков.

Так, готовясь к поездке на Родину, Шевченко провозглашает: «На мою Украину. В мой тихий, светлый рай». В беседе с помещиком Барабашем, заявляя, что на Украине «золотого века» ещё не было, Шевченко перечисляет имена только польских угнетателей народа. «Прозрение» на истинную роль украинского панства якобы приходит к нему лишь позднее, когда он увидел крепостных. Об этом говорит Шевченко, заявляя Кулишу: «Сердце моё ожесточилось не в Петербурге. Прозрение – вот причина».

Такая трактовка применительно к Шевченко, который сам был крепостным и знал жизнь крепостных не понаслышке, а испытал её на своей спине, является неверной. Ведь именно рассказывая о своём детстве, Шевченко писал, что «никогда не станет звать раем хату у пруда», что «в том раю он видел ад».

Реплики Шевченко в сценарии должны навести читателя на мысль, что поэт до приезда на Украину заблуждался насчёт истинной роли украинского панства и лишь потом «прозрел».

Вполне очевидна недопустимость такой трактовки образа Шевченко.

О «прозрении» Шевченко можно было бы говорить в том смысле, что увидев снова воочию ужасы крепостной жизни, он приходит к выводу о необходимости более решительной борьбы с царизмом, крепостничеством и это находит отражение в его творчестве. Ведь известно, что именно после возвращения с Украины Шевченко пишет «Сон», где показывает ужасы украинского «рая». Тогда же прозвучал гневный вопрос Шевченко: «Чи довго ще на сім світі панам панувати?».

Такое освещение событий, связанных с поездкой Шевченко на Украину, было бы более правильным и более острым.

Написанный в противовес эпизодам пребывания Шевченко среди помещиков эпизод встречи его с роднёй и крестьянами – явно бледен и носит отпечаток недоделанности.

Показ пребывания Шевченко на Украине нуждается в серьёзной доработке.

При этом представляется целесообразным, кроме поправок, вытекающих из того, что сказано выше, учесть и такие замечания.

Замечание Барабаша о том, что он, заботясь о судьбе крепостных, писал царю – лишнее, оно вызывает недоумение в связи со всем последующим описанием его дикого варварства. Вовсе лишний и весь эпизод поездки к Лукашевичу, даже в чисто сюжетном отношении не помогающий развитию действия, а скорее препятствующий ему.

2. Неправильно представлять Шевченко как прямого агента петрашевцев, выезжающего на Украину для выполнения их революционного задания. Насколько это не вяжется со всем автобиографическим материалом видно из того, что в сценарии совсем не показано, что же делал Шевченко в университете, чем закончился проект его революционной работы там. Весь этот эпизод повисает в воздухе.

В связи с этим, следует отметить также, что эпизод первой встречи с Костомаровым представляется ненужным, да и с точки зрения драматургической – он лишний и малоинтересный.

3. Линия Кирилло-Мефодиевского братства, в основном, верна. Однако не следует прямо указывать на то, что Шевченко вступил в братство.

4. Серьёзные возражения вызывают некоторые моменты в показе пребывания Шевченко в ссылке.

Преувеличено значение Сераковского для биографии Шевченко и большое место, отведённое Сераковскому в сценарии, неоправданно. Сераковский в ссылке показан

как либерал-реформист, рассчитывающий добиться частичных мелких реформ путём службы царю. Это – ещё не тот Сераковский, который в дальнейшем стал вождём восстания жмудских крестьян и кончил жизнь на виселице.

Некоторые эпизоды, связанные с Сераковским, явно излишни. Такою представляется, например, сцена, где Сераковский берётся обучать офицера Косарева французскому языку и танцам.

Отметим тут же, что и в дальнейшем некоторые эпизоды с Сераковским фальшивы и неоправданны. Так, преувеличена роль Сераковского в освобождении Шевченко из ссылки и приёмы, которыми он действует – через аристократических «дамочек» – вызывают недоумение и принижают образ Шевченко.

Не следует подменять этими приёмами салонной политики показ того факта, что о судьбе Шевченко беспокоилась группа прогрессивных русских интеллигентов. При этом следует отметить, что желательнее было бы более отчётливо подчеркнуть горячую заинтересованность Чернышевского в хлопотах об освобождении Шевченко.

Никак нельзя согласиться с концовкой фильма, где мы видим три символические фигуры – Шевченко, Чернышевского и Сераковского. Какой смысл закладывается в эту символическую картину, если мы в фильме видим Сераковского как службиста-реформиста, и лишь в конце он бросает несколько реплик, свидетельствующих о его революционных намерениях? И правомерно ли ставить рядом Сераковского с Чернышевским и Шевченко, да ещё в такой символической связи?

Много неправильного и в том, как показана одна из сильнейших сцен в ссылке – гибель солдата Скобелева под шпицрутенами.

Насквозь фальшива и оскорбительна для Шевченко сцена, в которой он во время избияния Скобелева шпицрутенами сидит на квартире офицера – одного из палачей, командующих экзекуцией – и пьёт водку этого офицера.

Вряд ли стоит подчёркивать в сценарии так усиленно, что в результате десятилетней ссылки «ни одна черта во внутреннем образе» Шевченко не изменилась. Вполне ответственно было бы подчеркнуть, что в ссылке закалились революционные убеждения Шевченко, возросли его ожесточение против царизма, его готовность бороться с ним. На необходимость такой трактовки результатов ссылки прямо указывает решение ЦК КП(б)У о сценарии «Тарас Шевченко».

Непонятна в данном контексте и неуместная фраза о том, что «я не изменился, но изменился мир – и это настоящее счастье».

5. Автор правильно подчёркивает величие Шевченко как мыслителя. Однако, хотя фраза о Фультоне и Уатте и их гениальном детище взята текстуально из Шевченко, её следует видоизменить, так как в свете наших нынешних знаний о роли русских изобретателей и техников в развитии современной техники – она звучит неуместно.

В эпизоде на пароходе в Нижнем Новгороде совершенно лишняя, случайная, никак не развитая фигура Брылкина.

Эпизоды в Нижнем Новгороде – рубленные, отрывочные. Очевидно, это проистекает от того, что сокращение сценария в некоторых местах произведено механически.

Вызывает серьёзные возражения показ петербургского периода жизни и деятельности Шевченко. Шевченко совершенно не показан в этот период как поэт, хотя именно в Петербурге после ссылки Шевченко написал знаменитые стихотворения, где он призывал «точить топоры» против угнетателей народа, «повести на плаху царя».

Не показано, что эти призывы Шевченко перекликались с лозунгами русских революционеров-демократов, звавших Русь «к топору».

Одним из важнейших элементов сценария является линия отношений Чернышевского и Шевченко. Между тем, основной эпизод, в котором показано общение Шевченко с Чернышевским, посвящён тому, что Чернышевский обучает Шевченко «осторожности» и эзоповскому языку.

Нельзя не видеть, насколько это недостаточно и нехарактерно для обоих великих революционеров-демократов.

Линия отношений Чернышевского и Шевченко нуждается в иной, правильной трактовке и дальнейшем развитии.

Шевченко показан в Петербурге совершенно оторванным от народа.

Неудачно освещено в сценарии отношения Белинского и Шевченко.

Нелишним представляется эпизод праздника у Толстых. Гост за государя и восхваления Шевченко из уст Анастасии Толстой, которую Чернышевский незадолго до этого причисляет «к пустым людям», не могут оправдать существования этого эпизода.

Редакция Министерства кинематографии УССР считает, что в этом виде сценарий «Тарас Шевченко» не может быть принят и подлежит доработке.

При доработке редакция министерства считает необходимым, кроме всего, изложенного выше, учесть и такие соображения:

1. Необходимо более отчётливо показать, как из наблюдения крестьянской жизни и страданий крепостных рождаются стихотворения Шевченко.

2. При показе ссылки – желательно сохранить эпизод, имевшийся в предыдущем варианте сценария и отражающий реакцию Шевченко на известие о революции во Франции. Это очень важный эпизод для характеристики Шевченко в первой ссылке.

3. Совершенно правильным является указание консультанта т. Стебуна на то, что необходимо показать, как и в период ссылки Шевченко – его стихи живут в украинском народе и способствуют росту революционных настроений.

4. Весьма желательно включить эпизод с Олдриджем в Петербурге, как очень красочный, имеющий большое значение для раскрытия образа Шевченко и звучащий актуально в наши дни.

5. Возможно, следовало бы включить эпизод прихода к Шевченко в Петербург ходоков с Украины, посланных выяснить, «не утаили ли паны волю», якобы дарованную царём. Этот эпизод позволяет показать не прерывавшуюся и в Петербурге связь Шевченко с народом.

6. Следует очистить образ Шевченко от налёта пассивности и слезливости, что особенно проявляется во второй половине сценария.

7. Ввиду того, что концовка в сценарии фактически не найдена, представляется целесообразным закончить сценарий показом перевоза гроба с телом Шевченко на Украину, погребения его в Каневе, народного движения в связи с этим. На необходимость такой концовки прямо указывает решение ЦК КП(б)У.

Главный редактор Министерства кинематографии УССР (П.Есельсон)

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.1550. – Арк.1–8 (машинопис, оригінал)

№2
РЕЦЕНЗИЯ
на сценарий «ТАРАС ШЕВЧЕНКО» (1841–1860 годы жизни)

Новый вариант литературного сценария «Тарас Шевченко» охватывает почти весь период жизни революционной и творческой деятельности великого украинского поэта – революционера-демократа. Перед автором сценария стояла чрезвычайно сложная и трудная задача: необходимо было воссоздать в кинодраматургических произведениях образ Шевченко во всём его многогранном величии – как великого поэта-революционера, мыслителя, наконец как человека, как личность в её неповторимых чертах характера, и, самое главное, найти тот художественный синтез, который мог донести с экрана реальный живой образ Шевченко зрителю.

Сложность и трудность задачи заключается ещё и в том, что художественное кинодраматургическое решение её требует в то же время максимального сохранения реальной исторической конкретности образа Шевченко, как и всей современной ему обстановки, условий общественного и политического развития.

Воссоздать образ Шевченко – значило, прежде всего, решить такие вопросы:

а) Шевченко и народ, Шевченко и крепостное крестьянство Украины, выходцем из которого и певцом которого он был;

б) Шевченко и общественное движение 40-х – 50-х гг., Шевченко и либералы, Шевченко и русская передовая общественная революционная мысль, русские революционеры-демократы;

в) Шевченко и царизм;

г) Шевченко и панство, в частности либерально-националистическое панство;

д) Шевченко и литература, его философско-эстетическое кредо, Шевченко в борьбе за боевую революционную литературу. Показать Шевченко как борца и поэта, или вернее, как поэта-борца – непримиримого, гневного врага самодержавно-крепостнического строя, как народного поэта в истинном значении этих слов, раскрыть огромную силу влияния его на народ, и в то же время показать народ как главный объект и источник идейно-творческого вдохновения поэта; раскрыть процесс идейного и художественного формирования Шевченко – всё это требовало от сценариста не только совершенного знания фактического материала и правильного его осмысления, но и строжайшего выбора материалов, правильного художественного домысла.

Рецензируемый сценарий свидетельствует о большой творческой работе автора над материалом. В сценарии есть ряд совершенно новых и удачных находок исследовательского характера, представляющих интерес для всего шевченковедения (Шевченко – Сераковский), по-новому раскрывающих отдельные страницы его биографии. Автор сценария пошёл по верному пути, это не биографическая хроника, а художественное кинодраматургическое произведение о Шевченко. Автор подошёл к решению своей задачи как опытный художник киноискусства, и в то же время вооружённый хорошим знанием материала.

Пушкин, Лермонтов... Царизм убил их ружьями Дантеса и Мартынова, кто следующий?

Крепостной юноша, талантливый художник С.-Петербургской академии художеств, любимый ученик Карла Брюллова.

Тарас Шевченко, лепящий в своём воображении «кровожадных гайдамаков», познавший весь ужас крепостнического произвола, – автор «Кобзаря» – вот она, новая жертва царизма.

Полный жизни, энергии, жаждущий знаний и овладевающий ими, беспокойный и ищущий «мужицкий Рембрандт», таким Шевченко вступает на путь своей сознательной жизни.

Экспозиция решена удачно. И можно только пожалеть, что в этом варианте сценария выпала одна существенная, и очень важная деталь, зафиксированная самим Шевченко в его дневнике, имевшая своё отображение в предыдущем варианте сценария. Мы имеем в виду коллизию Шевченко – Брюллов, их спор о сущности искусства, о картине Брюллова «Осада Пскова», об отношении искусства к жизни, к действительности.

Искусство не самоцель – оно должно быть искусством для народа. И Шевченко убедительно выходил победителем в споре с Брюлловым.

Это, на наш взгляд, следует восстановить в сценарии.

Шевченко кончает академию. Он стремится скорее попасть на Украину – свою любимую, родную и многострадальную землю, на которую уже так давно не ступала его нога.

Линия Шевченко и Петрашевский взята в сценарии правильно. Она раскрывает связь Шевченко с общественным движением России в 40-х гг.

Там же дана верно линия Шевченко и Кирилло-Мефодиевское братство (Костомаров, Кулиш).

Ярким эпизодом выглядит в сценарии – Шевченко читает свою поэму «Сон». Здесь образ Шевченко поднят до большого обобщения. Эпизод этот наглядно и убедительно раскрывает пропасть между Шевченко и украинским панством, стремящимся видеть в поэте своего пророка, и в то же время даёт нам Шевченко как поэта – народного трибуна, как совесть и голос крепостных масс, поэта, преисполненного революционной страсти и большой одухотворяющей силы.

В сценарии отражена действенная сила поэта Шевченко и народа. В фильме о Шевченко это тем более необходимо было сделать, что популярность его произведений у народа не знает аналогии. Многие стихи поэта стали народными. И даже тогда, когда Шевченко был в ссылке, его популярность не только не уменьшилась, но и росла и усиливалась. Правильно сделана монтажировка эпизодов роста популярности его стихов в народе. Шевченко в Новопетровске, но действует он, его слова, на Украине. Там, в Новопетровске, мучают поэта, а здесь, на Украине, его стихи бьют, подрывают самодержавно-крепостнический строй.

Одним из наиболее удачных эпизодов, раскрывающих моральное, духовное превосходство Шевченко над его «палачами» в ссылке, является эпизод в комнате Косарева. Автор нашёл тактичное и умное решение в раскрытии той гнусной обстановки, в которую был брошен Шевченко и сумел в то же время показать непреклонную и несгибаемую волю великого поэта-революционера.

Интересно решена линия Шевченко – Сераковский.

Ярко и убедительно раскрыта общность Шевченко и Чернышевского. Главное в сценарии есть. И с точки зрения исторической правдоподобности, и с точки зрения кинодраматургической.

Кандидат филологических наук
 Доцент
 Старший научный работник
 Института литературы
 им. Шевченко
 Академии наук УССР
 Киев
 15.XII.1948 г.

(И.Стебун)

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.554. – Арк.1–4 (машинопис, копія)

№3

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

**Редакция Министерства кинематографии УССР
 по сценарию художественного фильма «Тарас Шевченко»
 (авторы И.Савченко и А.Ильченко)**

15 декабря 1948 г.

Сценарий И.Савченко и А.Ильченко¹⁶ «Тарас Шевченко» верно и на высоком художественном уровне решает сложную задачу воссоздания образа гениального украинского поэта-демократа и конкретной исторической обстановки, в которой протекали его жизнь и деятельность.

Шевченко показан в ряду передовых людей своей эпохи, которые боролись против царизма и крепостничества. При этом подчеркнуты связь Шевченко с народом, из которого он вышел и сыном которого являлся, революционность взглядов Шевченко, органически вытекающая из всего его мировоззрения и находившая отражение в его творчестве. Образ Шевченко в сценарии – это образ многогранной, духовно богатой и мощной личности, поистине великого сына своего времени. В то же время яркими мазками дана картина николаевской России, её реакционности, духа бездушной муштры, тяготевшего над ней. Убедительно показано расхождение Шевченко с либералами, националистами Костомаровым и Кулишом, борьба Шевченко с направлением Кулиша. Наглядно раскрыта роль украинского панства, как угнетателя и эксплуататора своего народа, чем разоблачается тория «одного потока».

В сценарии есть ряд ярких эпизодов, воссоздающих образ Шевченко и колорит эпохи (начальные эпизоды, собрание братчиков кирилло-мефодиевцев, вечер под Ивана-Купала, вечер у Барабашей и чтение «Сна» Шевченко, эпизоды, показывающие Шевченко в ссылке и другие).

Авторы глубоко изучили материал и использовали в сценарии такие биографические данные о Шевченко, которые мало освещались до сих пор в исторической науке.

¹⁶ Зрештою автором сценарію залишився лише І.Савченко.

Можно было бы пожелать, чтобы сценарий имел более впечатляющий финал, в котором были бы отражены похороны Шевченко на Чернечей горе при участии народа, народное движение против помещиков, связанное со смертью поэта.

Тем не менее, сценарий и в таком виде может считаться законченным произведением.

Редакция Министерства кинематографии УССР считает возможным принять сценарий «Тарас Шевченко» и представит его на утверждение министра кинематографии СССР.

Главный редактор
Министерства кинематографии
Украинской ССР

(П.Есельсон)

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.554. – Арк.5–6 (машинопис, оригінал)

№4
П Р И К А З
министра кинематографии Украинской ССР

г. Киев

№62

17 декабря 1948 г.

СОДЕРЖАНИЕ: О сценарии художественного фильма «Тарас Шевченко»
(авторы: И.Савченко и А.Ильченко)

Рассмотрев сценарий «Тарас Шевченко» (авторы И.Савченко и А.Ильченко) и заключения по сценарию:

- а) сценарного отдела Киевской студии художественных фильмов,
- б) консультанта – кандидата филологических наук И.И.Стебуна,
- в) редакции Министерства кинематографии УССР

П Р И К А З Ы В А Ю:

Сценарий «Тарас Шевченко» принять и представить на утверждение министра кинематографии СССР тов. Большакова И.Г.

Министр кинематографии
Украинской ССР

(А.Кузнецов)

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.554. – Арк.7 (машинопис, засвідчена копія)

№5
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
тов. ЛИТВИНУ К.З.

Сценарий художественного фильма «Тарас Шевченко» переработан на основе решения ЦК КП(б)У и представлен 16 декабря секретарю ЦК КП(б)У товарищу Хрущёву Н.С., 19 декабря – министерству кинематографии СССР и, по окончании подготовки экземпляров сценария, 30 декабря – отделу пропаганды и агитации ЦК КП(б)У.

Сценарий направлен в Министерство кинематографии СССР, так как коллегия Министерства кинематографии СССР своим постановлением обязала нас представить сценарий «Тарас Шевченко» не позже 20 декабря с.г.

Ввиду того, что решение по сценарию «Тарас Шевченко» будет принято Министерством кинематографии СССР и художественным советом в Москве только после того, как сценарий будет рассмотрен и одобрен Центральным комитетом КП(б)У, прошу Вас ускорить рассмотрение сценария.

Министр кинематографии
 Украинской ССР

(А.Кузнецов)

30 декабря 1948 г.

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.554. – Арк.8 (машинопис, оригінал)

In the article the problem of ideological interpretation of T.Shevchenko's image is considered during the Soviet period. The peculiarities of the literary censorship of the writer and film script of director I.Savchenko are lighted by the authors.

Keywords: *Taras Shevchenko, Ukraine, Soviet period, censorship control, literature, script, Savchenko.*

І.О.ІВАНЦОВ

Т.Г.ШЕВЧЕНКО І АРХЕОЛОГІЯ *

У рубриці, присвяченій 200-річчю з дня народження Т.Шевченка, редакція «Українського історичного журналу» вміщує статтю загиблого в 1941 р., за нацистської окупації Києва, українського радянського історика й археолога І.Іванцова. Уперше ця студія побачила світ в ювілейному збірнику, підготовленому до 125-ї річниці з дня народження Кобзаря. Працю присвячено історичній та археологічній діяльності Т.Шевченка під час його роботи в Київській археографічній комісії.

Ключові слова: Тарас Шевченко, археологія, Київська археографічна комісія, Іванцов.

Подану нижче статтю її автор – український радянський історик та археолог, старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР Іван Овсійович Іванцов (11 вересня 1904 – 31 жовтня 1941 рр.) – підготував для колективного видання під егідою академічних інститутів історії й літератури: «Пам'яті Т.Г.Шевченка: Збірник статей до 125-річчя з дня народження» (Київ, 1939 р.). Молодий талановитий дослідник брав участь у розкопках, що проводилися 1938–1940 рр. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та Десятинної церкви, був співавтором незавершеної 4-томної «Історії Києва» (готував до друку розділ «Стародавній Київ до 1240 р.»). Працював над атласом «Топографія древнього Києва», розкопав, вивчив та описав археологічні пам'ятки «Житло художника» й «Житло ремісника». Матеріали про них до наукового обігу було введено за понад півтора десятиліття після трагічної загибелі автора в Бабиному Яру – причому без відповідних посилань. Ім'я І.Іванцова повернулося із забуття лише у другій половині 1990-х рр. завдяки зусиллям Г.Іванцової-Костенко, М.Сагайдака.

Отже напередодні Шевченківського ювілею 1939 р. І.Іванцова було залучено до підготовки збірника, у роботі над яким брало участь багато відомих на той час учених (академік О.Білецький, професори М.Петровський, П.Попов, М.Грінченко та ін.). Дослідник мав зібрати та проаналізувати матеріали, що стосувалися історико-археологічної діяльності Т.Шевченка, частково висвітленої в кількох спеціальних публікаціях у періодиці кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Так, працюючи над статтею, учений опрацював матеріали з фондів рукописного відділу Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР, першодруки Шевченкових повістей у журналі «Киевская старина» (1887 р.), праці О.Кониського («Жизнь украинского поэта Т.Г.Шевченка», Одеса, 1898 р.), О.Новицького («Шевченко як маляр», Львів, Москва, 1914 р.), спогади М.Білозерського, В.Шевченка, А.Козачковського, О.Афанасьєва-Чужбинського, які стосувалися періоду роботи Т.Шевченка в Київській археографічній комісії, а також дослідив фонд цієї інституції, котрий зберігався в місцевому державному архіві давніх актів.

* Текст відтворюється за виданням 1939 р., виправлено лише явні друкарські помилки (прим. ред. «УІЖ»).

Створена 1843 р. при канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Тимчасова комісія для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія) з травня 1845 р. приступила ще й до археологічної діяльності та систематичних досліджень пам'яток старовини. Це збіглося з історичними зацікавленнями Т.Шевченка. Після завершення навчання в Академії мистецтв він приїхав в Україну й почав виконувати доручення комісії (літо 1845 р.), а вже 10 грудня був офіційно зарахований її співробітником.

Документи з фонду Київської археографічної комісії, що стосувалися участі в її роботі Т.Шевченка, уперше опублікував О.Левицький¹. Автор детально висвітлив історію інституції, роль генерал-губернатора Д.Бібікова в організації справи, зокрема у виробленні програми археологічних досліджень, а також завдання, поставлені перед Т.Шевченком напередодні від'їзду до Полтавської, Київської, Подільської та Волинської губерній. Як установив О.Левицький, комісія двічі відправляла поета для збирання інформації про пам'ятки старовини: 28 листопада 1845 р. – на Полтавщину (фактично до Переяслава, а далі й до Чернігова), 21 вересня 1846 р. – у Київську, Подільську та Волинську губернії.

Одним із наступних кроків у дослідженні питання стала публікація археологічних нотаток Т.Шевченка. Після його арешту вони зберігалися в археографічній комісії, архіві III відділення, згодом опинилися в документосховищі департаменту поліції². Виявив ці записи Я.Забіла³, а майже за два десятиліття їх опублікував М.Новицький⁴, уперше найповніше подавши частину загальної слідчої справи «Про україно-слов'янське товариство» – «Справа про художника Шевченка». Хоча про більшість документів було відомо з публікацій А.Стороженка⁵, П.Щоголева⁶, М.Грушевського⁷, М.Новицький уважав їх неповними, а подеколи й неточними. До того ж Шевченкові папери, подані на тлі цілої документальної справи, давали глибше уявлення про літературні й громадські інтереси поета та частини української інтелігенції 1840-х рр.

Отже на момент початку роботи І.Іванцова над розвідкою про історико-археологічну діяльність Т.Шевченка основні джерела з цього питання вже було опубліковано. Дослідник бачив своє завдання в тому, щоб підсумувати й проаналізувати матеріал, уточнити окремі позиції. Прагнучи якнайповніше висвітлити кульмінаційний період життя та діяльності Т.Шевченка як поета й художника, автор постійно звертався до його поезій, живопису, листування, в яких відбився непідробний інтерес митця до минувшини України, архітектурних та етнографічних пам'яток.

Спіраючись на опрацьовані документи з архіву Київської археографічної комісії, І.Іванцов у повному обсязі подав факти, пов'язані з обов'язками Т.Шевченка як її співробітника, котрий мав замальовувати старовинні речові пам'ятки, а також записувати оповідання й перекази. Автор увів до наукового обігу ряд матеріалів, що проливали світло на деякі маловідомі на той час епізоди Шевченкового перебування в Києві, маршрути його подорожей Україною впродовж 1845–1847 рр. До таких документів, зокрема, належать розписка Т.Шевченка, написана напередодні від'їзду на Полтавщину, постанова про зарахування художника співробітником

¹ Див.: *Левицький О.* Археологические экскурсии Т.Г.Шевченка в 1845–1846 гг. // *Киевская старина.* – 1894. – Кн. II. – С. 238–239.

² Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – К., 1990. – С. 336–337.

³ Україна. – 1907. – Т. 3. – № 7/8. – С. 3.

⁴ Там само. – 1925. – № 1/2. – С. 69–72.

⁵ Киевская старина. – 1900. – Т. 9.

⁶ Былое. – 1906. – Кн. 8.

⁷ Збірник пам'яті Тараса Шевченка. – К., 1915.

комісії від 10 грудня 1845 р., щомісячні записи у прибутково-видатковій книзі наукової інституції про одержання ним платні, фінансовий звіт про гроші, витрачені під час проведення розкопок могили Перепет, розписка «вільного художника» Т.Шевченка про одержання подорожньої та грошей напередодні відрядження до Волинської й Подільської губерній тощо.

На підставі розпорядження Д.Бібікова щодо коштів, одержаних зі спеціального фонду генерал-губернатора, дослідник уточнив дату приїзду Т.Шевченка до Києва у грудні 1845 р., зауваживши при цьому, що намагався з'ясувати деякі суперечливі на той час біографічні моменти. Порівнявши датування текстів циркулярів Д.Бібікова та подорожньої професора М.Іванишева, він визначив точну дату початку археологічних розкопок на Фастівщині, в яких брав участь і Т.Шевченко – 2 липня 1846 р. Зіставлення записів в одному з Шевченкових альбомів дозволило з'ясувати маршрут його подорожі на Волинь та Поділля восени того року. У науковій праці І.Іванцова широко використано тексти російських повістей Т.Шевченка, багатих на автобіографічний матеріал, а також живі враження від численних подорожей Україною 1845–1847 рр.

Студія І.Іванцова стосувалася не лише питань біографії, а й, у першу чергу, значення художньої та наукової діяльності митця. Саме тоді в Інституті літератури АН УРСР провадилася активна робота з підготовки «Повного зібрання творів Т.Г.Шевченка» в десяти томах за редакцією Б.Якубського. Академічне видання мало охопити літературну та образотворчу спадщину поета й художника, а наукові коментарі узагальнювали наслідки вивчення його літературних та живописних творів. Напередодні німецько-радянської війни вдалося видати лише перші два томи – поетичну спадщину. Після репресування редактора за підозрою у спробі відродити діяльність Української академії наук в окупованому Києві видання було повсюдно вилучене⁸.

Хоча в повоєнні роки головні положення статті І.Іванцова використовувалися у шевченкознавчій літературі, однак ім'я дослідника, за рідкісними винятками⁹, замовчувалося аж до часів незалежності України. До біографії Кобзаря, підготовленої групою авторів з академічного Інституту літератури ім. Т.Шевченка (Київ, 1984 р.), увійшов матеріал про щомісячні розписи поета у прибутково-видатковій книзі археографічної комісії як доказ його офіційної праці у цій науковій інституції.

«Археологічні нотатки» цікавили І.Іванцова як джерело історичного та археологічного матеріалу, і, водночас, являли собою своєрідний коментар до кількох повістей Т.Шевченка («Наймичка», «Близнець», «Музыкант»). У 1960–1980-х рр. вивченням і коментуванням записів митця займалися М.Брайчевський¹⁰, І. та Г. Шовкопляси¹¹.

⁸ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка: 1926–2001: Сторінки історії. – К., 2003.

⁹ Див.: Шевченківський словник. – Т.2. – К., 1978. – С.267; *Формозов А.* Страницы истории русской археологии. – Москва, 1986. – С.202, 570–572 (посилання на статтю І.Іванцова «Т.Г.Шевченко – історик-археолог», опубліковану в №4 «Исторического журнала» за 1939 р.).

¹⁰ *Брайчевський М.Ю.* Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964.

¹¹ *Шовкопляс І.* Короткий коментар до «Археологічних нотаток» Т.Г.Шевченка // Збірник праць 27-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1989; *Шовкопляс Г., Шовкопляс І.* За покликком серця // Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1990.

**Завідуюча науково-дослідним відділом «Життя і творчість Т.Г.Шевченка»
Національного музею Тараса Шевченка Т.В.Калініна**

*Я люблю археологію. Я уважаю людей,
посвятивших себя этой таинственной
матери истории.*

Шевченко

Історико-археологічна діяльність Т.Г.Шевченка тісно зв'язана з усією його літературно-художньою і громадсько-революційною діяльністю. Вона знайшла своє відображення як у його літературних творах, де він оспівує героїчне минуле свого народу, так і в його художній діяльності.

Ця історико-археологічна діяльність Шевченка припадає переважно на період його служби у «Временной комиссии для разбора древних актов» у Києві¹), хоч інтерес до роботи в цій галузі з'явився у нього раніш і не залишав його до кінця життя.

В творах Т.Г.Шевченка, так насичених історичними матеріалами, ми зустрічаємо дуже багато назв окремих археологічних пам'яток, цілі історико-археологічні описи багатьох місцевостей України, Середньої Азії, Поволжя і т. ін. Як художник Шевченко теж виявив великий інтерес до старовини і відбив це в численних своїх малюнках.

Говорячи про археологію часів Шевченка, треба мати на увазі ступінь її розвитку і характер. Археологія тоді ще не володіла науковими методами цієї науки, а мала переважно антикварний характер. Про цю антикварність згадує Шевченко в своїх творах і називає себе там антикваром². Розкопки, які почали провадитись на Україні в першій половині ХІХ ст., були дуже дилетантськими і, крім речового матеріалу, нічого більш не давали. Деякі археологічні експедиції, організовані навіть уже Археографічною комісією з науковими цілями, мали, проте, характер звичайного скарбощукацтва. Так, наприклад, співробітник Комісії В.Сівіцький влітку 1845 р. провадив розкопки в м. Коростені, які зводилися, як про це ми дізнаємося з його звіту, поданого в Комісію, виключно до розшуків там деревляньських скарбів, що, за народними переказами, закопані були деревлянами під час облоги Коростеня Ольгою. З цього боку дуже характерне навіть місце, де цей Сівіцький копав. Як відомо, за народним повір'ям, «золото» звичайно переховувалось коло води. Отже, й Сівіцький розкопував у відповідному місці, але вода почала заливати розкоп, і деревляньські скарби (!) Сівіцькому добути не вдалося³.

Чимало малюнків зробив Шевченко під час своїх подорожей по Україні в 1843 і 1844 рр. Восени 1844 року він побував у Суботові, де намалював «Могильні хрести в Суботові», «Богданові руїни» та «Богданову церкву», які

¹ Цю Комісію, за Шевченком, ми будемо називати Археографічною, бо сам Тарас Григорович завжди вживав цю назву: «По выпуске из Академии определен в Киевскую Археографическую комиссию сотрудником по части рисования и собрания народных преданий, сказок и песен в южно-русских губерниях» (Рукописний відділ інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, папка 201, інв. №1614). Цю ж назву він вживав і в інших місцях (Лист до Бібікова 10.XII.1846 р. – Т.Г.Шевченко, Листування, ДВУ, 1929, с.26; у творі «Музыкант» і ін.).

² Музыкант, Киевская старина, 1887, X, сс.681, 684.

³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.303–307.

призначені були для наступного випуску «Живописной Украины», а також зробив ряд інших малюнків⁴.

В цей час він не лише змальовує, але й дбає про розповсюдження свого видання на Україні, веде численне листування з цього приводу, турбується про фінансовий бік справи. На перешкоди з цього (фінансового) боку видання натрапило зразу, що і було причиною його припинення.

В кінці березня 1845 р. Т.Г.Шевченко одержав від Академії мистецтв звання некласного художника і дозвіл на право поїздки на Україну. Через Москву, Тулу, Орел (як це він описав у повісті «Капитанша») він поїхав на Україну. В квітні він гостює на хут. Куруківщина, Борзенського повіту, у свого приятеля В.О.Забіли, а в кінці квітня прибув у Київ⁵.

В Києві Шевченко довго не засидівся; його тягло подорожувати, спостерігати і вивчати сучасне і минуле свого народу, щоб найкраще відтворити це в своїх творах. В травні він відправляється в подорож по Правобережній Україні по маршруту: Київ, Віта, Васильків, Біла-Церква, Тараща, Баранполе, Лисянка, Будища і ін. Відвідав він також рідне с. Кирилівку, с. Вільшану і в кінці червня, через Богуслав, Росаву і Потоки (масток Я.В.Тарновського), повернувся в Київ. Цю свою подорож Шевченко описав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»⁶. Тут він підкреслив значення Лисянки в історії України: «Эта родина отца знаменитого Зиновия Богдана Хмельницкого, Михаила Хмиля. И еще замечательна, если верить туземным старикам, своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам Максим Железняк в 1768 г.»⁷. Так, як це ми покажемо далі, Шевченка в першу чергу цікавлять усі пункти, усі пам'ятки, які зв'язані з героїчною боротьбою українського народу проти польських панів, проти соціального і національного гніту. Тут же Шевченко описує чисто археологічні пам'ятки, могили і городища, які він бачив біля Лисянки, при чому для порівняння згадує і городище на Чернігівщині:

«... на горизонте райского поля вырисовались два кургана, и на одном из них торчал какой-то пирамидальный маяк. За двумя большими курганами открылось еще несколько могил меньшего размера, а у самой опушки темного леса, в котором прятался наш извилистый проселок, показалось небольшое земляное четырехугольное укрепление. Точно такой формы и величины, как на поле около Листвена, близъ Чернигова, где Мстислав Удалой резался с единоутробным братом своим Ярославом, с тою разницею, что лиственское укрепление засевається хлебом, а в этом, забытом историей бастионе, догадливый хозяин сложил в скирды собранный с поля хлеб. Прежде боевая ограда теперь служит оградой плодов трудолюбивого земледельца. Отрадное превращение!»⁸.

Інтерес до старовини, до археологічних пам'яток, бажання їх описати і замалювати постійно супроводить Тараса Григоровича. Із спогадів Козачковського

⁴ О.Новицький, Шевченко як маляр, Львів – Москва, 1914.

⁵ Конисский, Жизнь укр. поэта Т.Г.Шевченка, Одесса, 1898, сс.182–184. Повість Шевченка «Капитанша».

⁶ Киевская старина, 1887, №№VI–IX.

⁷ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.18, с.293.

⁸ Там же, с.590.

дізнаємось, що восени 1845 року Шевченко планував подорож по Дніпру «з метою вивчення краю в археологічному, історичному і етнографічному відношеннях»⁹. Але на такі подорожі потрібні були кошти. А.Чужбинський у своїх спогадах про Шевченка розповідає, що, коли влітку 1845 року Шевченко два дні гостював у селі Ісківцях, то, крім розмов на літературні теми, крім читання Шевченком своїх нових творів, «ми – каже А.Чужбинський – мріяли про поїздку по Дніпру дубом на Запоріжжя, потім до Лиману, пошукати решток старовини, зникаючих уже для дослідників; та у нас обох нестало коштів, і тому ми і відкладали це до більш сприятливого часу»¹⁰.

Бажання працювати на Україні, щоб всебічно вивчати її минуле і відтворювати все це в своїх літературних творах та малюнках, бажання мати безпосередні зв'язки з народом, служінню якому всього себе віддавав Шевченко, і вести революційну пропаганду, було, очевидно, причиною того, що Шевченко вирішив вступити на службу до Київської археологічної комісії.

Ім'я Шевченка в Києві було досить відоме. Тут знали і читали його «Кобзаря», «Гайдамаки». Досить розповсюджене було також його видання «Живописная Украина», програма якого видавати «виды, по историческим воспоминаниям примечательные, храмы, укрепления, курганы и все, что время пощадило» формально зближало Шевченка з програмою Комісії.

Саме в цей час Археологічна комісія, утворена в 1843 році, почала розгортати, поруч з археологічною, також широку археологічну діяльність. Не зважаючи на існування в Києві спеціальної установи «Временного комитета для изыскания древностей в Киеве», тодішній генерал-губернатор Д.Г.Бібіков вирішив передати археологічні завдання Археологічній комісії, яка існувала безпосередньо під його начальством. Археологічні дослідження мали поширитись на всі правобережні губернії і навіть на лівобережні (Полтавську і Чернігівську).

В першій половині XIX ст. серед дворянської інтелігенції виявився великий інтерес до історії та археології. Особливо це помітно було в 40-х рр., коли, як пише один дослідник, «історія з археологією справді були модними науками в Києві. Ними захоплювалось і київське чиновництво, і київський beau monde, ними хоч-не-хоч захоплювалось і польське дворянство. Кинулись напереді шукати в краї пам'яток старовини»¹¹.

Ще в липні 1844 р. Бібіков, посилавши чиновника своєї канцелярії графа Олізара в Радомисльський і Махновський повіти для збирання історичних матеріалів по архівах поміщиків, доручає йому поруч із дим «собрать сведения и составить описания курганов в окрестностях м. Коростышева, и если владельцы оных пожелают доставить к тому средства, то некоторые из них раскопать и, что будет найдено, доставить ко мне»¹². 10 березня 1845 року Бібіков розсилає циркуляр до предводителів дворянства, в якому просить збирати і доставляти в Комісію не лише давні акти, але і «любопытные памятники старины».

⁹ Газета «Киевский телеграф», 1875, 26.ІІ, №25.

¹⁰ А.Чужбинский, Воспоминания о Т.Г.Шевченке, СПб, 1861, с.14.

¹¹ А.В.Романович-Славатинский, Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, СПб, 1876, с.210.

¹² О.И.Левитский, 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов, 1893, сс.53–54.

Комісія поповнюється людьми, які працюють в галузі археології і пам'яток старовини. Так, у вересні 1844 року на почесного члена Комісії обирається академік Солнцев, фахівець по древній архітектурі, а в березні 1845 року в дійсні члени Комісії запрошується проф. А.І.Ставровський, який відав тоді музеєм древностей при Київському університеті, знав найвидатніші пам'ятки в Києві та його околицях, мав певний досвід у речовому матеріалі і деяку практику археологічних розкопок.

В травні 1845 р. Бібіков одержав дозвіл царя на закриття «Временного комитета для изысканий древностей в Киеве» і на передачу його функцій і коштів Археографічній комісії¹³.

Комісія негайно приступила до виконання своїх нових обов'язків. 5 червня 1845 року проф. Ставровський склав широку програму археологічних досліджень на найближчий період. В одному Києві і його околицях було перелічено понад 30 пунктів, вартих уваги з археологічного погляду¹⁴. Комісія, на своєму засіданні від 13 червня 1845 року, розглянула подану Ставровським програму і ухвалила в першу чергу провести такі роботи: 1) продовжити розкопки фундаментів церкви Ірини в Києві і двох могил у Вишгороді, що розпочав ще Комітет; 2) відрядити одного з членів Комісії для дослідження археологічних пам'яток навколо Києва, а особливо у Василькові і його околицях; 3) відрядити в м. Овруч академіка Солнцева і проф. Ставровського для дослідження руїн церкви св. Василя, зробити детальні плани і малюнки з неї; 4) просити генерал-губернатора дати розпорядження місцевому начальству зібрати відомості про існуючі в Київській, Подільській і Волинській губерніях могили, залишки давніх пам'яток та переказів і доставити ці відомості в Комісію¹⁵. Бібіков розсилає губернаторам і предводителям дворянства циркуляри з додатком інструкції про збирання потрібних Комісії матеріалів.

В інструкції вказувалось: «1. При описании древних зданий расспрашивать сведущих людей о времени постройки и замечательных происшествиях, имевших влияние на существование этих зданий; 2. Не ограничиваться одним изображением зданий церквей и монастырей, но описывать и древности, внутри их находящиеся: образа, церковную утварь и проч.; 3. Особенное внимание обратить на курганы, причем описывать их наружную форму, величину, материал, из которого они составлены, и предания, имеющие связь с их существованием»¹⁶.

Циркуляри Бібікова залишилися бюрократичним жестом і майже жодних наслідків не дали. З Волинської губернії, наприклад, повідомляли, що «по ненахождению в уездах к сей работе способных людей, поручения этого они совершить не в состоянии». Бібіков дуже обурився на таку відповідь і на рапорти волинського губернатора написав: «Отвечать, что быть не может при усердии, чтобы нельзя было исполнить того, что требует начальство, и чтобы во всей губернии не нашлось ни одного человека, кто бы умел рисовать; почему просить

¹³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.201.

¹⁴ Там же, арк.211–223.

¹⁵ О.Левицкий, цит. праця, сс.55–56.

¹⁶ О.Левицкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко в 1845–1846 гг., Киевская старина, 1894, II, с.232.

вновь составить рисунки и описания и за этим наблюдать»¹⁷. Але і повторні циркуляри не допомогли, і виконання програми Комісії в галузі археології посувалось дуже повільно. Одержано було лише кілька малюнків з Волині, зроблених підпоручиком інженерної частини, та з Уманського повіту, виконаних самим повітовим предводителем дворянства.

Тоді вирішено було покласти «археологічні» обов'язки на чиновників генерал-губернаторської канцелярії, які б постійно роз'їжджали і описували архіви і звозили давні акти й рукописи.

З того часу, десь із середини 1845 р., на чиновників Археографічної комісії покладаються обов'язки описувати і замальовувати старовинні речові пам'ятки. Але не всі вони вмiли малювати. Виникла потреба в досвідчених художниках. Ця потреба особливо загострилась, коли Комісія почала готувати опублікування здобутих археологічними розкопками 1845 р. матеріалів у спеціальному виданні «Древности».

Згідно з ухвалою Археографічної комісії, проф. А.Ставровський 21 червня 1845 р. виїхав з чиновником Сабатовським в Овруч, для археологічних досліджень. По дорозі він зупинився у Василькові, залишив тут Сабатовського, а сам поїхав до Фастова, де чиновник Яніковський розкопував якісь льохи. «Около 40 или 50 человек работали почти неделю без всякой пользы в настоящем и без всякой надежды на нее в будущем», – пише про розкопки у Фастові Ставровський у своєму рапорті від 23 червня 1845 р.¹⁸

«Видя одни опасности и бесполезную трату времени в таких поисках, а равно маловажность завалившихся ям, я советовал прекратить разрытие и дал усердию рабочих и начальников другое направление, именно: близь Хвастовца есть два кургана, упоминаемые в дарственной грамоте Андрея Боголюбского Печерской Лавре¹⁹, Перепетовка и Перелетов, о которых я уже доносил Комиссии и которые по поверью народному и по объему самые замечательные. Они доселе сохранили это имя, и я предложил разрыть их, испросив наперед согласие Вашего превосходительства... Разрытие сих курганов должно вознаградить наши хлопоты в Фастове»²⁰.

Ставровський, маючи завдання їхати в Овруч, доручив розкопки Перепетихи чиновникові Яніковському і Васильківському справникові, який 28 червня 1845 року в рапорті на ім'я голови Археографічної комісії доносить, що «работы по разрытию кургана Перепетиха продолжаются»²¹. Розкопки стали давати наслідки. Почали показуватись величезні камені, струхлявіле дерево. Тоді Комісія відрядила на Перепетиху проф. Іванішева. Іванішев виїхав, мабуть, лише в липні. Важко встановити, скільки часу продовжувались розкопки знаменитої Перепетихи в 1845 році, з якими зв'язане і ім'я Шевченка.

¹⁷ О.Левицкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко, с.234.

¹⁸ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.239–240.

¹⁹ Ця грамота надрукована в додатках до «Описания Киево-Печерской лавры», митрополита Евгения, с.167. Грамота вважається підробленою. В ній описується межа земель, наданих Києво-Печерській лаврі біля Василькова. Серед предметів, які були межовими знаками, в грамоті згадуються чотири могили: Велика могила на Білокняжому полі, могила на Невеселовому полі, Перелетов і Перепетовка.

²⁰ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.239–240.

²¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.242.

Курган виявився цікавим і, хоч розкопували його такі «археологи», як земський справник, він дав досить великі, як на той час, наслідки. Удалось розкопати, частково описати і замалювати могильник, установити обряд поховання і одержати багато речового матеріалу. Очевидно, тут велику роль відіграв самоучка-археолог проф. Н.Д.Іванішев, якого М.А.Максимович зве «генералом от археологии»²².

Влітку ж 1845 року Іванішев провів деякі розкопки в Києві: у дворі міщанина Савицького, чиновника Самохвалова, в саду чиновника Тецнера²³. Іванішев у 1845 році хотів приступити до обслідування і інших курганів, що згадуються в так званій грамоті Андрія Боголюбського, але цей намір він мусив відкласти до 1846 року, бо Комісія, під тиском Бібікова, заходилась біля публікації здобутих розкопками матеріалів. Ухвалено було розпочати видання «Древностей», в яких вмістити матеріали «объясняющие доисторическую жизнь народов, населявших Южную Россию». Ця установка Комісії була значним кроком вперед у розвитку археології, поскільки це була спроба вивчення історії суспільства в ті часи, які можна вивчати лише на пам'ятках матеріальної культури.

В першому випуску «Древностей» ухвалено опублікувати звіт про розкопки Перепетихи. Редагування цього видання і літературну частину його доручено було проф. Іванішеву. Для виготовлення малюнків до видання треба було запросити художників. Першим таким співробітником Комісії був учитель малювання «Дворянської школи» на Подолі А.Ф.Сенчилло-Стефановський, який 21 серпня 1845 року був прийнятий на роботу в Комісію²⁴.

Вище ми вже сказали, що Комісія, перейнявши функції ліквідованого «Комитета для изыскания древностей в Киеве», не тільки продовжила розшуки і розкопки, які почав Комітет, але зайнялася ще й систематичним збиранням відомостей про пам'ятки старовини. При збиранні цих відомостей потрібно було вміти записувати оповідання і перекази, зв'язані з даною пам'яткою, а також змальовувати і зарисовувати пам'ятки. Потрібні були люди, які могли все це робити.

Дуже підходящою з цього погляду людиною для Комісії був Т.Г.Шевченко, який восени 1845 року, після своїх літніх подорожей по Україні, прибув у Київ. В Києві Т.Г.Шевченко безпосередньо зблизився і подружив з Сенчилло-Стефановським, який ще в 1844 р. розповсюджував у Києві «Живописную Украину» Шевченка²⁵. Очевидно, Сенчилло-Стефановський і рекомендував Шевченка Археографічній комісії, хоч імовірна участь у цій справі і Куліша, який уже був співробітником Комісії. Мабуть, на пропозицію Комісії Шевченко подав офіційне прохання про зарахування його на службу в Археографічній комісії. 10 грудня 1845 року Комісія журнальною постановою зарахувала Шевченка своїм співробітником. В постанові читаємо: «Временная комиссия,

²² Лист Максимовича до Іванішева, опублікований у цитованій вище праці А.В.Романовича-Славатинського, сс.310–311.

²³ А.В.Романович-Славатинский, цит. праця, с.260.

²⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, спр. №82; посвідчення, видане Комісією Сенчилло-Стефановському.

²⁵ Лист П.Куліша до Шевченка від 31.XII.1844 р., Листування, с.233.

рассуждая о средствах к успешнейшему ходу занятий – находя необходимым сделать из этого некоторые изменения в своем составе», ухвалила «просить генерал-губернатора о приглашении свободного художника Академии Тараса Шевченко в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников с назначением ему жалованья по 150 руб. в год»²⁶. З 10 грудня 1845 року Шевченко почав одержувати щомісячну плату по 12 крб. 50 коп. сріблом. У прибутково-видатковій книзі Комісії за 1845 р. перша видача плати Шевченкові зафіксована 31 грудня 1845 р. у такій формі: «Уплачено художнику Академии Тарасу Шевченко по журналу Временной комиссии, состоявшемуся декабря 10 текущего года, утвержденному Киевским военным, Подольским и Волынским генерал-губернатором, в звании сотрудника Комиссии, с 10 по 31 декабря восемь рублей восемьдесят пять с половиной копеек серебром». Під цим записом власноручна розписка Шевченка: «Оные деньги восемь рублей восемьдесят пять с половиною копеек серебром получил Шевченко»²⁷. Протягом 1846 року за журнальними постановами Комісії Шевченко щомісяця одержував плату, про що свідчать його власноручні розписки в прибутково-видатковій книзі за 1846 рік²⁸. За січень – лютий Шевченко і Сенчилло-Стефановський одержали плату аж 28 лютого. Тут же розписка Шевченка: «Оные деньги двадцать пять рублей серебром получил художник Т.Шевченко»²⁹. 29 березня розписка: «Двенадцать рублей пятьдесят коп. получил художник Т.Шевченко»³⁰. 30 квітня, 31 травня, 28 червня, 30 липня і 28 серпня точно такі ж розписки, як за 29 березня. Трохи відмінними є розписки від 28 серпня і 30 вересня: «Получил двенадцать рублей и пятьдесят коп. серебром художник Т.Шевченко»³¹. 29 жовтня розписка цілком подібна на розписку від 29 березня. 11 грудня (за листопад) і 31 грудня розписки коротші: «Получил художник Т.Шевченко»³².

Хоч розписки Шевченка про одержання плати були щомісячні, це зовсім не свідчить про те, що Шевченко в ці числа був у Києві, тому що, як це побачимо далі, були періоди, коли Шевченко місяцями не бував у Києві (в цьому ж 1846 році). Очевидно, плата виписувалась щомісяця, акуратно заносилась у видаткову книгу, а розписувався Шевченко тоді, коли приїздив у Київ. Відомості про видачу плати і розписки Шевченка з 10 грудня 1845 року і протягом 1846 року свідчать про те, що Шевченко в цей період увесь час працював за завданнями Комісії.

Але археологічна діяльність Т.Г.Шевченка почалася ще до зарахування його співробітником Комісії. Він почав свою роботу, так би мовити, «позаштатним» співробітником.

Подавши, десь наприкінці серпня, прохання до Археографічної комісії про зарахування його на посаду художника-співробітника³³ і не чекаючи офі-

²⁶ Журнал Комісії за 1843–1848 рр., арк.205.

²⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №4, арк.37.

²⁸ Там же, спр. №4.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №4.

³² Там же.

³³ Конисский, цит. праця, с.197.

ціального зарахування, Шевченко виїхав на Полтавщину. Спочатку він поїхав у Переяслав, пробув там декілька днів у лікаря Козачковського, намалював церкву Петра і Павла, а в вересні поїхав у рідну Кирилівку до родичів³⁴.

26 вересня 1845 р. на храмове свято Шевченко був якраз у Кирилівці, а звідси, як свідчить у своїх спогадах Варфоломей Григорович Шевченко, він поїхав прямо в Київ³⁵. Можливо, що на цей раз він і не повертався до Києва, бо в жовтні ми бачимо його на Полтавщині – в Миргороді, де він написав містерію «Великий льох» (2.X.1845), в с. Марийському у Лук'яновича, де він пише поему «Іван Гус» (10.X.1845), «Стоїть в селі Суботові» та інші твори.

23 жовтня в листі до Аркадія Родзянка в с. Веселий Поток Шевченко пише, що він перебуває у Миргороді і що, їдучи з Хорола, він застудився³⁶.

В першій половині листопада Шевченко відвідав Прилуки, де змалював кілька видів з Густинського монастиря. Цю свою подорож Шевченко описав у повісті «Музикант».

«Я, изволите видеть, по поручению Киевской Археографической комиссии, посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетьмана Самойловича в 1674 году, о чем свидетельствует портрет его, написанный на стене внутри главной церкви.

Узнавши все это, и нарисовавши, как умел, главные или святые ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, сделавши, говорю, все это, как умел, я на другой день хотел было оставить город П. и отправиться в Л. посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожною матерью Еремии Вишневецкого-Корибута»³⁷.

Мабуть, аж у кінці листопада 1845 р. Шевченко повернувся в Київ, бо 28 листопада 1845 р. Бібіков відряджає його на Полтавщину. В справах Комісії є розписка, написана рукою якогось писаря, з автографічним підписом Шевченка:

«Подорожнюю и примерно на прогоны сто пятьдесят рублей серебром, при расходной, тетради получил, 28 ноября 1845 года. Свободный художник Т.Шевченко»³⁸. Шевченко, очевидно, одержав відповідну інструкцію для керівництва, але вона в справах Комісії не збереглась. Не збереглися і циркуляри до урядових осіб про сприяння Шевченкові у виконанні його завдання, як це ми бачимо в пізніших його відрядженнях на Волинь і Поділля. Можливо, це тому, що Полтавщина не була підвідомча Бібікову, і він формально, без дозволу на те вищого начальства, не мав права посилати своїх співробітників на Полтавщину і Чернігівщину. Бажаючи поширити діяльність Комісії на Полтавщину і Чернігівщину, Бібіков звернувся до міністра внутрішніх справ

³⁴ Там же, с.197–198.

³⁵ А.Пискунов, Шевченко, его жизнь и сочинения, К., 1878, сс.113–114.

³⁶ Листування, с.24.

³⁷ Музикант, Киевская старина, 1887, X, сс.627–628.

³⁸ Київ. обл. іст. арх., Киевская врем. комис. для разбора древних актов, 1845 г. «Переписка о расходах по Комиссии, финансовые отчеты отдельных ее членов и другие денежные документы», арх.8.

за дозволом на це. 9 березня 1846 р. Бібіков офіційно повідомляє Комісію, що міністр дозволив їй «занятися разрытием некоторых мест и курганов в Черниговской и Полтавской губерниях»³⁹, а вже 16 березня 1846 р. він посилає чиновника своєї канцелярії Тарасевича на Полтавщину і Чернігівщину з такою інструкцією:

«По известности Вам Черниговской и Полтавской губерний, предписываю отправиться в эти губернии и там разведать, в каких именно местах и какие находятся курганы, древние развалины или местности и урочища, замечательные по известным историческим событиям; собрать сведения о народных преданиях, рассказах и легендах, относящихся к разным местностям; постараться достать от местных лиц и доставить в Комиссию для списания и напечатания некоторые письменные памятники, относящиеся к времени древнего быта Малороссии, козацких войн, переписки замечательных лиц и пр. Все подлинные документы будут возвращаемы в совершенной целости вам же для вручения по принадлежности. И наконец, если представится случай, приобрести на счет Комиссии древние акты, древние вещи и старопечатные книги»⁴⁰.

Мабуть, подібну інструкцію одержав і Шевченко 28 листопада 1845 р. Правда, йому, як художникові, дано було завдання ще й змальовувати пам'ятки старовини. Невідомо, з яких причин Шевченко дуже довго не звітувався за це відрядження. Лише 3 вересня 1846 р. правитель канцелярії Бібікова офіційно просить Шевченка «поспешить доставить отчет, нужный для обревизования»⁴¹.

20 вересня 1846 р. Шевченко подає звіт у формі рапорта на ім'я Бібікова. Наводимо цей рапорт, оскільки він становить певний інтерес:

«Из числа выданных мне 28 ноября 1845 года из канцелярии Вашего высокопревосходительства ста пятидесяти рублей серебром, для некоторых розысканий в Полтавской губернии, издержано мною: на прогоны тридцать один рубль, тридцать шесть копеек, и кормовых шестьдесят четыре рубля восемьдесят копеек серебром – оставшиеся за сим пятьдесят три рубля восемьдесят четыре копейки серебром и расходную тетрадь вашему превосходительству при сем имею честь представить. Свободный художник Т.Шевченко. 20 сентября 1846 года, Киев»⁴².

По цьому ж звіту є розпорядження Бібікова від 26 вересня 1846 р. «Казначей и экзекутору Соханскому», в якому читаємо: «Из числа доставленных Вами в секретную часть моей канцелярии по предписанию моему от 1 декабря 1845 года №10138 сто пятьдесят рублей, издержано командированным мною по особенному поручению свободным художником Шевченко на прогоны и кормовые 96 руб. 16 к. сер. оставшиеся 53 руб. 84 коп. сер. вместе с расходной тетрадью препровождаемых, предписываю записать деньги эти в приход по сумме из моей воли отпущенных, расходную же тетрадь хранить при документах»⁴³.

³⁹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №82, арк.380.

⁴⁰ О.Левецкий, Археологические экскурсии Т.Г.Шевченко, Киевская старина, 1894, II, сс.235–236.

⁴¹ Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.9.

⁴² Там же, арк.19.

⁴³ Там же, арк.22.

Підкреслені мною в цьому документі місця свідчать: 1) що Шевченко одержав гроші з спеціального фонду Бібікова і був відряджений «по особеному порученню»; 2) що Шевченко одержав гроші саме 1-го грудня 1845 р. (хоч розписка була дана 28 листопада 1845 р.), бо цього числа гроші доставив казначей у секретну частину. Отже, він всупереч твердженню багатьох біографів⁴⁴, приїздив у Київ і сам одержав відрядження та гроші⁴⁵.

Важко точно встановити, які місця відвідав Шевченко в грудневу поїздку 1845 р. Мабуть, далеко він не їздив. До цього відрядження стосуються зарисовки деяких переяславських церков (Михайлівської, Вознесенської), кам'яного хреста на Альті, а також докладний запис про різні старовинні речі. З опису старовини в Переяславі починаються надзвичайно цікаві і цінні історично-археологічні записи, які, на щастя, збереглися в його паперах, відібраних при арешті⁴⁶, і які були неохайно опубліковані в одному з видань 1925 р. Старовина Переяслава дуже детально описана (з 10 аркушів рукопису Переяслав зайняв 4 ½ аркуша). Правда, крім Переяслава, подані його околиці.

Записи ці дуже цікаві. Вони наповнені великим історичним і археологічним матеріалом і становлять чудовий коментарій для багатьох повістей Шевченка («Наймичка», «Близнець», «Музыкант»). Для характеристики і порівняння наведемо деякі місця:

«Переяслав. В цитадели древней крепости или в вышнем городе церковь Успения пресвятыя богородицы. Та самая, в которой присягал Богдан Хмельницкий на верность Московскому царю. Сгорела, и на том месте в 1760 году построена новая по образцу древней. Деревянная о девяти византийских куполах, с крещатыми окнами на фронтонах, а при Феодосии пресвященном Переяславском в 1825 году возобновлена, внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать»⁴⁷.

Далі йде опис різних речей церковних, які становлять художню цінність і являються предметами старовини. Наведемо зразок такого запису, щоб показати, як Шевченко робив описи окремих археологічних речей:

«Крест серебряный вызолоченный вышиною в аршин, приделанный к бунчуковой булаве. С надписью на нижнем конце:

«Сей честный крест бывший славутный и много грешный раб божий создал Артемий Огрызко вѣйт Переяславскій и отдал до церкви божой, пресвятыя богородицы в город Переяслав для процесси, року отнародзения сына божого 1618 (? – II.)»⁴⁸.

«Бывший монастырь, ныне Соборная церковь во имя вознесения Господня, построенная 1701 года гетманом Мазепою. Великолепная снаружи и до невозможности искажена внутри возобновлениями, в ризнице хранится

⁴⁴ Конисский (цит. праця, сс.203–205), а за ним і інші твердять, то Шевченко протягом 2-х місяців хворів і перебував у цей час (друга половина листопада 1845 р.) в Переяславі у Козачковського (див. також спогади Козачковського в газеті «Киевский телеграф», 1875, №25, 26.ІІ).

⁴⁵ На цих документах я зупиняюсь і широко їх розбираю з метою з'ясувати деякі біографічні моменти під час перебування Шевченка на Україні в 1845–1847 рр., зв'язані з його службою в Археологічній комісії.

⁴⁶ Рукописний відділ Інст. літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, папка №106, інв. №1455.

⁴⁷ Рукописн. від., папка №106, арк.1 і на звороті.

⁴⁸ Рукописн. від., папка №106, арк.2 на звороті.

удивительное по работе Евангелие, приношение гетмана Мазепы, московской печати 1698 года с надписью на оправе славянскими буквами»⁴⁹.

«На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церков (отсутствие всякого понятия о изящном и снаружи, и внутри). В ней стоит у иконостаса величиною в три аршина серого гранита крест с высеченной надписью» (далі подається зміст напису⁵⁰).

Ці археологічні записи чудово відтворені Шевченком у його повісті «Близнець».

«На правом берегу, хотя и скудной, но знаменитой реки Альты расположен хутор старого сотника Сокиры, верстах в четырех от города П.(ереяслава), словом против того самого места, где бешеный честолюбец, окаянный Святополк зарезал родного праведного своего брата Бориса. На этом же месте, по сказанию Конисского, совершилась кровавая или Тарасова ночь в 1630 году...

На левом берегу Альты выглядывает из-за зеленых верб небольшая беленькая церковь, воздвигнутая иждивением христоролюбивых граждан города П. над тем самым каменным столбом, который знаменовал место убийства невинного Бориса. За оградой церкви, до самого города, расстилается равнина, засеянная житом и пшеницею и густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще, так, что городского валу издали совсем не видно и весь город кажется на могилах построен. Сам же город П., как и вообще города, издали кажется в тумане, но над городом из тумана выходила белая осьмиугольная башня, увенчанная готическим зеленым куполом с золотою главою. Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурококо, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепою в 1690 году; другая же темная деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей полуотделяется от серенького фону. Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского. Далеко за городом синеют высокие днепровские горы»⁵¹.

Досить ґрунтовно описані чисто археологічні пам'ятки біля Переяслава: «Переяслав и его окрестности были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе. По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслава над самой дорогой три высокие кургана, называемые «Трибратни могиль». По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»⁵².

Згадки про ці могили є в творах Шевченка.

«В тот же понедельник, поздно вечером, молодая женщина возвращалась

⁴⁹ Рукописн. від., папка №106, арк.3.

⁵⁰ Там же, арк.5.

⁵¹ Близнецы, Киевская старина, 1886, т.XVI, с.203.

⁵² Рукописн. від., папка №106, арк.4 на звороті.

в город П. по Киевской дороге и, не доходя до города версты четыре, как раз против «Трехбратных могил», свернула с дороги и скрылась в зеленом жите»⁵³.

Вечірне сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяс, біліе,
Батька Богдана могила мріє.
Київським шляхом верби похили
Т р е б р а т н і давні могили вкрили; ...
(«Сон – Гори мої, високіі!»)

Так само детально описує Шевченко інші археологічні пам'ятки по дорозі від Переяслава до Березані та Яготина.

«Между местечками Березанью и Яготином в 15 верстах от Переяслава, огромное древнее земляное укрепление, план которого никак понять нельзя по различным направлениям валов. Предание говорит, что какая-то княжна Переяславская Домна, защищалась здесь от неприятелей (не известно от каких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное»⁵⁴.

Згадка про цю могилу є в творі «Близнець»: «Бывало [пойдет в Березань, в тридцати верстах от П., по дороге пойдет на древнюю высокую могилу, называемую «Выбла»⁵⁵, а також в поезіях:

З Переяслава старого
З В и б л о і могили
Ще старішої... мов хмари
Що за Дніпром сіли.
(«Сон – Гори мої високіі!»)

Після Переяслава і його околиць Шевченко описав велике земляне укріплення між Яготином і Пирятином, під назвою «Телепень», потім Лубни і Солоницю, «где взят в плен гетьман Наливайко», Луком'є, Хорол і Миргород.

От запис про Миргород: «Миргород. Между г. Миргородом и местечками Богачкой, Уставицей и Сорочинцами все возвышенности заняты разной величины укреплениями, я нащитал более сорока, исключая сторожевых курганов. Некоторые из них имеют названия, как-то Мордачевы, Д у б о в ы, Королевы, но когда, для чего они построены, народное предание молчит. Самое огромное из этих укреплений – это Королевы могилы, близ местечка Сорочинец»⁵⁶.

В повісті «Наймичка» цей археологічний опис досить широко використаний з коментаріями до окремих назв:

⁵³ Близнецы, Киевская старина, 1886, т.XVI, с.206.

⁵⁴ Рукописн. від., папка №106, арк.4 на зв.

⁵⁵ Киевская старина, 1886, т.XVI, с.210.

⁵⁶ Рукописн. від., арк.6 на звороті.

«Между городом Кременчугом и городом Ромнами лежит большая транспортная или чумацкая дорога, называемая Ромодановым шляхом... а по сторонам ея часто встречаются земляные укрепления разной величины и формы, поросшие «перієм». Нередко виднеются и курганы, совершенно круглые, сажень 50 в диаметре; есть и больше, и меньше, всегда с выходами двумя, тремя и четырьмя, смотря по величине кургана. Их простой народ называет просто м о г и л а м и; есть и такие насыпи (и это самые большие), которых и форму определить нельзя; это валы разной величины и в разных направлениях. Думать надо, что форма этих шанцев впоследствии испорчена корыстолюбивым и любопытным потомством. Не помню, кто именно пробовал добывать селитру из Орельских земляных укреплений, или так называемой линии, построенной Петром первым, между Днепром и Доном, на берегу реки Орели; но результаты оказались совсем неудовлетворительны. Может быть, что и описываемые мною курганы пробованы каким-нибудь любителем селитры – Ходаковским в некотором роде; не знаю, пускай про то ведает антикварий. Нужно еще прибавить, что все эти так называемые могилы имеют свои названия, как-то: Н я н ь к и, М о р д а ч е в ы, К о р о л е в ы и т.д.; последние, быть может окопы Карла XII, потому, что он в этих местах когда-то шлялся с своими синекафганскими шведами»⁵⁷.

Це місце в повісті значно розширює археологічні записи і саме, власне кажучи, є чудовим археологічним матеріалом.

В грудні ж місяці 1845 року Т.Г.Шевченко побував ще у с. Васильківці, В'юнищах та у Закревських, в яких був саме на різдвяні свята. З Полтавщини він повернувся, мабуть, просто до Києва, і брав участь у підготовці до видання «Древностей».

В цей час, в кінці 1845 і на початку 1846 року, Комісія форсованими темпами готувала перший випуск «Древностей», в яких публікувався звіт про розкопки Перепетихи в 1845 р. і речі, знайдені там, а також, як додаток, ішли знахідки, здобуті в підмосковному маєтку Бібікова – селі Успенському. Це – перше археологічне видання на Україні. Видрукуване воно розкішно: кожний аркуш оздоблений складним орнаментом у фарбах, в кінці додано одинадцять хромолітографованих таблиць, на яких намальовано: Перепетиха до розкопок, розріз розкопаного кургану та речі, знайдені при розкопках кургану. На цих же таблицях подані деякі речі, знайдені в с. Успенському і в Києві (очевидно, результат розкопок Іванішева в Києві в 1845 році – про це дивись вище, с.557⁵⁸). Текст опублікований двома мовами – російською і французькою⁵⁹.

Не зважаючи на технічні труднощі, як видно з листування Комісії⁶⁰, це розкішне видання з'явилося в 1846 році в кількості 600 екземплярів.

Бібіков був дуже зацікавлений у розкішному оформленні цього видання, а тому немає жодного сумніву, що і Шевченко був притягнутий до малювання

⁵⁷ Киевская старина, 1886, т.XVI, сс.579–580.

⁵⁸ Так у тексті. Напевно, мало бути – «с.563». Тут – с.95 (прим. ред. «УІЖ»).

⁵⁹ Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, К., 1846.

⁶⁰ Київ. центр. арх. давніх актів, №82, спр.361.

таблиць «Древностей». Але питання про те, які саме таблиці ним виконані, і досі не розв'язане. З цього приводу існує декілька суперечливих свідчень. Що Шевченко брав участь у виготовленні цих таблиць, всі, хто писав з цього приводу, згодні. О.Левицький говорить, що «у виготовленні цих малюнків брав участь і Т.Г.Шевченко, хоч ми не можемо з точністю вказати, які саме малюнки належать йому і які – другому співробітникові-малювальнику Сенчилло-Стефановському»⁶¹. В іншому місці О.Левицький пише: «Редакція цього видання була доручена проф. Іванішеву, а для виготовлення малюнків були запрошені в число співробітників Комісії учитель малювання Сенчилло-Стефановський і художник академії Т.Г.Шевченко»⁶².

Любитель старовини і нумізмат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. К.В.Болсуновський на одному з екземплярів «Древностей», який зберігається в бібліотеці Інституту археології АН УРСР, зробив такий власноручний напис: «Справка. Текст настоящей книги принадлежит проф. Киевского университета Н.Д.Иванишеву, а рисунки исполнены: первые девять Тарасом Григорьевичем Шевченко, а последние два – Сенчилло-Стефановским. К.В.Болсуновский».

Довідка Болсуновського була б дуже цінною, коли б вона до деякої міри не спростовувалась іншими документами, які ми знайшли в справах Археографічної комісії (датованих 15 січня 1848 р.). Комісія видала Сенчилло-Стефановському посвідчення, з чернетки якого дізнаємось, що «...с 21 августа 1845 г. по 3 июня 1847 г. он состоял в должности живописца при Временной комиссии... Состоя в этой должности, он постоянно отличался прилежанием и во всех отношениях удовлетворительным исполнением работ, которые были поручаемы ему вышеозначенною Комиссиею. Доказательством же его искусства может служить сочинение под заглавием «Древности, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Киев, 1846 г.». В этом издании вся живописная часть принадлежит вышепоименованному Алексею Сенчилло-Стефановскому»⁶³.

Посвідчення це ніби відкидає всяку участь Т.Г.Шевченка у виготовленні таблиць «Древностей». Але інший документ вносить значний коректив у посвідчення, видане Сенчилло-Стефановському, і викликає сумнів щодо правдивості його. В справі №19⁶⁴ є розпорядження Комісії від 25 жовтня 1846 року за №52 про виплату видатків з приватних сум, в якому сказано: «4) художнику Академии Шлейферу, за нарисование первой и десятой таблиц, приложенных к изданным Комиссиею «Древностям» – 30 рублей».

Отже, дві таблиці були намальовані Шлейфером. Залишається 9, із яких могла бути частина Сенчилло-Стефановського, а частина – Шевченка. Очевидно, що Сенчилло-Стефановський більш працював над оздобленням тексту і над простішими малюнками, оскільки кваліфікація його була далеко нижчою, ніж у Шевченка і Шлейфера. Він був звичайний іконописець

⁶¹ Киевская старина, 1894, II, с.236.

⁶² О.Левицький, Археологические экскурсии..., с.57.

⁶³ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №91.

⁶⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, Документи расхода частных сумм с 1845–1846 г., арх.5.

і вчитель малювання, а ці були художники, з дипломами Академії. Із спогадів Сенчилло-Стефановського дізнаємось, що у нього був малюнок Шевченка, масляними фарбами, на якому поданий розріз кургана Перепетихи. Цей малюнок пізніше попав до В.Б.Антоновича і невідомо де подівся⁶⁵. Малюнок Перепетихи в розрізі поданий на таблиці II «Древностей» і являє собою досить складну археологічну композицію.

Таким чином, кількість таблиць, намальованих Шевченком для «Древностей», поки що встановити важко. Видаючи посвідчення Сенчилло-Стефановському, Комісія приписала всі малюнки йому, бо про Шевченка в 1848 році згадувати не можна було.

На початку 1846 року Шевченко відправляється для археологічних досліджень на Чернігівщину. Відомості про цю подорож та заняття Шевченка ми маємо із спогадів А.Чужбинського, який пише, що одного разу, перед масляницею (лютий 1846 р.) Тарас Григорович заїхав до нього в с. Ісковці на Переяславщині і запросив його спільно подорожувати по Україні. Шевченко мав на меті змальювати пам'ятки старовини по церквах, монастирях та ін. «На цей раз ми розраховували їхати в Чернігів на короткий час, а звідти в Київ»⁶⁶. Разом з Чужбинським вони відправилися спочатку в Лубни, там довго не задержались, і через Прилуки та Ніжин в останній день масляниці прибули в Чернігів. В Чернігові Шевченко з Чужбинським були далеко довше, ніж планували. Про це своє перебування в Чернігові Шевченко згадує в «Журналі» за 2 липня 1857 року. «Был у меня, во время оно в Малороссии некто Г.Афанасьев или Чужбинский. В 1846 г. судьба столкнула нас в Ц а р е г р а д е, не в Оттоманской столице, а в единственном трактире города Чернигова. Меня судьба забросила туда по делам службы, а его – по непреодолимой любви и рассеянности, или, как он выражался, по влечению сердца... Мы прожили с ним вместе великий пост»⁶⁷.

Це свідчення самого Тараса Григоровича є важливим документом про його відрядження на Чернігівщину. Жодних документів у справах Комісії або грошових розписок за цей час не збереглося. На нашу думку, ця подорож на Чернігівщину не була другим відрядженням Шевченка, як це говорить О.Левицький⁶⁸, на підставі спогадів Чужбинського, а була продовженням грудневої його подорожі на Полтавщину.

«Коли, 28 листопада 1845 року, Шевченко одержав відрядження на Полтавщину, то очевидно, в даній йому інструкції його зобов'язано було відвідати і Чернігівщину, тобто Лівобережну Україну, матеріалами з якої дуже цікавився Бібіков. Про це в документах Шевченка не говориться, але в подібному ж відрядженні чиновника Тарасевича від 16 березня 1846 року зазначена і Полтавщина, і Чернігівщина (дивись вище, сс.559–560⁶⁹).

Археологічні записи Шевченка, про які ми вже сказали вище, повністю стверджують висловлену нами думку, що подорож мусила обійняти

⁶⁵ Н.Белозерский, Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц, Киевская старина, X, сс.69–70.

⁶⁶ А.Чужбинский, Воспоминания о Т.Г.Шевченко, СПб, 1861, с.17.

⁶⁷ Т.Г.Шевченко, Журнал, ДВУ, 1927, с.32.

⁶⁸ Киевская старина, 1894, II, с.236.

⁶⁹ Так у тексті. Очевидно, мало бути – «с.566». Тут – с.98 (прим. ред. «УІЖ»).

Полтавщину і Чернігівщину. Записи починаються з детального опису історичної старовини Переяслава, далі – околиці Переяслава по Золотоноській дорозі, ще далі – місцевість між містечками Березанню і Яготином, далі – городище Телепень, між Яготином і Пирятином, потім – Лубни і Солониця, Хорол, Миргород і нарешті – Чернігів.

Всі пункти між Переяславом і Черніговом описані дуже скупо. Можна думати, що Шевченко під час своєї зимової подорожі всіх пунктів, зазначених у записах, не відвідав, а записав, як зведення, по своїх попередніх спостереженнях влітку, тоді як у Переяславі і Чернігові він пробув чимало часу і дуже ґрунтовно описав пам'ятки старовини згідно з вимогами Археографічної комісії⁷⁰.

В Чернігові і його околицьніх селах Шевченко пробув аж до кінця квітня, тобто майже 2 місяці. Крім виконання своїх службових обов'язків по Комісії, замальовування старовини і описування її, Шевченко намалював багато краєвидів, портретів, написав багато поезій.

Археологічні записи Шевченка про Чернігів дуже детальні і цікаві. Характер записів подібний до опису старовини Переяслава, але в багатьох моментах ці записи повніші; кількістю великих об'єктів, описаних тут, вони також значно ширші від переяславських:

«Борисоглебская церковь (по лет. Нестора) построена в 1123 году черниговским князем Давидом Святославичем, но сохранились ли стены древней церкви неизвестно. Во время владычества поляков церковь эта была обращена в кляштор доминиканов, по изгнании поляков, архиепископ Лазарь Баранов[ич] обновил и освятил церков, и в 1693 г. погребен в ней. Феодосий Углицкий, почитаемый святым, тоже архие. Черни, погребен в 1695, в этой же церкви»⁷¹. Тут же є запис про Чорну могилу, про знайдених у Чернігові двох срібних ідолів, з яких зроблені царські врата в Борисоглібській церкві, і т. ін. Багато поданих фактів вимагають історичної критики на підставі нових історичних дослідів, але вони, безперечно, дуже цікаві.

В кінці квітня 1846 р., як це оповідає Чужбинський, спочатку Чужбинський, а за ним і Т.Г.Шевченко повернулися в Київ і оселилися в будинку біля Хрещатика, на вулиці Козине Болото (тепер – Хрещатицький пр., №8). Тут разом з Шевченком і Чужбинським оселився і товариш Шевченка – художник Сажин.

В Києві Шевченко, за спогадами Чужбинського, задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд старовинних церков, зокрема Лаври, та околиці Києва.

Очевидно, малювання старовини та видів Києва виходило не лише від бажання самого Шевченка. Адже він був на службі в Комісії, і його робота пов'язувалася з програмою Комісії.

Базуючись на успіхах археологічної діяльності в 1845 році, в березні 1846 року Комісія виробила широку програму роботи на 1846 рік. Ухвала Комісії з цього приводу в основному така: 1) Продовжити видання «Древностей», а для цього провести розкопки великої кількості курганів та інших залишків

⁷⁰ Рукописн. від., папка №106.

⁷¹ Там же.

поганської старовини, почавши з курганів, перелічених у грамоті Андрія Боголюбського і, коли дозволять кошти, перенести свої дослідження і на другий (лівий) бік Дніпра, щоб шляхом відкриття і порівняльного зображення різноплеменних доісторичних народів надати описуваним предметам можливої ясності. Для описування древностей, які відкриваються, збирати історичні відомості і народні перекази про кургани, описувати їх зовнішній вигляд, внутрішню будову і знайдені в них речі. 2) Разом з тим розпочати підготовку матеріалів для описання монументальних християнських пам'яток Південної Росії і перш за все підготувати до видання опис руїн древніх церков: св. Василя в Овручі і Десятинної в Києві. Заплановано було також видання видів Києва та інших міст на Україні⁷².

Виходячи з цих планів, Комісія, мабуть, і доручила Т.Г.Шевченкові змалювати пам'ятки старовини в Києві і «замечательные виды».

До цієї роботи Шевченко залучив ще й свого товариша по Академії художника Сажина, який обробляв деталі в малюнках. Обидва художники щодня працювали з самого ранку. Змальовували Лавру, руїни Золотих воріт і т. ін.⁷³ Так виконував свої службові обов'язки Шевченко протягом травня і червня 1846 року.

Влітку 1846 року проф. М.Д.Іванішев продовжив розкопку курганів, які зазначені були в так званій грамоті Андрія Боголюбського. З цих курганів у 1845 році були розкопані лише Перепетиха; залишалися ще група курганів під назвою Перепет, кургани на Білокняжому і Невеселовому полі – всі недалеко від Василькова. Для розкопування цих курганів і виїхав Іванішев із співробітником Комісії Прушинським, який вів щоденник розкопок і розраховувався з робітниками. Виїхали також чиновники губернаторської канцелярії Сабатовський та Яніковський і художники А.Ф.Сенчилло-Стефановський, і Т.Г.Шевченко, який записував народні перекази про ці кургани і робив малюнки.

Завдання цієї експедиції були великі. Курганів і насипів було багато, а тому розкопки велися з перервами літо і осінь 1846 року і продовжувалися ще і в 1847 році.

З легкої руки О.Левицького початок розкопок Перепета у 1846 вважається половиною червня. «...З половини червня Іванішев, з доручення Комісії, приступив до розкопок могили Перепета»⁷⁴. Це він повторює і в другій своїй роботі⁷⁵. За ним пішли й сучасні дослідники. Так, Є.Середа в своїй роботі «Основні хронологічні дати з життя і творчості Т.Г.Шевченка»⁷⁶ теж зазначає, що в червні і до серпня Шевченко з Іванішевим розкопували могилу біля Василькова.

Насправді ж розкопки в червні не почалися, і О.Левицький зробив помилку, бо він не уважно розглянув документи Археографічної комісії.

В справах Комісії про початок розкопок на Перепеті збереглось кілька документів. Перший – це циркуляр Бібікова, від 15 червня 1846 року за №4274,

⁷² О.Левицкий, цит. праця, сс.58–59.

⁷³ А.Чужбинский, цит. праця, сс.25–32.

⁷⁴ Киевская старина, 1894, II, с.238.

⁷⁵ О.Левицкий, цит. праця, с.61.

⁷⁶ Літературна критика, №2, 1938, с.49.

на ім'я управителя Київською палатою державного майна, в якому повідомляється, що проф. Іванішеву доручено розкопувати курган Перепет у 3-х верстах від «казенного селення Хвастовець». «Работа начинается в наступающую среду 19 июня». Тут же Бібіков наказує відвести квартиру в найближчому селі і допомогти найняти від 50 до 100 чоловік селян по 15 коп. сріблом плати на день⁷⁷. Цього ж 15 червня 1846 року Бібіков звертається до васильківського земського справника «оказать содействие Иванишеву в раскопках Перепета и прикомандировать ему для постоянной помощи одного из помощников становых приставов»⁷⁸.

Точно такого ж змісту з таким само текстом маємо два циркуляри, які написав Бібіков 2 липня 1846 року до цих самих осіб: до управителя Київської палати державного майна за №4861 і до васильківського земського справника за №4862⁷⁹. Тут же підшита подорожна №231 від 5 липня 1846 року «От города Киева до разных мест Киевского и Васильковского уезда проф. Университета св. Владимира надворному советнику Иванишеву»⁸⁰.

Таким чином, Іванішев виїхав не раніше 5 липня 1846 року. Прушинський з іншими чиновниками і Т.Г.Шевченко виїхали десь коло 1 липня і вже 2 липня почали розкопки.

В справах Комісії зберігся дуже важливий документ, який установлює точно дні, в які велись розкопки. Це – складений Прушинським «подробный счет» – фінансовий звіт на одержані гроші для ведення розкопок. Перший запис у цьому звіті зроблений 1 липня – «За 2 ½ ведер водки для рабочих – 2 р. 75 к. сер.» – більше нічого за цей день не записано. Далі йде запис видатків за 3, 4, 5, 6, 7 («8 и 9 работы не производились и издержек не было»), 10, 11, 12, 13 і 14 липня 1846 року⁸¹.

14 липня, певно, Іванішев з Прушинським та іншими чиновниками: повертався до Києва, бо запис за цей день не містить інших видатків, а лише прогони та «на водку ямщикам» до Василькова, з Василькова до Віти, з Віти до Києва⁸². Невідомо, з яких причин розкопки були перервані, тому що навіть усі гроші не були витрачені: одержано 343 крб. сріблом, а витрачено 212 крб. 75 коп.⁸³

Тарас Григорович під час цих розкопок увесь час збирав народні перекази і робив малюнки. Щоденник Прушинського зберігся в справах Комісії, а зошита з записом переказів та 9 малюнків, зроблених Шевченком, нема; вони невідомо де ділись.

14 липня Шевченко до Києва не повернувся; він залишився ще у Хвастівці, про що свідчать його записи в альбомі. Після від'їзду Іванішева до Києва Шевченко ще записував пісні та інший фольклорний матеріал, робив зарисовки тощо.

⁷⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, спр. №101.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Київ. обл. іст. архів, спр. Археограф. коміс., арк.55–57.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

В альбомі є пісні, записані від якогось Грицька Демиденка, пісня про Палія – від Мартина Липського, потім знову пісня, помічена рукою Шевченка: «От Мартына того же 1846, июля 15 у Хвастовци»⁸⁴. Під іншою піснею підписано так само рукою Шевченка: «Оксана Зарівна. На Переп'яті, 1846, июля 22»⁸⁵.

В цьому ж альбомі є власноручні, очевидно фольклорні, записи жартівливих частушок, що виконувались, мабуть, копаками з приводу розкопок на Переп'яті⁸⁶.

Отже, можна вважати встановленим, що лише в липні Шевченко був у Хвастівці на розкопках Перепета. Документально ніде не зафіксовано, що робив Шевченко в серпні і в першій половині вересня, бо розкопки Перепета продовжувалися ще з 11 вересня по 12 жовтня 1846 року самим Прушинським; Іванішев, мабуть, зайнятий був лекціями в університеті (рапорт Прушинського Бібікову від 16.X.1846 р. та інша переписка з цього приводу⁸⁷). Можливо, що в серпні Шевченко був з Іванішевим, який розкопував на Білокняжому полі Малу і Остру могили, потім Трибратню могилу, Єленовку і інші⁸⁸. Жодних документів про це знайти не удалось, але ці місця добре знав Шевченко, бо згадує їх у своїх творах:

«Вся эта долина испещрена разноцветными нивами и установлена темными могилами, формою и величиною похожими на те могилы, что между Киевом и Васильковым на Белокняжьем поле»⁸⁹.

Про те, що влітку 1846 р. Шевченко був на розкопках і повернувся аж у вересні, згадується в спогадах Костомарова. Костомаров розповідає, що він бачився з Шевченком у день обрання свого професором Київського університету на початку червня 1846 р. (фактично це було 4 червня). «Через добу після цього я виїхав з Києва в Одесу на морські купання, а Тарас Григорович відправився з професором Іванішевим розкопувати якийсь курган. Повернувшись з Одеси, у вересні, я перемінив квартиру, перейшовши в Старий город. Вернувся з своєї поїздки і Шевченко, і зайшов до мене на новосілля з подарунком: то був старий, але який цілком зберігся, череп з розкопаного кургану; я поставив його у себе на полиці книжної шафи»⁹⁰.

Про знайомство з Костомаровим Шевченко в своїх свідченнях на допиті в «III отделении» записав так: «С Костомаровым я познакомился в прошедшем году в Киеве, весною; на лето он уезжал в Одессу лечиться; в августе месяце он возвратился в Киев и я с ним не виделся до декабря месяца, потому что я ездил по поручению Комиссии для срисовывания Почаевской Лавры»⁹¹. Це розходження в хронологічних даних у свідченнях Шевченка і Костомарова пояснюється, очевидно, небажанням Шевченка дати точні і вичерпуючі відповіді царським жандармам.

⁸⁴ Рукописн. від. Инст. літератури АН УРСР, інв. №1453, арк.39.

⁸⁵ Там же, арк.52.

⁸⁶ Там же, арк.4 і на звороті.

⁸⁷ Київ. центр. арх. давніх актів, №82, арк.531 та ін.

⁸⁸ О.Левицкий, цит. праця, с.62.

⁸⁹ Наймычка, Киевская старина, 1886, VIII, с.583.

⁹⁰ Русская старина, 1880, III, сс.598–599.

⁹¹ Рукописн. від., інв. №1614.

Хоча свідчення Костомарова, написані більше як через 30 років, очевидно, хибують на хронологічну точність, але факт участі Шевченка в розкопках влітку 1846 року вони стверджують досить яскраво. Цілком правдоподібно, що Шевченко повернувся з розкопок десь у першій половині вересня і відвідав Костомарова з чисто археологічним подарунком.

Протягом 1846 року, у виконання березневої ухвали Комісії, Бібіков розсилає декількох чиновників своєї канцелярії та співробітників Комісії в різні місцевості України для археологічних і археографічних розшуків.

Після повернення з розкопок таке відрядження одержав і Шевченко. 21 вересня 1846 року він одержує від Бібікова розпорядження-інструкцію такого змісту:

«Сотруднику Временной комиссии для разбора древних актов Шевченко.

Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения:

1-е. О народных преданиях, местных повестях и сказаниях, и песнях, и всему, что вы узнаете составить описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть.

2-е. О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие насчет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз насчет их формы и величины, и описать каждый по собранным сведениям.

3-е. Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания, и составить им описания, чтобы можно было распорядиться снять с них в будущем году рисунки. Если бы где вы имели возможность достать какие-либо древности письменные, грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнать, где они находятся и о том донести.

4-е. Кроме сего, отправьтесь в Почаевскую лавру, и там снимите: а) общий наружный вид лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестности с террасы.

Все собранные вами сведения, описания и рисунки по возвращении вашем в Киев представить ко мне.

Подорожную и примерно на прогоны и кормовых 150 руб. сереб. при расходной тетради вы получите из моей канцелярии»⁹²

Крім цієї інструкції, Шевченко одержав відкритий лист, в якому Бібіков наказує «градским и земским полициям Киевской, Подольской и Волынской губерний оказывать г. Шевченке при исполнении его поручения самое деятельное законное содействие»⁹³.

Шевченкові вручено було також пакети до цивільних губернаторів і архієпископів Подільської і Волинської губерній з проханням сприяти Шевченкові у виконанні покладеного на нього доручення⁹⁴.

В справах Комісії збереглась розписка Шевченка з власноручним підписом такого змісту: «Предписание за №7247, открытое предписание за №7252,

⁹² Киевская старина, 1894, II, 239–240, а також Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.20.

⁹³ Киевская старина, 1894, с.240; Київ. обл. іст. арх., арк.46.

⁹⁴ Київ. обл. іст. арх., арк.21 і 46.

подорожнюю, сто п'ятьдесят рублей сребром с расходной тетрадью и 4 пакета за №7249, 7251, 7250 и 7248 сентября 21 дня 1846 года получил свободный художник Т.Шевченко»⁹⁵.

Поскільки зданий Шевченком звіт з малюнками і записами народних пісень та переказів у справах Комісії не зберігся, точно встановити, скільки часу був Шевченко у відрядженні і які місця він відвідав, дуже важко. Але деякі дані про це ми маємо.

Одержавши відрядження, Шевченко спочатку відправився на Поділля. На початку жовтня він був уже в Кам'янці-Подільському. 2 жовтня він уже вручив архієпископу Арсенію адресований йому пакет, бо цього числа архієпископ повідомив Бібікова про те, що духовництву Подільської єпархії послано «окружное предписание» «О надлежащем содействии по собиранию художником г. Шевченком разных сведений о народных преданиях, древностях и прочем»⁹⁶. Подібне ж повідомлення, помічене 7 жовтня, було одержане від подільського цивільного губернатора⁹⁷.

Крім цих офіціальних документів, маємо і власноручні помітки Шевченка про час перебування його в Кам'янці-Подільському. В альбомі Шевченка є пісні, помічені місцем і часом їх записання. На аркушах 10–11 записана чорнилом, чужою рукою пісня:

Ой Кармелюче, по світу ходиш
Не одну дівчину ти з світу зводиш...

Внизу під цим записом приписка рукою Шевченка: «Од Петра Чуйкевича. Кам'янець, 1846 літа 3 октябрю». На аркуші 8 теж записана пісня «Пливе шука з Кременчука», яка підписана: «Каменец-Подольский. 3 окт. 1846 г. П.Чуйкевич»⁹⁸.

Ці дані свідчать, що Шевченко в першій половині жовтня 1846 року був на Поділлі, але що саме там зробив, відомостей про це не маємо.

З Поділля Шевченко поїхав у Почаїв. Там він вписує до свого альбома пісні, під одною з яких є помітка, рукою Шевченка: «У Почаєви, 1846, ок. 20»⁹⁹.

В Почаєві Шевченко виконав ту частину інструкції, що стосувалась змалювання видів Почаївської лаври. Про це свідчать опубліковані малюнки: 1) Почаївська лавра з півдня; 2) Те ж з заходу; 3) Почаївська лаврська церква всередині¹⁰⁰.

По дорозі з Почаєва Шевченко змалював ще церкву в селі Вербки, де був похований князь А.М.Курбський, а також змалював церкву в селі Секуні. Ці церкви зацікавили, мабуть, Шевченка своєю скромною архітектурою¹⁰¹.

Як свідчить про це Н.Шугуров, всі малюнки були здані Шевченком до Археографічної комісії. Бібіков спочатку дозволив їх опублікувати, але з

⁹⁵ Там же, арк.28.

⁹⁶ О.Левицкий, Киевская старина, 1894, II, 241.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Рукописн. від. Інст. літератури АН УРСР, інв. №1453.

⁹⁹ Там же, арк.30 на звороті.

¹⁰⁰ О.Новицкий, Шевченко як маляр, Львів – Москва, 1914; малюнки в додатках на сс.39–41.

¹⁰¹ Там же; малюнки на с.42.

них виданий був лише один, та й то без підпису автора, а саме: церква в селі Вербки – в додатках до видання Археографічної комісії «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни, том II, таблица I»¹⁰².

Крім малюнків, Шевченко поробив ще й рисунки різних пам'яток, але так само невідомо, де вони ділились¹⁰³.

Маршрут Шевченка з Почаєва до Києва можна собі скласти по описаному ним маршруту героя твору «Варнак». З Почаєва він поїхав на Крем'янець. «Из Кременца пошел я через село Вербы (с. Вербки – *И.И.*) в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец и Новгород-Волынский...»¹⁰⁴. Далі згадується ще Житомир¹⁰⁵. Так, мабуть, Шевченко і їхав – з Новограда-Волинського на Житомир, а звідти в Київ. В іншому творі він згадує про цю подорож так: «Измеривши вдоль и попереk Волынь и Подолию, и дождавшись в Житомире осенней грязи, мы возвратились благополучно в Киев»¹⁰⁶.

Точна дата повернення Шевченка в Київ невідома, але в кінці листопада він був уже в Києві. 31 грудня 1846 р. він подає на ім'я Бібікова такий рапорт: «Честь имею почтеннейше представить при сем Вашему высокопревосходительству шнуровую тетрадь о расходе отпущенных мне денег при исполнении возложенного на меня поручения и значущиеся по оной остаточные деньги тридцать четыре рубли шестьдесят девять копеек. Художник Т.Шевченко. 31 декабря 1846 г.»¹⁰⁷.

На жаль, і цього зошита, який подав при рапорті Шевченко, ні в справах Комісії, ні в канцелярії генерал-губернатора досі не знайдено.

Подорож по Поділля і Волині збагатила Шевченка новими відомостями про пам'ятки старовини на Україні, спостереженнями тяжкого стану селянства і т. д. Відомості про пам'ятки в різних районах України він зіставляє і робить, на цих німих пам'ятках, надзвичайно глибокі соціальні висновки про історичне минуле окремих частин України. В художній формі він подає такий аналіз археологічних пам'яток.

«От берегов Тихого Дона до кременистых берегов быстро текущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа, даже и песни одне и те же, как одной матери дети. А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи не одинакова. На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат, некогда великолепных, как, например, в Остроге или Корце. В Корце даже церковь, хранилище бальзамированных трупов фамилии графов Корецких, сама собою в развалины превратилась. Что же говорят, о чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах. Могила или курган на Волыни и Подолии – большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской вы не пройдете версты поля, не украшенного могилой, а иногда и десятком

¹⁰² Н.Шугуров, О рисунках Т.Г.Шевченка, исполненных, по поручению Киевской археографической комиссии, в Волынской губернии, Киевская старина, 1894, II, сс.318–319.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Киевская старина, IV, с.436.

¹⁰⁵ Там же, с.441.

¹⁰⁶ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.XIX, с.83.

¹⁰⁷ Київ. обл. іст. арх., спр. Археограф. коміс., арк.17.

могил, и не увидите ни одной развалины на пространстве трех губерний, кроме разве у богатого затейника помещика нарочно развалившийся в саду, деревянный, размалеванный храм Весты, à la ротонда Тиволи. Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Оне говорят о рабстве и свободе. Бедные, малосильные Волынь и Подолия, оне охраняли своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбимая Украина туго начиняла своим вольным и вражбим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на «п о т л у» не давала, ворога деспота под ноги топтала и свободная, не растленняя, умирала. Вот, что значат могилы и руинь»¹⁰⁸.

Якою ненавистю до шляхетних гнобителів українського народу, панів Корецьких і інших, палають ці рядки прози Шевченка, і який глибокий патріотизм і любов до своєї батьківщини він тут виявляє! Кожна матеріальна пам'ятка для Шевченка промовляла і будила в ньому нові і нові думки про боротьбу за свободу і краще життя трудящих. Тут ми бачимо також величезну різницю у використанні археологічних матеріалів у Шевченка і в інших співробітників Археографічної комісії.

В тому ж 1846 році виникла у Шевченка думка здобути собі місце учителя малювання в Київському університеті. Після приїзду з відрядження на Поділля і Волинь, 27 листопада 1846 року він подає прохання до попечителя Київської учбової округи про призначення його на вільну посаду вчителя малювання при Університеті¹⁰⁹. 10 грудня він пише лист до Бібікова, і просить його протекції і дозволу вступити на службу до Університету, поскільки – каже Шевченко – «с тем вместе, я желаю оставаться сотрудником Археографической комиссии, то дабы со стороны ее не могло встретиться препятствий, я по состоянию Комиссии под высоким начальством вашего высокопревосходительства, имею честь всепокорнейше испрашивать вашего благосклонного разрешения и содействия к определению меня на вакансию учителя рисования в Университет св. Владимира»¹¹⁰.

25 грудня 1846 року Шевченко, разом з деякими учасниками Кирило-Мефодіївського братства, був на вечірці у Гулака, вів дуже запальні бунтарські розмови і читав вірші, які були підслухані сусідом Гулака Петровим і були приводом до арешту Шевченка.

9 січня 1847 р. Шевченко виїхав з Києва на Чернігівщину. О.Левицький твердить, що Шевченко відправився не з доручення Комісії, а з власної ініціативи, з тією метою, щоб зібрати свої рукописи, залишені ним у знайомих, у яких він раніше бував, бо в житті поета нібито мали відбутись важливі зміни: він чекав призначення на посаду вчителя малювання до Київського університету і планував закордонну подорож¹¹¹.

Це твердження Левицького, на підставі свідчень самого Шевченка, викликає деякий сумнів. З цитованого вище листа Шевченка до Бібікова ми

¹⁰⁸ Прогулка..., Киевская старина, 1887, т.XVIII, с.591.

¹⁰⁹ Листування, с.25.

¹¹⁰ Там же, с.26.

¹¹¹ Киевская старина, 1894, II, сс.241–242.

бачимо, що Шевченко хотів сполучити роботу в Археографічній комісії з службою в Університеті. По-друге, діяльність свою в Археографічній комісії на 1847 рік Шевченко намічав заздалегідь. У творі «Музыкант» Шевченко пише: «Расставаясь с моим путеводителем, не думал я тогда, что я с ним на долго-долго расстаюсь; я тогда думал, что авось-либо в будущем году поеду вновь по Малороссии по поручению Киевской археографической комиссии, буду в Чернигове, а из Чернигова поеду через Нежин в П...»¹¹².

Це місце свідчить про те, що Шевченко не збирався залишати Комісію. Хоч художні твори – це не документи, але автобіографічним висловленням Шевченка у його творах можна довіряти, тим більше, коли вони такі виразні, як наведений вище уривок.

Перебуваючи на Чернігівщині, в Борзні, а потім у Чернігові, Шевченко цікавився справами в Києві, а головне – своїм призначенням на вчителя малювання Університету. В листі до Костомарова від 1 лютого 1847 року Шевченко турбується про цю справу і просить Костомарова дізнатися, чи затверджений він уже на посаді в Університеті¹¹³. З Борзни Шевченко переїхав у Чернігів і тут одержав лист від Костомарова без дати, але писаний, мабуть, у лютому 1847 року. Костомаров кличе Шевченка швидше приїздити до Києва, тому що його вже призначили до Університету. «Іванішев тобі кланяється і каже, щоб ти приїздив до Київа. Ще раз кажу тобі, щоб ти не гуляв у Чернігові, коли нема пильного казенного діла»¹¹⁴.

З цього листування О.Левицький робить такий висновок: «Але безтурботний художник не послухав дружньої поради і поплатився за це виключенням із складу Комісії»¹¹⁵.

І справді, в справах Комісії є документ, постанова Комісії про звільнення Шевченка із служби:

«1847 года марта 1 дня. Временная комиссия для разбора древних актов, имея в виду, что сотрудник Комиссии Шевченко, без всякого согласия Комиссии отлучился из Киева и по Комиссии не занимается, определила: исключить его из числа сотрудников Комиссии с прекращением производившегося ему жалования по 12 р. 50 к. сер. в месяц.

Подписи: председатель Н.Писарев, члены: В.Чехович, Ал.Ставровский, А.Селин, делопроизводитель Н.Иванишев»¹¹⁶.

З приводу звільнення Шевченка із служби в Археографічній комісії висловлювали різні думки. І.Новицький, уперше публікуючи постанову Комісії, в коротенькому коментарі каже, що Шевченко був звільнений після арешту¹¹⁷. О.Левицький, коментуючи постанову Комісії, вважає, що Шевченко був звільнений за «самовольную отлучку»¹¹⁸. Він рішуче відкидає думку І.Новицького,

¹¹² Киевская старина, 1887, XII, с.658.

¹¹³ Листування, сс.26–27.

¹¹⁴ Там же, с.245.

¹¹⁵ Киевская старина, 1894, II, с.242.

¹¹⁶ Ив. Новицкий, Исключение Т.Г.Шевченко за самовольную отлучку, Киевская старина, 1882, III, сс.608–609.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Киевская старина, 1894, II, 243.

і як аргумент наводить факт звільнення із служби художника Сенчилло-Стефановського: «Що акт про виключення Шевченка не був тільки наміром Комісії пристойно оформити його вибуття через арешт (як схильний був, мабуть, розуміти його І.П.Новицький) – найкраще видно з того, що така ж постанова була ухвалена 3 червня того ж року щодо другого співробітника Комісії, малювальника Сенчилло-Стефановського, який ні арешту, ні висилці не підпадав, але манкірував заняттями в Комісії. Пізніше ж він, однак, знову був прийнятий на попередню посаду»¹¹⁹.

Почнемо з останнього твердження Левицького, нібито Сенчилло-Стефановський теж був звільнений за погане ставлення до службових обов'язків. Але у нас зараз є копія посвідчення, виданого Сенчилло-Стефановському 15 січня 1848 року, яке ми навели вище (ст. 567¹²⁰), в якому говориться, що «состоя в этой должности, он постоянно отличался прилежанием и во всех отношениях удовлетворительным исполнением художнических работ, которые были поручаемы ему вышеозначенною Комиссиею». Отже, не в «манкіруванні» справа, а, очевидно, в тому, що Сенчилло-Стефановський був приятелем Шевченка, а тому для безпечності і його на деякий час звільнили – за тією ж формулою.

Далі, відсутність Шевченка протягом двох місяців у Києві не була новою для Комісії. Адже на початку 1846 року його не було декілька місяців – аж до кінця квітня – і тоді ніхто і не думав його звільняти.

Сам документ дуже вже точно складений 1 березня, під ним зібрано декілька підписів, що не завжди робилося в документації Комісії.

Та, крім всіх вищеподаних міркувань, ми маємо новий документ, вірніше – помітку на документі, яка розв'язує остаточно це питання.

В справах є чернетка наведеної вище постанови Комісії про звільнення Шевченка з припискою: «О чем доложить на благоусмотрение его высокопревосходительства г. генерал-губернатора». З лівого боку на білому полі – помітка чорнилом: «27 марта 1847 г. №60»¹²¹. Ця помітка дуже багато говорить. Вона свідчить про те, що ухвала Комісії написана хоч і до арешту Шевченка, але вже після доносу Петрова на кирило-мефодіївців. Петров, як відомо, подав свій донос 3 березня 1847 р. Справа закрутилась. Арештовані були Гулак і інші. Було дане розпорядження зверху розшукати Шевченка. Голова Комісії Пісарев за своїм службовим становищем знав про всі ці справи, а тому і вирішено було якнайшвидше позбутися Шевченка з Комісії, використавши такий привід, як «самовольная отлучка».

Наслідки переполоху, якого наробила справа Кирило-Мефодіївського братства на чиновників у Києві, позначилися і на дальших заходах Комісії щодо Шевченка.

Шевченко повинен був одержати плату по Комісії за січень і лютий 1847 року. Плата була виписана і по видатковій книзі проведена. 10 лютого виписано за січень: «Шевченко двенадцать руб. пятьдесят коп.». Такий саме запис 25 лютого. На вільному місці, у графі, де всі розписуються про одержання

¹¹⁹ Киевская старина, 1894, II, 243. Примітка.

¹²⁰ Так у тексті. Очевидно, мало бути – «с.572». Тут – с.103 (прим. ред. «УІЖ»).

¹²¹ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №91, арк.25.

грошей, уже іншим чорнилом, в обох місцях, зроблені написи: «Деньги эти записать в приход под 3 ст. – Исправ. должность казначея О.Крамаренко»¹²².

Цей запис зроблений, очевидно, після ухвали Комісії відносно долі цих грошей. Комісія довго не знала, що з ними зробити, і лише 20 серпня ухвалила записати їх на прибуток¹²³. На сторінці «Приход» у книзі за 1847 рік 20 серпня маємо такий запис: «По предписанию Комиссии от сего числа за №168, записать в приход выведенные в расход по сей книге жалование за январь и февраль месяц бывшему сотруднику Комиссии Шевченко, так как он в настоящем году не имел никаких занятий, не находился налицо и уволен, всего двадцать пять рублей»¹²⁴.

Отже, ми вважаємо цілком установленим, що Шевченко перебував на службі в Археографічній комісії аж до свого арешту, хоч звільнення його і було оформлене попереднім числом, і йому не була видана плата за перші місяці 1847 року.

Протягом своєї служби в Археографічній комісії Шевченко зробив багато археологічних записів, малюнків, рисунків, записав багато історичних відомостей і народних переказів про пам'ятки старовини на Україні. Але через його арешт більшість матеріалів загинула, і лише дещо збереглося для історії.

Шевченко, як і інші співробітники Археографічної комісії, збирав також і архівні документи, якими дуже цікавилась Археографічна комісія. Серед паперів Шевченка, відібраних у нього під час арешту, було «несколько подлинных древних бумаг большею частью начала XVIII века. Здесь есть выписки о крепостных людях и землях разных владельцев, просьбы и другие акты. Вероятно, Шевченко хранил эти бумаги как редкость или образцы древней письменности. Вообще в означенных бумагах нет ничего законопреступного, ни важного»¹²⁵. Наявність цих паперів у Шевченка пояснюється, очевидно, не тим, що він зберігав їх як «редкості или образцы древней письменности», а його службовими обов'язками, з одного боку, і великим інтересом до історії та соціальних взаємовідносин, з другого боку. Не випадково ми бачимо тут документи «о крепостных людях и землях разных, владельцев».

Ми бачимо у Шевченка інтерес до історії та історичної старовини не лише української, але й інших народів, зокрема російського народу. Цей інтерес супроводить його і на засланні, і після звільнення. Перебуваючи в засланні, Шевченко в листі до кн. В.М.Рєпніної 24 жовтня 1847 року просить «ежели достанете последнее сочинение Гоголя письма к друзьям то пришлите мне, вы сделаете доброе дело и, если можно, Чтение Московского Археологического общества, издаваемое Бодянским»¹²⁶. Серед його малюнків, зроблених ним в часи перебування в засланні, бачимо зарисовки пам'яток старовини в Середній Азії, як «Раім», де на першому плані подані руїни давньої кам'яної будівлі та ін.¹²⁷

¹²² Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №5.

¹²³ Киевская старина, 1894, II, с.244.

¹²⁴ Київ. центр. арх. давніх актів, Фонд Археограф. коміс., спр. №5.

¹²⁵ Рукописн. від., інв. №1614.

¹²⁶ Листування, с.29. Точна назва видання Бодяньського така: «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских».

¹²⁷ О.Новицький, цит. праця, с.46.

Всупереч твердженням троцькістсько-бухарінської і націоналістичної наволочі, які всіляко брехали на Шевченка і фальсифікували його творчість, ми бачимо, що Шевченко протягом усього свого життя глибоко любив і поважав великий братерський російський народ. Він не тільки добре знав російську мову і писав нею, «не тільки поважав геніальних російських письменників – О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя, О.Островського, М.Салтикова-Щедріна, але він любив історію і історичні пам'ятки російського народу. Замітки в його «Журналі» про те, що читав поет з історичної літератури по дорозі з заслання, його археологічні записи в «Журналі» і малюнки якнайкраще свідчать про це. Поруч з читанням «Богдана Хмельницького» Костомарова, Літопису Величка, «Записок о Южной Руси» П.Куліша, Шевченко читає і розшукує ряд книжок по історії Росії: «По слухам знаю я о существовании книги под названием «Описание города Астрахани». Но о приобретении ее здесь, на месте, и помышлять нечего»¹²⁸.

«Нужно будет прочитать ... в «Русском Вестнике» Турецкую войну при царе Федоре Алексеевиче. Мне теперь нужно много прочитать»¹²⁹.

В Нижньому Новгороді Шевченко читає «Краткое историческое описание Нижнего Новгорода», написане Н.Храмцовським, і записує таке враження від книги:

«Книга хорошая и достаточно знакомит с историею края и города. Жаль, что г. Хранцовский об архитектурных памятниках и вообще о памятниках старины говорит слишком скромно»¹³⁰.

Интерес до старовини виявився і в Астрахані, і по дорозі до Н.-Новгорода, і в Н.-Новгороді, де Шевченко змальовує пам'ятки архітектури і записує історичні відомості про них. В Н.-Новгороді він записує: «Окончил вчера начатый рисунок Архангельского собора. Оригинальное, красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся здание в Нижнем Новгороде. Собор этот построен во время великого князя нижегородского Юрия Всеволодовича в 1227 году»¹³¹.

Подібні ж записи читаємо про інші пам'ятки, які записав Шевченко, коли змальовував ці пам'ятки в Н.-Новгороді. Необхідно відзначити дуже важливий момент при цих записах та малюнках Шевченка. Його всюди цікавить творчість російського народу, робота місцевих майстрів, особливо вихідців з народу. З приводу побудови собору в Астрахані Шевченко зробив такий, глибоко патріотичний, запис: «На вопрос мой, кто был архитектором этого колоссального и прекрасного собора, отец Гавриил отвечал: простой русский мужичок. Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка»¹³².

Історико-археологічні записи Шевченка в «Журналі» своєю формою

¹²⁸ «Журнал», с.36. Видання, про яке пише Шевченко – це книга М.С.Рибушкіна «Записки об Астрахани», видана 1841 р.

¹²⁹ Там же, с.89. Мова йде про твір О.М.Попова «Турецкая война в царствование Федора Алексеевича», надрукований в «Русском вестнике» за 1857 р., т.VIII.

¹³⁰ Там же, с.114. Прізвище автора і назву твору Шевченко подав тут неточно, видно, по пам'яті. Мова йде про твір: «Краткий очерк истории и описание Нижнего Новгорода, в двух частях, составленные Н.Храмцовским», Н.-Новгород, 1857.

¹³¹ «Журнал», с.115.

¹³² Там же, с.78.

нагадують записи, зроблені ним при описі Переяслава і Чернігова, зразки яких ми наводили вище.

Археологічні записи Шевченка, як зведені в його матеріалах до звіту¹³³, так і розкидані по численних його творах та в «Журналі», становлять ще й тепер цінний матеріал для історії і археології, і можуть бути використані для археологічної карти України. Численний археологічний матеріал, яким насичені твори Шевченка, його малюнки, безпосередня діяльність в галузі археології і залишені ним матеріали цілком стверджують висловлення його про археологію, взяте нами як епіграф до цієї статті.

¹³³ Рукописн. від., папка 106, інв. №1455.

Here presented an article "T.H.Shevchenko and archeology", what prepared for "In Memory of Taras Shevchenko: An Article Digest to 125-th Anniversary of Birthday" (published in Kyiv, 1939), what came as result of collective work of Institute of History and Institute of Literature scientists. Article is dedicated to historical and archaeological activity of T.Shevchenko, during his work in the Kyiv Archeographical Commission. Author of that article – talented Ukrainian soviet historian and archaeologist I.Ivantsov, who was killed during Nazi occupation of Kyiv in 1941.

Keywords: *Taras Shevchenko, archeology, Kyiv Archeographical Commission, Ivantsov.*

В.С.ПАНЧЕНКО*

УМОВИ СЛУЖБИ МИРОВИХ СУДДІВ ЯК ГАРАНТІЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ: НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1871–1919 рр.)

Охарактеризовано умови служби мирових суддів Волині впродовж 1871–1919 рр. На основі архівних матеріалів та публікацій у дореволюційній періодиці проаналізовано розподіл робочого часу суддів та механізм надання їм відпусток. Особливу увагу приділено матеріальному забезпеченню суддівської діяльності.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., мировий суддя, умови служби, робочий час, відпустка, професійні хвороби, жалування.*

Друга половина XIX ст. ввійшла в історію Російської імперії як «епоха великих реформ». Одним із демократичних і резонансних перетворень того часу були зміни у судочинстві. Сучасники говорили про них як про «величезний крок по шляху суспільного розвитку»¹, а радянські дослідники – як про «найбільш буржуазну і найбільш послідовну з усіх реформ Олександра II»². Нині історики називають судові статuti 1864 р. «першою конституційною хартією Росії»³, «подією, яка ознаменувала початок нової епохи в історії російського права»⁴.

Без сумніву, судова реформа позитивно вплинула на розвиток російської правової системи, поклавши початок формуванню громадянського суспільства. Саме у судових статутах вперше було наголошено на самостійності й незалежності суддів як необхідних гарантіях об'єктивного й ефективного судочинства⁵, визначено матеріальні та процесуальні запоруки суддівської діяльності, які в низці пізніших нормативних актів набули подальшого розвитку: урегульовано робочий час суддів, визначено обсяги їх грошового утримання, передбачено пенсії для чиновників судового відомства⁶.

* Панченко Вікторія Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені І.Я.Франка
E-mail: panchenkous@email.ua

¹ Джаншиев Г.О. Эпоха великих реформ: исторические справки. – Москва, 1898. – С.407.

² Российское законодательство X–XX вв. – Т.8: Судебная реформа. – Москва, 1981. – С.3; Шувалова В.А. К вопросу о судебной реформе 1864 г. // Вопросы истории. – 1965. – №2. – С.209.

³ Чернухина Л.С. Мировые суды и государственная власть в условиях дореволюционной России // Журнал российского права. – 2004. – №5 [Электронный ресурс]: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/chernukhina_l_s_mirovye_sudy_i_gosudarstvennaja_vlast_v_usloviyakh_dorevoljucionnoj_rossii/18-1-0-908

⁴ Шаркова И.Г. Мировой судья в дореволюционной России // Государство и право. – 1998. – №9. – С.79.

⁵ Российское законодательство X–XX вв. – Т.8. – С.15.

⁶ Высочайше утверждённые 15 марта 1866 г. временные правила, относящиеся до внутреннего распорядка в судебных установлениях, учреждённых по судебным уставам 20 ноября 1864 г. // Узаконония, изданные в пояснение и дополнение к судебным уставам Александра II. – Санкт-Петербург, 1886. – С.37–43; Указ Правительствующего Сената от 4 июля 1866 г. о дополнениях к временным правилам, относящимся до внутреннего распорядка в судебных установлениях, учреждённых по судебным уставам 20 ноября 1864 г. // Там же. – С.45–47; Указ

Сенатор А.Ф.Коні у своїй статті вказував, що після реформи звання судді було престижним, а служба у судовому відомстві – добре оплачуваною. Проте з часом жалувannya суддів не переглядалось. Із метою поліпшення їх становища автор пропонував регулярно підвищувати оплату праці, а також через складні умови роботи зменшити граничний вік виходу на пенсію⁷.

Кримінолог І.В.Михайловський також наголошував на важливості матеріального забезпечення суддів⁸. Він, зокрема, підкреслював, що достатнє жалувannya стане гарантією об'єктивності та справедливості суддів, сприятиме зростанню престижу суддівської професії, притоку молодих освічених кадрів⁹. Аналогічної думки дотримувався і юрист-практик П.П.Пусторослев, на думку котрого досягти самостійності суддів можливо лише законодавчим забезпеченням їх високого правового становища серед чиновників інших відомств та наданням гідного грошового утримання¹⁰.

На початку ХХ ст., із наближенням ювілейної дати ухвалення судових статутів, почали виходити друком спогади суддів, яким довелося працювати впродовж першого пореформеного десятиріччя. До них слід віднести і книги мирових суддів А.Ф.Коні та І.М.Захар'їна¹¹, де подано яскраву картину мирового судочинства в українських губерніях Росії 1869–1878 рр. Поряд із характеристикою судового провадження автори описали облаштування дільничних камер та приміщень з'їздів, навели зразок робочого дня мирового судді, охарактеризували ті труднощі, з якими судді стикалися при виконанні своїх посадових обов'язків.

До цієї проблематики звертались і радянські дослідники. Приміром, П.А.Зайончковський у своїй праці подав характеристику чиновництва середини та другої половини ХІХ ст., розкривши етапи кар'єрного зростання, набуття чинів, матеріальне забезпечення¹². Б.Б.Дубенцов у дисертаційному дослідженні зосередив увагу на політиці самодержавства у сфері організації державної служби. При цьому він проаналізував склад різних груп чиновників, визначив їх чисельність, а також зробив висновок про ключове значення майнового, освітнього цензів при призначенні на посади та «закритість» чиновницького прошарку в тогочасному суспільстві¹³.

Правительствующего Сената от 15 мая 1874 г. об увеличении окладов содержания участковым мировым судьям в девяти западных губерниях и установлении для сего особых в этих губерниях судебных сборов // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1874. – №44 (21 мая). – С.661–662.

⁷ Коні А.Ф. Судебные уставы 1864 г. – Петроград, 1914. – С.30–31.

⁸ Михайловский И.В. К вопросу об уголовном судье: По поводу предстоящей судебной реформы. – Нежин, 1899. – С.31.

⁹ Там же. – С.27.

¹⁰ Пусторослев П.П. Пятидесятилетие несменяемости судей в Российской империи. – Юрьев, 1915. – С.4.

¹¹ Коні А.Ф. Мировые судьи (из воспоминаний) // *Его же. Отцы и дети: судебные реформы (к 50-летию судебных уставов)*. – Москва, 1914. – С.192–215; Захар'їн І.Н. *Жизнь, служба и приключения мирового судьи: Из записок и воспоминаний*. – Санкт-Петербург, 1900. – 445 с.

¹² Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. – Москва, 1978 [Електронний ресурс]: <http://regiment.ru/Lib/D/16/0.htm>

¹³ Дубенцов Б.Б. Самодержавие и чиновничество в 1881–1904 гг. (политика царского правительства в области организации государственной службы): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1977. – 21 с.

На сучасному етапі активізувався дослідницький інтерес до історії бюрократії дореволюційного періоду. При цьому об'єктом вивчення виступають найрізноманітніші аспекти організації та діяльності державної служби в Російській імперії. Так, І.В.Черепанова присвятила дисертаційну працю правовому статусу російського чиновника в XIX ст., розкривши його права й обов'язки, особливості службово-деліктного права¹⁴. Специфіку провінційного чиновництва вивчали А.О.Бутусова¹⁵ та Ю.М.Токмакова¹⁶. Етапи еволюції та значення форменого одягу в дореволюційній Росії висвітлила у своїй дисертації О.М.Курочкіна¹⁷. Матеріальне забезпечення суддів досліджували А.К.Воротинцева¹⁸, А.Д.Попова¹⁹, О.М.Сабанцев²⁰, О.О.Авдеева²¹, О.І.Тростянський²², Н.І.Горська²³, В.С.Зубов²⁴, Є.О.Крестянников²⁵. Про історію становлення та характерні риси пенсійної системи Російської імперії йдеться у працях О.В.Кульчицького²⁶ та О.А.Баранової²⁷, стосовно

¹⁴ Черепанова І.В. Государственная служба Российской империи XIX в.: теоретическое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2001. – 20 с. [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/gosudarstvennaya-sluzhba-rossiiskoi-imperii-xix-veka-teoreticheskoe-issledovanie#ixzz2VW8zxNjB>

¹⁵ Бутусова А.А. Провинциальное чиновничество России в 1861–1917 гг.: на примере Курской губернии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2006 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/provintsialnoe-chinovnichestvo-rossii-v-1861-1917-gg-na-primere-kurskoi-gubernii#ixzz2VVI2Akyu>

¹⁶ Токмакова Ю.Н. Провинциальное чиновничество Центральной России в 1801–1861 гг. (на материалах Курской губернии): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2011 [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/provintsialnoe-chinovnichestvo-tsentralnoy-rossii-v-1801-1861-gg#ixzz2VVIXroIm>

¹⁷ Курочкіна О.М. Эволюция гражданской форменной одежды в России XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 2011 [Електронний ресурс]: <http://cheloveknauka.com/evolyutsiya-grazhdanskoj-formennoj-odezhdy-v-rossii-xix-veka#ixzz2VVIkEZ1C>

¹⁸ Воротинцева А.К. Мировая юстиция: тернистый путь от истоков к современности [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_10131.html

¹⁹ Попова А.Д. Формирование правового статуса судей: история и современность [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_2411.html

²⁰ Сабанцев А.Н. Судебные учреждения Олонетской губернии: 1784–1907 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Петрозаводск, 2003 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/sudebnye-uchrezhdeniya-olonetskoj-gubernii-1784-1907-gg#ixzz2VVsa1spW>

²¹ Авдеева О.А. Государственная политика по организации мирового суда в Сибири во второй половине XIX в. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-po-organizatsii-mirovogo-suda-v-sibiri-vo-vtoroy-polovine-xix-v#ixzz2VVxfGUq>

²² Тростянський О.І. «Мировой судья есть власть единоличная...»: социальная характеристика и проблемы функционирования института мировых судей в российской провинции [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-sudya-est-vlast-edinolichnaya-sotsialnaya-harakteristika-i-problemy-funktsionirovaniya-instituta-mirovyh-sudey-v-rossiyskoj#ixzz2VVy9tKFc>

²³ Горская Н. И. Введение судебных пошлин в мировых судах (о законе 10 мая 1877 года) [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/vvedenie-sudebnyh-poshlin-v-mirovyh-sudah-o-zakone-10-maya-1877-goda#ixzz2VVyouLsr>

²⁴ Зубов В.Е. Особенности организации материального обеспечения служебной деятельности чиновников в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX в.) [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsii-materialnogo-obespecheniya-sluzhebnoy-deyatelnosti-chinovnikov-v-poreformennoj-rossii-vtoraya-polovina-xix#ixzz2VW39VwiQ>

²⁵ Крестянников Е.А. Материальные и людские ресурсы судебной власти Западной Сибири в 1870–1890-е гг. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/materialnye-i-lyudskie-resursy-sudebnoy-vlasti-zapadnoy-sibiri-v-1870-1890-e-gg#ixzz2VW5qw0gB>

²⁶ Кульчицкий А.В. Пенсионная система служащих в ведомстве Министерства юстиции: 1885–1917 гг. [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/pensionnaya-sistema-sluzhaschih-v-vedomstve-ministerstva-yustitsii-1885-1917-gg#ixzz2VhhRlu6n>

²⁷ Баранова Е.А. Особенности развития пенсионного обеспечения в России в XVIII–XIX вв.: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Калининград, 2010 [Електронний ресурс]: <http://lawtheses.com/osobennosti-razvitiya-pensionnogo-obespecheniya-v-rossii-v-xviii-xix-vv#ixzz2VVrTYUDu>

особливостей відповідальності чиновників за службові правопорушення – у статтях О.В.Боршевського та Б.Ф.Сосни²⁸, Л.В.Бойцовой²⁹.

Таким чином, тематика, пов'язана зі службою середньостатистичного російського чиновника XIX ст., усебічно вивчена. Проте в історіографії мало уваги зверталось на чинники, що впливали на діяльність мирових суддів у пореформений період. Саме цим і обумовлюється мета статті – на прикладі Волинської губернії охарактеризувати умови служби мирових суддів у 1871–1919 рр. Для її досягнення визначено завдання: висвітлити розподіл робочого часу суддів, проаналізувати їх матеріальне забезпечення.

Мирові суди в Російській імперії запроваджувалися судовими статутами 1864 р. і були однією з нижчих ланок новоствореної судової системи. На ці установи покладалось завдання розглядати «малозначимі» (з погляду суми позову чи завданих збитків) цивільні та кримінальні справи, докладаючи всіх зусиль для примирення сторін процесу. Як указував М.Брун, «малозначимість» правопорушень ніяк не виправдовувала зневажливого до них ставлення, оскільки суперечка неважлива порівняно з іншими судовими справами могла бути надзвичайно важливою для тих, кого безпосередньо стосувалася³⁰. Цієї ж думки дотримувалися й законодавці, запроваджуючи мирову юстицію. Саме тому міністр юстиції Д.М.Замятнін назвав мировий суд «наріжним каменем гласного, швидкого, правого і милостивого суду»³¹.

Згідно зі «Статутом заснування судових установ», мирова юстиція мала триступеневу структуру: мировий суддя – мировий з'їзд – Сенат. Законодавець поділяв мирових суддів на три основні категорії: дільничні, почесні³², додаткові³³. З огляду на факультативність виконання почесними суддями їх обов'язків, у подальшому зосередимося на розгляді умов служби саме дільничних і додаткових суддів.

У судових статутах не було встановлено чіткої регламентації робочого часу мирових суддів, завважувалося лише, що «ця посада вимагає постійних занять і невідлучного перебування на дільниці», натомість «прохання він (мировий суддя – В.П.) повинен приймати скрізь і в будь-який час, а в окремих випадках і розглядати справи на місцях, де вони виникли»³⁴. Деяке уявлення про розклад робочого дня мирового судді дає наказ, ухвалений Петербурзьким мировим з'їздом. У цьому документі встановлювалося, що суддя мав перебувати на своїй дільниці щоденно, за винятком святкових, табельних і днів засідань з'їзду. При цьому прийом заяв від населення мав розпочинатися не пізніше 11-ї год. і

²⁸ Боршевский А.В., Сосна Б.Ф. Характеристика прав и ответственности мировых судей в Бессарабии (конец 60-х – 70-е гг. XIX в.) [Електронний ресурс]: http://www.juristlib.ru/book_6158.html

²⁹ Бойцова Л.В. Ответственность судей по российскому дореволюционному законодательству [Електронний ресурс]: http://uristy.ucoz.ru/publ/istorija_gosudarstva_i_prava_rf/bojцова_1_v_otvetstvennost_sudej_po_rossijskomu_dorevoljucionnomu_zakonodatelstvu/18-1-0-848

³⁰ Брун М. Мировые судьи // Энциклопедический словарь / Под ред. Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Т.ХІХ. – Санкт-Петербург, 1896. – С.425–432.

³¹ Джанишев Г.О. Эпоха великих реформ... – С.481.

³² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр.2. – Т.ХХХІХ, отд.2. – Санкт-Петербург, 1864. – №41475. – С.180–181.

³³ Там же. – Т.ХІІ, отд.2. – Санкт-Петербург, 1867. – №45278. – С.412.

³⁴ Там же. – Т.ХХХІХ. – С.184.

закінчувався після завершення розгляду всіх призначених справ, але не раніше 14-ї год. Крім того, суддя за необхідності міг призначати вечірне засідання³⁵.

З огляду на це, робочий день мирового судді був фактично ненормованим. Підтвердження цього є й у спогадах А.Ф.Кони, який зазначав, що мирові судді «майже ніколи не вільні від розумової праці, від вивчення справ, від роздумів про завтрашнє рішення, від тривожних згадок і перевірки себе з приводу вчорашнього вироку, від чорної, хоч і важливої роботи з писання ухвал, постанов, протоколів, рішень і вироків»³⁶.

Розглянемо, скільки ж робочих днів було в мирового судді на рік. За відрахуванням неслужбових (церковні свята, ювілеї імператорської родини), вихідних (неділя), відпусток (30 днів), виходить, що в місцевого судді було 245 робочих днів. Подивімося, як використовувався цей час.

Кожного дня в будні о 10-й год. суддя розпочинав прийом відвідувачів, які зверталися до нього з різними клопотаннями. О 13-й год. він переходив до розгляду призначених на сьогодні справ³⁷. Як правило, за одне засідання розглядалось 15–20 справ, а в окремих випадках ця цифра сягала 30³⁸. Водночас міністерство юстиції встановило за норму для мирових суддів розгляд 10 позовів на день³⁹. Згідно зі звітом волинського губернатора, така завантаженість обумовлювалася складною економічною ситуацією та особливостями географічного розташування губернії, строкатістю населення краю, яке різнилося за віросповіданням, етнічним походженням, умовами проживання⁴⁰. Судді закінчували роботу о 17–18-й год., залежно від завантаження.

У дні, коли розгляд справ завершувався раніше, мировий суддя займався оформленням вироків в остаточній формі⁴¹, готував звіти⁴² або ж інспектував арештні будинки та інші громадські місця. Яскравий приклад подібної діяльності подано в одній зі статей місцевої газети «Жизнь Волини». Тут, зокрема, повідомлялося, що ввечері 14 серпня 1911 р. мировий суддя 4-ї дільниці м. Житомира разом із двома поліцейськими здійснив інспектування трактирів. При цьому один із власників, міщанин Грайвер, за безлад у своєму закладі просто на місці був оштрафований суддею на 20 руб. Інший єврей, Гальперин, за споювання відвідувачів – на 25 руб. До того ж було виявлено й заарештовано відомого грабіжника⁴³. Як бачимо, така діяльність сприяла підтриманню громадського порядку та правовому вихованню місцевих жителів.

Час від часу суддів як шанованих членів місцевої громади запрошували до участі в різного роду комісіях. Приміром, суддя другої дільниці Луцького

³⁵ Особый наказ судебным установлениям Санкт-Петербургского столичного мирового округа. – Санкт-Петербург, 1866. – С.6.

³⁶ Кони А.Ф. Судебные уставы 1864 г. – С.31.

³⁷ Панченко В.С. Судочинство у мирових судах Волині у другій половині XIX ст. (сторінки однієї архівної справи) // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С.161.

³⁸ Підрах. за: Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.167. – Оп.1. – Спр.274–276.

³⁹ Там само. – Спр.221. – Арк.10.

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.50. – Спр.230. – Арк.56 зв.

⁴¹ Захарьин И.Н. Жизнь, служба и приключения мирового судьи... – С.189.

⁴² ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX. – С.185.

⁴³ Суд скорый // Жизнь Волини. – 1911. – №207 (17 августа). – С.3.

округу 8 жовтня 1914 р. був залучений до діяльності комісії з ревізії місць, де продавався готовий одяг для простолюду⁴⁴. За 19 днів той самий суддя брав участь у комісії, скликаній із метою перевірки речей для військового відомства⁴⁵. Крім того, мировий суддя виконував нотаріальні функції⁴⁶, приводив до присяги місцеву лісову варту, брав участь в освідченні психічнохворих осіб, за відсутності лікаря разом зі священником видавав військовозобов'язаним юнакам свідоцтва про їх хворобу, керував облаштуванням та наглядав за діяльністю арештних будинків⁴⁷.

Важливим обов'язком мирового судді була участь у засіданнях мирового з'їзду – установи, яка виступала апеляційною, а в деяких випадках касаційною інстанцією у системі мирової юстиції. За задумом законодавців, він мав працювати у режимі нетривалих (1–2 дні) сесій, установлювалася черговість присутності суддів округу на цих засіданнях – усе це було запорукою безперешкодного здійснення дільничними суддями розгляду справ на місцях. Проте на практиці траплялося зовсім по-іншому – з'їзд перетворювався на постійну інституцію, а кількість засідань дедалі збільшувалася (див. табл.1)⁴⁸.

Табл.1

**Динаміка кількості засідань Житомирського
мирового з'їзду в 1873–1905 рр.**

Рік	Кількість засідань з'їзду				Кількість засідань на місяць	Кількість справ, розглянутих з'їздом за рік	Середня кількість справ, розглянутих з'їздом за одне засідання
	Розпорядчих	Чергових	Позачергових	Усього			
1873	–	73	12	85	7	958	11
1878	–	61	18	79	7	1033	13
1881	12	79	3	94	8	1300	14
1885	14	79	6	99	8	1596	16
1889	12	95	5	112	9	1706	15
1893	12	95	10	117	10	1982	17
1896	12	71	16	99	8	2118	21

⁴⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.8. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.122.

⁴⁵ Там само. – Арк.137.

⁴⁶ ПСЗ. Собр.2. – Т.XLII, отд.2. – Санкт-Петербург, 1867. – №45135. – С.273–274.

⁴⁷ Шаркова И.Г. Мировой судья в дореволюционной России. – С.84.

⁴⁸ Підрах. за: ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.173, 181, 208, 256, 268, 287, 293, 297, 303, 314, 325, 393, 429.

1897	12	62	7	81	7	1994	25
1899	37	130	1	168	14	2438	15
1901	30	125	–	155	13	2217	14
1904	25	142	–	167	14	2395	14
1905	12	109	–	121	10	2067	17

Як бачимо з наведеної таблиці, через значний наплив справ Житомирський мировий з'їзд вимушений був збільшувати кількість засідань до 10 днів на місяць у 1893 і навіть до 14 – у 1899 рр. Через участь у таких тривалих сесіях, у дільничного судді залишалось загалом по 10–12 днів на місяць для роботи на мировій дільниці. Це призводило до зростання навантаження (розглядали по 25–30 справ за день), уповільнення судового провадження (станом на 1910 р., лише 29% справ суддів Житомирського округу вирішувалися впродовж 1 міс., у 14% випадків розгляд тривав понад 6 міс.)⁴⁹.

Зважаючи на складність цієї ситуації, Житомирський мировий з'їзд уживав усіх заходів для полегшення становища дільничних і додаткових суддів. Так, із метою оптимізації та скорочення тривалості сесій у 1894 р. було ухвалене рішення проводити на день по два засідання (ранкове й вечірнє) з різним складом та якомога ширше залучати почесних суддів округу. Наприклад, у січневій сесії 1894 р. брало участь 10 суддів – 6 (із 8) дільничних та 4 (із 9) почесних, при цьому на долю кожного у середньому припадало по 4 засідання. Деякі судді, аби максимально зменшити кількість днів перебування на з'їзді, брали участь упродовж одного дня як у ранкових, так і у вечірніх засіданнях (С.О.Вирубов, К.В.Мирович)⁵⁰. Але навіть у такому випадку це забирало по 3–4 дні, оскільки почесні судді могли судити тільки на вечірніх засіданнях, а присутствія ранкових складалися майже винятково з дільничних.

Велике навантаження та складні умови роботи погіршували стан здоров'я суддів. Як зазначав сучасник, складнощі цивільно-колегіальної служби полягали в тому, що чиновники змушені багато працювати, іноді по дві години не встаючи з місця, і при цьому мало відпочивали⁵¹. Усе це спричиняло ріст захворюваності у середовищі суддів. Тільки впродовж 1883 р. до Житомирського мирового з'їзду надійшло 21 звернення з повідомленням про тимчасову неспроможність виконувати посадові обов'язки через хворобу⁵². Через неприбуття хворих суддів у Волинській губернії з 19 грудня 1882 по 27 листопада 1883 рр. чотири рази зривалися засідання з'їзду⁵³.

⁴⁹ Сборник статистических сведений Министерства юстиции. – Вып.26: Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской и Азиатской России за 1910 г. – Санкт-Петербург, 1912. – С.280–283.

⁵⁰ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.8.

⁵¹ Летняя жизнь в Житомире // Вольские губернские ведомости. – 1873. – №41 (16 июня). – С.2.

⁵² ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.1–26.

⁵³ Там само. – Арк.17–18, 25–26.

Не оминали суддів і недуги, спричинені суто професійною діяльністю. Приміром, дільничний суддя І.М.Авраамов упродовж 1909–1911 рр. лікувався від неврастенії. Саме погіршення стану здоров'я призвело до його звільнення наприкінці 1911 р.⁵⁴ Крім того, через сидячий спосіб життя судді часто страждали гемороєм. Один із них у зверненні до з'їзду пояснював, що з огляду на загострення в нього цього захворювання і «при сучасній дурній і тряській дорозі» на засідання він прибути не зможе⁵⁵.

Відтак мирові судді потребували відпочинку. За «Статутом заснування судових установ», дільничний суддя впродовж року міг узяти одномісячну відпустку з дозволу мирового з'їзду. Щодо тривалішого відпочинку він мав звертатися до 1-го департаменту Сенату⁵⁶. За відсутності дільничного його посадові обов'язки покладалися на одного з додаткових або почесних суддів, а з 1896 р. – на одного зі старших кандидатів, прикріплених до цього мирового з'їзду⁵⁷. Розглянемо, як часто користувалися судді своїм правом на відпочинок. На основі аналізу 35 формулярних списків встановлено: 20% суддів (7 осіб) брали відпустку щорічно, 23% (8) – раз на два роки, 14% (5) – щотри роки, 11% (4) – один раз на чотири роки і 32% (11 осіб) узагалі не скористалися правом на відпустку⁵⁸. Останній показник пояснюється тим, що ці судді перебували на посаді лише впродовж року й у них ще не було потреби у відпочинку.

Що ж до тривалості відпусток, то показники були такими: відпочивали один тиждень на рік – 3% суддів (3 особи), два тижні – 7% (7), три тижні – 3% (3), один місяць – 58% (57), півтора місяця – 5% (5), два місяця – 19% (19), два з половиною місяців – 1% (1), три місяця – 4% (4)⁵⁹. Із наведених даних видно, що більшість суддів користувалися саме тією відпусткою, яку надавав з'їзд (71%), оскільки її легше було отримати. При цьому вони намагалися використати цю можливість максимально, відпочиваючи впродовж місяця (58%). Водночас були й судді, яких у прагненні до відпочинку не зупиняла необхідність звернення до Сенату (29%). Щоправда, такі відпустки надавалися за виняткових обставин. Вагомою підставою для цього могла слугувати медична довідка про погіршення стану здоров'я судді чи близьких членів його сім'ї (дружина, батьки, діти) за відсутності інших піклувальників. Ще однією важливою причиною була вмотивована необхідність далеких поїздок (у тому числі закордонних).

Визначивши розмір навантаження та розподіл робочого часу суддів, розглянемо матеріальне забезпечення їх діяльності. У другій половині XIX – на початку XX ст. оплата праці чиновників здійснювалася шляхом цільових виплат, як-от жалування, столові, квартирні кошти, «витрати за посадою», у випадку відряджень – добові, прогонні. Згідно з судовими статутами, оклад

⁵⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.25 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр.187. – Арк.1.

⁵⁶ ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX, отд.2. – Санкт-Петербург, 1864. – №41475. – С.186.

⁵⁷ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9.

⁵⁸ Підрах. за: Там само. – Спр.1, 3, 7, 21, 28, 30, 33, 37–39, 54, 63, 66, 69–71, 74, 81, 87, 93, 100, 102–104, 107, 109, 115, 121, 130, 135–136, 140, 143–144, 151.

⁵⁹ Там само.

мирового судді нараховувався в розмірі 1500 руб. Органи місцевого самоврядування могли за власним бажанням підвищити його до 2200 руб.⁶⁰ Однак земства рідко користувалися цим правом. За даними російських дослідників, жалювання дільничного судді у 36 земських губерніях становило: у Санкт-Петербурзькій, Московській та Орловській – по 2200 руб.⁶¹, у решті регіонів – нормативні 1500 руб., а в Казані навіть менше – 900 руб.⁶²

У 1868–1869 рр., коли почалася підготовка до запровадження мирової юстиції у Західному краї, знову було порушено питання матеріального забезпечення суддівської діяльності. При цьому в листуванні місцевої адміністрації з міністром юстиції фігурували різні суми пропонованого окладу судді – від 2200 до 3000 руб. на рік⁶³. Такий високий розмір платні пояснювався тим, що інакше просто неможливо знайти на ці посади кваліфікованих і цілком «благонадійних» кандидатів. Проте в «Тимчасових правилах про введення мирових судових установ у губерніях: Віленській, Ковенській, Гродненській, Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могильовській, що діють до впровадження земств», законодавці передбачили для місцевих суддів жалювання в розмірі 2000 руб. на рік⁶⁴. Але навіть у цьому випадку тутешні судді були значно краще забезпеченими, ніж переважна більшість їхніх колег із земських губерній.

Однак на місцевому рівні й після цього продовжували обговорювати питання величини окладу мирових суддів. Так, у 1873 р. мінський губернський прокурор М.І.Наумов писав, що жалювання цих чиновників потрібно підвищити до 2200 руб.⁶⁵ Урешті-решт ці ініціативи було сприйнято на урядовому рівні. 15 травня 1874 р. Державна рада ухвалила розпорядження «Про збільшення окладів утримання дільничним мировим суддям у дев'яти західних губерніях і встановлення для цього особливих, у цих губерніях, судових зборів»⁶⁶. У документі встановлювалося жалювання в розмірі 2700 руб.⁶⁷ У подальшому уряд продовжував дбати про належне матеріальне забезпечення мирових суддів у Західному краї, регулярно підвищуючи їм жалювання (див. табл.2)⁶⁸.

⁶⁰ ПСЗ. Собр.2. – Т.XXXIX. – С.184.

⁶¹ *Илюхин А.В., Илюхина В.А.* Правовой статус мировых судей в России по Судебным уставам 1864 г. // Мировой судья. – 2010. – №2 [Електронний ресурс]: <http://www.studyport.net/libru/920.html>; *Чернышева Н.А.* Судебная реформа 1864 г. в Орловской губернии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Орёл, 2010 [Електронний ресурс]: <http://www.pandia.ru/text/77/151/6305.php>

⁶² *Куракова Н.Н.* Организационно-правовые аспекты становления и развития мировой юстиции на территории Казанской губернии: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Мытищи, 2010 [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/organizatsionno-pravovye-aspekty-ustanovleniya-i-razvitiya-mirovoi-yustitsii-na-territorii-ka>

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.48. – Спр.327. – Арк.35; Оп.181. – Спр.425. – Ч.1. – Арк.43.

⁶⁴ ПСЗ, собр.2. – Т.XLVI, отд.1. – Санкт-Петербург, 1871. – №49750. – С.913–916.

⁶⁵ *Загорнов А.А.* Организация волостной и мировой юстиции в Северо-Западном крае Российской империи (вторая половина XIX в.) // Русский сборник: Исследования по истории России. – Т.XII. – Москва, 2012. – С.59–86 [Електронний ресурс]: <http://ridr.ru/sites/default/files/books/book80.pdf>

⁶⁶ ПСЗ, собр.2. – Т.XLIX, отд.1. – Санкт-Петербург, 1874. – №53420. – С.676.

⁶⁷ Там же. – С.677.

⁶⁸ Складено за: ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.1, 3, 7, 21, 28, 30, 33, 37–39, 54, 63, 66, 69–71, 74, 81, 87, 93, 100, 102–104, 107, 109, 115, 121, 130, 135–136, 140, 143–144, 151.

Табл.2

**Динаміка та диференціація
жалування мирових суддів (1871–1919 рр.)**

Категорія	Роки	Оклад мирового судді (руб.)						
		Загальна сума	Жалування	Столові	Квартирні	Канцелярські	Камерні	Кошти на витрати «за посадою»
Дільничний суддя	1871–1889	2700	2000	–	–	–	–	700
	1890–1912	3000	1700	–	300	–	–	1000
	1912–1918	3800	1500	500	600	800	400	–
	1918–1919	7200	3500	800	700	800	600	800
Додатковий суддя	1890–1912	2100	1500	–	300	–	–	300

Як свідчать дані табл.2, до 1912 р. оклад суддів був практично недиференційованим і включав у себе всі цільові виплати. У такій ситуації суддя сам розподіляв отримані кошти залежно від місцевих умов його діяльності. 1912 р. уряд переглянув свою фінансову політику щодо мирових суддів. Відтепер міністерство юстиції при визначенні розмірів окладів звертало увагу на продовольчі ціни в регіонах та запити самих з'їздив, а також провело чітку диференціацію виплат. Такий підхід давав змогу, з одного боку, більш повно фінансувати суддів, а з іншого – зекономити державні кошти. Із наведених даних бачимо, що перерахунок окладів упродовж 1871–1919 рр. відбувався чотири рази, що відповідало економічній ситуації у країні. Однак диференціація оплати праці суддів показує, що збільшення цільових виплат (столові, квартирні тощо) відбувалося не лише шляхом дотацій із бюджету, але й за рахунок зменшення розміру жалувannya. Так, у 1912 р. порівняно з 1910 р. загальну ставку було збільшено на 21%, зросли й цільові виплати (на 42%), натомість жалувannya зменшене на 12%. Це пояснювалось прагненням уряду до економії ресурсів бюджету через перерозподіл коштів.

У порівнянні з внутрішніми губерніями, на Волині простежувалася певна специфіка в оплаті праці додаткових суддів. Згідно з законом «Про реформування місцевого суду», додатковому судді мало нараховуватися таке саме жалувannya, як і дільничному, за винятком камерних і витрат «за посадою»⁶⁹. Проте у Волинській губернії цій категорії суддів витрати «за посадою» також

⁶⁹ ПСЗ, собр.2. – Т.XXXII, отд.1. – Санкт-Петербург, 1912. – №37328. – С.664.

закладались у загальну суму жалування. Це пов'язано з тим, що місцеві додаткові судді, на відміну від інших губерній, виконували свої обов'язки на постійній основі й мали окремо виділені в їх відання дільниці. Так, у 1904 р. на додаткового суддю Житомирського округу покладался розгляд судових справ, що виникали на території Пулинської та Троянівської волостей Житомирського повіту⁷⁰.

Порівняймо оклади мирових суддів та інших чиновників. Станом на 1905 р. оклад дільничного судді становив 250 руб. на місяць (жалування – 142 руб., квартирні – 25 руб., витрати «за посадою» – 83 руб.). Натомість судовий пристав отримував 67 руб. (жалування – 33 руб., столові та квартирні – по 17 руб.), секретар з'їзду – 76 руб. (жалування – 50 руб., столові й квартирні – по 13 руб.), його помічник – 42 руб.⁷¹ Для повнішої картини зіставимо оклади чиновників інших відомств. За даними В.Б.Молчанова, на Правобережжі в 1905 р. городів отримували по 20–25 руб. на місяць, пожежники – по 15–25 руб., підполковники – по 200 руб., завідувачий міським водогоном – по 240 руб., рядовий інженер того ж водогону – по 150 руб., учитель семінарії – по 70 руб.⁷² При цьому, як зазначає В.О.Широкогородов, місячний оклад депутата I Державної думи в 1906 р. складав 350 руб.⁷³ Таким чином, можемо констатувати, що мировий суддя Волинської губернії отримував цілком пристойне жалування, яке значно перевищувало оклади ряду губернських чиновників.

Важливим показником величини окладу була купівельна спроможність. Чи вистачало мировим суддям їхнього жалування для задоволення власних потреб? Аби відповісти на це питання порівняймо місячний оклад судді з цінами на продовольство та житло. У 1890–1912 рр. суддя отримував щомісяця 250 руб. При цьому неодружений чиновник (23% дільничних суддів) витрачав на прожиття щонайменше 90 руб. (оренда квартири з опаленням, освітленням і меблюванням – від 12 руб. 28 коп. до 59 руб., продукти харчування – 17–21 руб.⁷⁴, гігієна – 1,55–2 руб., духовні потреби – 2 руб., лікарська допомога – 1 руб., тютюн, алкоголь – 2 руб., податки – 1 руб., інші витрати – 2 руб.)⁷⁵. Серед суддів було 77% (24 особи) одружених, причому родини цих чиновників склалися з 7–9 осіб, які перебували на утриманні глави сімейства. Аби прогодувати стільки людей потрібно було не менше 400 руб. на місяць. Якщо ж діти перебували на навчанні, то витрати значно збільшувалися. З огляду на це констатуємо, що жалування дільничного судді було явно недостатнім.

Водночас, визначаючи розмір утримання, уряд урахував і те, що кожен суддя повинен володіти нерухомістю не менше, ніж на 15 000 руб., яка

⁷⁰ Памятная книжка Волынской губернии на 1904 г. / Под ред. И.И.Леонтьева. – Житомир, 1904. – С.296.

⁷¹ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.84, 95, 97, 99, 110, 133, 138, 145.

⁷² Молчанов В.Б. Соціально-економічні й політичні умови життя міської еліти Правобережної України на початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2002. – №4. – С.46–57.

⁷³ Широкогородов В.А. Цены и оклады: дореволюционная Россия [Електронний ресурс]: <http://www.p-marketing.ru/publications/general-questions/social-dynamics/prices-salaries-before-wwi>

⁷⁴ Сведения о ценах на жизненные продукты // Волынские губернские ведомости. – 1892. – №14 (13 февраля). – С.6.

⁷⁵ О ценах и зарплатах в Российской империи, перед великой войной [Електронний ресурс]: <http://antikvarovnet.ru/viewtopic.php?f=129&t=526>

слугувала власникові джерелом додаткових доходів⁷⁶. Так, 8 із 24 одружених суддів мали приватні будинки в різних містах країни. Скажімо, суддя В.В.Лебединський утримував два особняки в Петербурзі та один у місті Луга⁷⁷, а дільничний В.Я.Якимович – квартиру в Києві, оцінену в 13 000 руб., і будинок у Конотопі на 8000 руб.⁷⁸ Крім цього, 7 із 24 одружених суддів володіли земельними наділами, площа яких коливалася від 2,5 (А.Ф.Подольяка)⁷⁹ до 2,9 (А.Ф.Іванов) дес.⁸⁰ Що ж стосується дохідності земель, то у формулярному списку судді В.О.Римського-Корсакова його маєтності (840 дес.) було оцінено в 1000 руб.⁸¹ Утім дев'ять суддів (29% від загального числа), будучи годувальниками для дружин та чотирьох – семи дітей, узагалі не мали нерухомості й відтак перебували у доволі скрутному матеріальному становищі. Урешті-решт це й ставало причиною їх переходу на інші посади: 75% (7 осіб) з них служили дільничними суддями лише впродовж одного – двох років⁸².

На початку ХХ ст. для заохочення служби мирових суддів у Західному краї уряд ввів низку додаткових виплат і премій. Одним із таких нововведень стала окрема плата суддям за участь у засіданнях з'їзду. У 1918 р. за розписом сум, необхідних для утримання Володимир-Волинського з'їзду, на цю витратну статтю було передбачено 12 000 руб.⁸³ Крім того, за законом від 22 жовтня 1916 р. місцевим суддям виплачувалася грошова надбавка до жалування, яка становила: для голови з'їзду – 20% (840 руб. на рік), дільничного судді – 23% (604 руб. на рік), додаткового судді – 25% (650 руб. на рік)⁸⁴. За затвердженим проектом розмірів збільшеного утримання чинів Володимир-Волинського з'їзду передбачалося 124 695 руб. щорічно для виплати грошових винагород суддям за зразкову службу. До того ж члени суддівського корпусу (крім почесних суддів) двічі на рік (до Різдва та Великодня) отримували премії в розмірі одного посадового окладу⁸⁵.

Таким чином, на основі викладеного можемо зробити наступні висновки. Робочий час судді був ненормованим, а коло посадових обов'язків дедалі розширювалося. Відпустки надавалися не часто й були нетривалими. Усе це негативно впливало на стан здоров'я чиновників. У подібній ситуації перебували мирові судді й інших регіонів Російської імперії. Проте праця суддів на Волині значно краще оплачувалася.

Мировий суд у дореволюційній Росії був установою, яка перебувала в найтіснішому зв'язку з широкими верствами населення (передусім селянського), а отже, мала змогу впливати на нього, здійснюючи правову просвіту підданих імперії та будучи носієм офіційної ідеології. Усвідомлюючи це, уряд намагався використати мирову юстицію у Західному краї як один з інструментів

⁷⁶ ПСЗ, собр.2. – Т.XXXIX. – С.182.

⁷⁷ ДАЖО. – Ф.167. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.8.

⁷⁸ Там само. – Спр.151. – Арк.2.

⁷⁹ Там само. – Спр.102. – Арк.4.

⁸⁰ Там само. – Спр.37. – Арк.4.

⁸¹ Там само. – Спр.109. – Арк.11.

⁸² Там само. – Спр.3, 33, 68, 81, 93, 103, 114, 121, 135.

⁸³ ДАВО. – Ф.347. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.2 зв.

⁸⁴ Там само. – Арк.4 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк.5 зв.

у російсько-польському протистоянні. Для цього владі потрібен був професійний суд, укомплектований високоосвіченими, досвідченими, «політично благонадійними» фахівцями переважно російського походження. Реалізувати цей задум можливо було лише забезпечивши гідні умови служби та високе жалювання мирових суддів. Саме цим обумовлювалося постійне піклування уряду про їх матеріальний добробут. Відтак грошове утримання волинських мирових суддів значно перевищувало оплату праці їхніх колеґ із земських губерній, а за рядом показників прирівнювалося до окладів столичних суддів. Умови служби мирових суддів Волині були оптимальними й навіть набагато кращими, ніж у решті регіонів імперії. Проте з позицій сьогодення їх не можна назвати ідеальними, оскільки тоді не існувало законодавчого регулювання робочого часу судді й соціального страхування суддівської діяльності.

In this article it characterizes service's conditions of magistrates in Volyn' province in 1871–1919. Based on archive materials and publications in pre-revolutionary periodicals, it analyzes distribution of judge's working time and mechanism of giving vacations. Special attention it gives to financial maintenance of judge's activity.

Keywords: judiciary reform in 1864, magistrate (justice of the peace), service's conditions, working time, vacation, professional diseases, salary.

В.М.Яблонський *

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлюється історія маловідомої громадсько-політичної організації УНР – Братства української державності. Розглядається його діяльність в Україні та еміграції, вплив на тогочасні політичні процеси.

Ключові слова: Братство української державності, УНР, СВУ, Державний центр в еміграції, Єфремов.

Історія багата на парадокси. Українська – не виняток. Усі, хто цікавиться періодом 1920–1930-х рр., добре обізнані з проблематикою інспірованої ОДПУ міфічної Спілки визволення України (СВУ). Але вони не завжди зможуть докладно розповісти про Братство української державності (БУД) – таємну організацію, котра функціонувала на теренах України та в еміграції, діяльність якої стала прообразом чекістської містифікації під назвою «справа СВУ». Слід зауважити, що деякі історики переконані в тому, нібито БУД, принаймні його неекзильну частину, також було «створено» організаторами «процесу Спілки визволення України». Однак ця гіпотеза на сьогодні не знайшла свого продовження в історичній літературі й потребує додаткових архівних пошуків для джерельного підсилення.

Реконструюючи історичні процеси в намаганні зрозуміти політичні контексти тих чи інших подій дослідники часто обмежуються вивченням рішень формальних інституцій – парламентів, урядів, партій. Однак для більш адекватного відтворення історії треба з'ясувати діяльність латентних, позаінституційних, неопублічних структур, які реально впливали на перебіг подій, волюючи залишатися в тіні, не продукуючи формалізованих рішень.

З огляду на це доволі цікаві твердження М.Лівицького – політика, який знав про українську проблематику 1920–1980-х рр. усе, або майже все:

«Підзвітним уряд УНР (включно з президентом УНР в екзилі, починаючи від смерті Головного отамана С.Петлюри) був по відношенні до організації, яка існувала якщо не таємно, то у всякому разі негласно-довірочно. Була це організація, що носила назву Братство української державності (БУД). Ця організація постала ще в Україні, в 1917–1918 рр.»¹.

Постає закономірне питання: що це за організація? Масонська ложа, тіньовий уряд, неформальний законодавчий орган? Яким був її державно-політичний статус та який вплив вона мала на формування, ухвалення політичних рішень?

* Яблонський Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень
E-mail: vy2006@ukr.net

¹ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С.51.

Інформація з «Енциклопедії українознавства» («Братство української державности, БУД, таємна організація, заснована навесні 1919, підтримувала зв'язки з урядом УНР на еміграції до 1924, коли самоліквідувалася з огляду на небезпеку продовжувати діяльність. Провідну роллю відігравав С.Єфремов»²) не дає чіткого уявлення про БУД, викликаючи більше питань, ніж відповідей. Історичний довідник наводить той самий текст, але вже за сучасним правомисом³. Не набагато більше інформації, якщо абстрагуватися від ідеологічних нашарувань, можна знайти в «Радянській енциклопедії історії України»:

«Братство української державности (БУД) – підпільна контрреволюц[ійна] націоналістич[на] орг[аніза]ція на Україні. Утворилася 1920 на чолі з С.Єфремовим. До складу Б.у.д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення України від денікінців. Під час відходу з Києва 6.V.1920 рад[янських] військ Б.у.д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польсь[ьких] загарбників частина членів Б.у.д. емігрувала за кордон. Інші, в т.ч. [С.]Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюц[ійне] повстання. Б.у.д. встановило зв'язки з ін[шими] націоналістич[ними] орг[аніза]ціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б.у.д. у кін[ці] 1921 було здійснено набіг банди [Ю.]Тютюнника з тер[иторії] Польщі на Рад[янську] Україну. В 1921–22 органи Всеукр[аїнської] надзвичайної комісії викрили й розгромили осн[овні] контрреволюц[ійні] орг[аніза]ції, що призвело до розвалу Б.у.д., яке 1924 самоліквідувалося»⁴.

Згадки про БУД містяться в кількох виданнях зарубіжної україніки⁵. Одним з основних джерел щодо діяльності організації є вже згадана праця М.Лівицького. Особливість цих публікацій полягає в переконаності авторів у трансформації БУД у Спілку визволення України та реальному існуванні останньої. В одній із брошур, присвячених річниці процесу СВУ, зокрема стверджувалося:

«До 1924 р. підпільним центром боротьби українського народу проти советсько-російської влади було Братство української державности [...], але згодом на одному із засідань БУД [...] було перейменоване на Спілку визволення України (СВУ), що її складовою частиною стала Спілка української молоді (СУМ). Остаточне оформлення СВУ й СУМ-у відбулося в 1925–1926 рр.»⁶.

Сучасні фахівці також звертаються до даної проблематики. Так, досліджуючи історію СВУ, С.Білокінь розглядає проблему БУД, насамперед у частині,

² Братство української державности // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – Л., 1993. – С.174.

³ Братство української державности // Довідник з історії України: (А–Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К., 2001. – С.88.

⁴ Бачинський П.П. Братство української державности // Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.193–194.

⁵ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі... – С.51; Півсторіччя суду проти СВУ – СУМ. – Нью-Йорк; Вашингтон, 1980. – 17 с. та ін.

⁶ Півсторіччя суду проти СВУ – СУМ. – С.1.

де вона перетинається із процесом Спілки визволення України⁷. Згадки про закордонне Братство української державності, з посиланням на М.Лівицького, містяться у студіях В.Трошинського та А.Криськова⁸.

З огляду на невелике коло публікацій із досліджуваної тематики, що фактично свідчить про її історіографічну неопрацьованість, слід також згадати газетну статтю О.Кириєнко⁹. У ній ідеться про організаційну структуру, завдання та діяльність БУД у контексті підписаного Варшавського договору 1920 р. Особливості газетного жанру подачі матеріалу, побудованого на свідченнях А.Ніковського, зумовлюють певну суб'єктивність оцінок діяльності братства та всього періоду історії УНР.

Мета цієї статті полягає у вивченні діяльності Братства української державності в Україні та еміграції, його впливу на тогочасні політичні процеси. Найвні джерела не дають нам однозначної відповіді щодо хронологічних рамок функціонування БУД. Одні вказують на 1917–1918 рр. як час його утворення¹⁰, інші – 1919¹¹ або 1920 рр.¹² Доволі складно визначити нижній хронологічний маркер, особливо ґрунтуючись на спогадах, які писалися через кілька десятків років після подій, чи матеріалах допитів колишніх керівників БУД у ході «справи СБУ».

С.Єфремов під час допитів в ОДПУ влітку – восени 1929 р. демонстрував власний погляд на час заснування БУД. Своїми свідченнями він намагався представити майже всю діяльність політично активного українства як діяльність БУД:

«Історично ця організація виникла так. Ще 1897 р. на Всеукраїнському з'їзді в Києві була заснована всеукраїнська організація без спеціальної назви, що мала на меті боротьбу з русифікацією, [...] проти самодержавства, що було непримиренним ворогом відродження українського народу. Р[оку] 1908–1909 ця організація прийняла назву Товариства українських поступовців (ТУП), деталізувавши свою платформу і поставивши в основу її – перетворення Росії на федеративну державу з автономією для України. У такому вигляді організація існувала до 1917 р., коли революція її домагання культурні дала вже, а політичні поставила на чергу за нових обставин – у новому світлі»¹³.

Ситуація кардинально змінилася з приходом до Києва денікінців з їхньою ідеєю про «єдину й неподільну Росію».

⁷ Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення [Електронний ресурс]: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin3.htm>

⁸ Трошинський В.П. Міжвоєнна еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.73–74; Криськов А. Празький осередок державного центру УНР в екзилі // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С.140.

⁹ Кириєнко О. Братство української державності [Електронний ресурс]: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/2460/art/18332.html>

¹⁰ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі... – С.51.

¹¹ Братство української державності // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – С.174; Братство української державності // Довідник з історії України: (А–Я). – С.88; Кириєнко О. Братство української державності...; Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // Білокінь С. Справа «Спілки визволення України»...

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.110; Т.1.– Арк.112; Бачинський П.П. Братство української державності. – С.193–194.

¹³ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.42.

«Тоді (1919 р. – *В.Я.*) в Києві і відродилася давня організація, але вже під новою назвою – Братство української державности (на першому засіданні, у процесі обговорення, пропонувалися ще назви Товариство української державности та Спілка української державности – *В.Я.*) [...] ставлячи опір новим русифікаційним заходам влади. З упадком денікинщини і приходом радянської влади організація спершу по інерції формально ніби існувала, особливо на першій порі, коли національна політика радянської влади ще не викристалізувалась остаточно»¹⁴.

Аналізуючи свідчення С.Єфремова та інших фігурантів «справи СБУ», вважаємо, що підозрювані робили все можливе для мінімізації свого покарання за «антирадянську діяльність». Стратегія власного захисту С.Єфремова, на нашу думку, полягала в позиціонуванні БУД як структури, що боролася з «реакційними» самодержавством і денікинщиною та непротиставлення його радянській владі. Тому-то екс-керівникові братства було важливо наголосити на другій половині 1919 р. (період білогвардійської окупації Києва) як на часі створення організації. Попри це 14 вересня 1929 р. слідчим удалося отримати нове зізнання С.Єфремова:

«Нелегальна контрреволюційна організація БУД – як я вже казав, виникла з того гуртка, без назви і сталої організації, що працював у Києві за часів денікинщини. А саме: десь на початку 1920 р., мабуть так у половині січня, відбувались ліквідаційні збори того гуртка, де було призначено зробити огляд його роботи й розпустити. Але настрої у членів гуртка був такий, що і радянська влада так само являється чужою, окупаційною на Україні, справжня влада – то уряд УНР, що перебував на вигнанні, і тому треба допомагати йому в його боротьбі за опанування краю»¹⁵.

У програмовій доповіді (вірогідно 17 січня 1920 р.), обґрунтовуючи потребу подальшої боротьби з більшовизмом, С.Єфремов констатував, що «революція дійшла вже до своєї суперечности, що в формі радянської влади вона пожирає власних дітей, виступаючи проти тих принципів рівности і волі, на боротьбу за які вийшла була спочатку»¹⁶. Очевидно, не останнім чинником у появі цих показань стали документи, що з'явилися у слідчих, і про які йтиметься нижче.

Прямі свідчення про початок діяльності братства містяться у протоколах БУД, які свого часу опублікував С.Білокін¹⁷ і котрі зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹⁸. У документі зазначено дату першого засідання – 17 січня 1920 р. Протоколи вів Г.Голоскевич, «дуже побіжно, не акуратно, не все записуючи, бо ніхто цих протоколів від мене не вимагав. Деяких засідань я зовсім не протоколював»¹⁹. Слід також зазначити, що матеріали БУД, які нині зберігаються в архіві, далеко не повні. Якщо взяти до уваги свідчення

¹⁴ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.42.

¹⁵ Там само. – Арк.110.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Білокін С. Справа «Спілки визволення України»... У протоколах – велика кількість скорочень. Опубліковані С.Білоконом документи розшифровано фрагментарно.

¹⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.9. – Арк.173.

¹⁹ Там само. – Т.99. – Арк.182.

Г.Голоскевича, то під протоколами слід розуміти «нотатки-протоколи, невеличку книжечку в цератовій обкладинці і, здається, на окремих аркушиках паперу, я переховував [...] у приміщенні комісії»²⁰. У дев'ятому томі справи в окремому конверті є лише 8 аркушів, списаних різними дрібними почерками з багатьма скороченнями – записник у «цератовій обкладинці» відсутній. Очевидно, що його наявність дала б незрівнянно більше інформації про діяльність БУД. Ми з упевненістю не можемо назвати причини відсутності записника з протоколами: він міг не потрапити до слідчого (що менш імовірно, оскільки Г.Голоскевич із в'язниці, у проханні до дружини, наголошував на важливості цих документів для його подальшої долі); його могли знищити в ОДПУ, оскільки записник псував «струнку картину» фабрикованої «справи СВУ». Останнє твердження має непрямі аргументи на свою підтримку, адже протоколи «справи СВУ» рясніють слідами видалених аркушів чи їх фрагментами.

Підсумовуючи питання про час утворення БУД, можна допустити, що обговорення ідеї надпартійної політичної структури та початкова організаційна діяльність велися в колах, близьких до С.Єфремова, упродовж 1918–1919 рр. (про один із гуртків, який діяв у 1919 р., він говорив як про «гурток без назви»), що врешті-решт призвело до організаційного оформлення у січні 1920 р. Братства української державності.

Менш дискусійне питання щодо припинення існування братства, особливо якщо розмежувати (з 1920 р.) діяльність його в Україні та в еміграції. Практично всі джерела однастайні у визначенні часу припинення роботи БУД на Батьківщині – 1924 р. Є лише одне твердження, котре дещо розмиває цю однастайність. Ідеться про свідчення екс-голови братства – С.Єфремова. Зокрема, у протоколі його допиту від 26 липня читаємо: «Після деяких вагань і сумнівів, розмов та обмірковування й вирішено було десь при кінці 1924 або на початку 1925 р. зліквідувати організацію зовсім»²¹. Ці ж дати він називав і 30 липня²². Такі незначні розбіжності свідчать лише про те, що припинення діяльності братства, очевидно, не було одномоментним актом, а дещо розтягнулося у часі. Нечіткість свідчень С.Єфремова щодо цього питання може пояснюватися ще й тим, що колишні члени братства, припинивши активну діяльність організації, продовжували обговорювати проблеми, які були актуальними в БУД.

Інша, закордонна, гілка Братства української державності припинила своє існування у другій половині 1948 р. після реорганізації Державного центру УНР в екзилі. Принаймні свідчень про її діяльність після зазначеного часу віднайти не вдалося. Однак задля справедливості слід підкреслити, що навіть після утворення Української національної ради та прийняття рішення про ліквідацію БУД частина його членів певний час виступала проти цього.

Ґрунтуючись на протоколах БУД та свідченнях «керівників СВУ», можемо відтворити структуру, завдання та основні напрями діяльності братства.

²⁰ Там само. Імовірно, ідеться про Комісію ВУАН для складання словника української живої мови.

²¹ Там само. – Т.11. – Арк.43.

²² Там само. – Арк.50.

Очевидно, є підстави вважати їх досить достовірними, оскільки учасники БУД у 1929 р. формально не несли юридичної відповідальності перед новою владою за свою участь у цій організації²³. У документі під назвою «Вирок у справі СВУ» читаємо:

«Спільно і за вказівкою закордонного БУД'у, БУД, що перебував у заплілі радянської України протягом 1920–21 та 1922 рр., керує глитайським і диверсійним бандитизмом на Україні, провадить масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян та закладає на терені України низку контр-революційних бойових організацій»²⁴.

Крім цього, братству інкримінувався зв'язок із партизанськими загонами Гайового, Ангела, Орлика, Цвітківського та Дерещука, підтримка Центрального українського повстанського комітету, Козацької ради та організація рейду Ю.Тютюнника.

«Після ліквідації радянською владою цих організацій 1923 р. голова БУД С.О.Єфремов [о]держав листа від закордонного БУД'у, в особі його члена [П.]Зайцева, з пропозицією активізувати бандитські виступи на терені України. Але ця пропозиція не могла бути виконана. Повний розгром радянською владою бандитизму і повстанських організацій на Україні примусили керівників БУД'у кинути надії в той час на успіх збройного повстання»²⁵.

Слідство фактично визначило 1923–1924 рр. як період неактивної діяльності братства. Політична платформа його була досить лаконічною – самостійність України (допускалася федерація лише після становлення власної державності), демократичний устрій, загальне виборче право, політичні свободи, забезпечення прав національних меншин, здійснення аграрної реформи за принципом «земля належить тому, хто її обробляє». У викладі А.Ніковського програма виглядала більш радикальною:

«[Ї] розробляли чи не [С.]Єфремов з [В.]Прокоповичем: повалення більшовиків, сприяння українській державності, дискредитація більшовизма на міжнародньому полі, зв'язок з партійними і громадськими групами при уряді Директорії, зв'язок з повстанцями»²⁶.

Принагідно зауважимо, що тон зізнань екс-міністра закордонних справ і його виключення 1923 р. із закордонного БУД ще до повернення в радянську Україну можуть указувати на нього як на потенційного провокатора, який відіграв ключову роль у «процесі СВУ» (у цьому були впевнені й Л.Чикаленко з М.Лівицьким)²⁷, або як на людину, котра щиро співпрацює зі слідством.

²³ Діяльність БУД підпадала під амністію 1927 р.

²⁴ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.4. – Арк.145–145 зв.

²⁵ Там само. – Арк.145 зв.

²⁶ Там само. – Т.1. – Арк.112.

²⁷ Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»...; Лист Миколи Лівицького до К.Туркала // Там само.

Братство складалося з гуртків, робота в яких будувалася на засадах внутрішньої автономії. Фактично воно було «федерацією окремих громад-гуртків». Вищим органом уважалися загальні збори, або з'їзд представників, котрий мав обирати раду організації як виконавчий орган. Діяльність відбувалася на засадах суворої конспірації.

«Ці гуртки, – писав С.Єфремов – повинні були творитися під наглядом кого-небудь з центрального гуртка фундаторів і складатися приблизно з 10–12 членів, коли б число членів пройшло 20, то такий гурток в інтересах конспірації мусів розбиватися на два. Приймання нових членів вимагало одногосности: коли б хоч хто один висловився проти даної кандидатури, то вона тим самим опадала»²⁸.

Партійна належність учасників організації була досить широкою: від соціал-демократів до конституціоналістів. Не існувало обмежень за статтю чи національністю. Мінімальний віковий ценз становив 25 років. Рекомендовано було створювати гуртки за професійними чи іншими інтересами, оскільки такий принцип дозволяв уникати зайвих пояснень перед органами влади щодо мети зібрання. До утворення більшої кількості гуртків функції ради організації виконував «центральный гурток», який творив президію із трьох осіб: С.Єфремова (соціаліст-федераліст), М.Литвицького (соціаліст-революціонер) та Л.Чикаленка (соціал-демократ). Фінанси організації формувалися з членських внесків – 1% від заробітку. Зі свідчень керівників братства ми не відстежуємо факту проведення з'їзду БУД, отже, можемо припустити, що організацією впродовж усього часу керував центральний гурток на чолі з С.Єфремовим.

Гуртків, за свідченнями С.Єфремова, було небагато. Крім першого (центрального), до якого спочатку входили А.Ніковський, О.Гермайзе, П.Стебницький, М.Синицький, П.Зайцев, В.Коваль, М.Литвицький, О.Саліковський, В.Прокопович, Л.Чикаленко, О.Алешо, В.Садовський, Л.Абрамович та Г.Голоскевич, було створено педагогічний (В.Дурдуківський, А.Лашенко, О.До-рошкевич), академічний (В.Ганцов, Г.Голоскевич, О.Андрієвська) та кооперативний (А.Болозович, Г.Саливон). Центральний гурток розгорнув доволі енергійну, як на невеликий час цього першого періоду діяльності, роботу, збираючись звичайно у ВУАН, у кабінеті словника живої мови, а головував та вів протоколи зібрань здебільшого С.Єфремов²⁹.

Гурток поділявся на секції за напрямками діяльності: 1) народного господарства (торгівля, промисловість, фінанси) – О.Коваль, П.Стебницький, М.Литвицький; 2) організаційна – М.Литвицький, Л.Чикаленко, С.Єфремов; 3) політичних зносин – А.Ніковський, В.Прокопович; 4) державного будівництва – О.Саліковський, М.Литвицький, С.Єфремов, Л.Абрамович; 5) пропаганди – Л.Чикаленко, О.Гермайзе. Секції регулярно звітували про свою діяльність. Найбільш активною була секція народного господарства – її членам

²⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.110.

²⁹ Там само. – Арк.114.

увадалося, не афішуючи свою належність до БУД, робити публічні доповіді та видавати їх друком.

Організаційна секція створила кілька нових гуртків у Києві та планувала заснувати організації у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах. З огляду на швидкий перебіг подій і відновлення влади УНР у Києві організація не отримала регіонального розвитку. Секція проводила відповідну кадрову роботу: визначала важливі для братства посади в певних установах, які заповнювалися з «кадрового резерву». Найбільше представництво братчики мали в Наркоматі освіти, ВУАН, Червоному Хресті, Дніпросоюзі, Центросоюзі, Книгоспілці, видавництвах «Час», «Друкар», Національній бібліотеці та ін. Політична секція працювала над зовнішньополітичними рекомендаціями, ґрунтуючись, зокрема, на інформації, яка доходила до Києва з Варшави стосовно можливого укладення польсько-українського договору. С.Єфремов в одній зі своїх доповідей

«висловив думку, що територіальні поступки за таких обставин – річ неминуча і з цим треба помириться, бо державне будівництво і повне національне об'єднання всіх українських земель в одне ціле разом не під силу Україні [зараз], що сотні років не жила державним життям і лиш останніми часами почала прокидатись до національної свідомости»³⁰.

Зі звільненням Києва від більшовиків частина членів БУД увійшла до створеного братством Громадського комітету, хтось працював у газеті «Громадське слово», інші – в адміністративних органах. Громадський комітет став способом легалізації діяльності Братства української державності. Він дозволив київському українству, не афішуючи братство, виступити єдиним фронтом на підтримку уряду. Комітетом керувала ініціативна група, до якої ввійшли С.Єфремов, А.Ніковський, О.Саліковський, В.Садовський, Л.Чикаленко та М.Литвицький – найактивніші діячі БУД. Засідання братства в повному складі у той час не проводилися, однак перед новим більшовицьким наступом, на пропозицію С.Петлюри, було вирішено делегувати деяких членів організації на чільні урядові посади: В.Прокоповича – прем'єр-міністром, А.Ніковського – міністром закордонних справ, О.Саліковського – міністром внутрішніх справ, М.Литвицького – товаришем міністра.

Зі вступом більшовиків до Києва у червні 1920 р. БУД розпався на дві частини: одна з урядом та залишками армії пішла в еміграцію, інша – у глибоке підпілля, поновивши активну діяльність лише у квітні 1921 р. Участь у роботі братства, крім С.Єфремова, брали О.Гермайзе, Г.Голоскевич, О.Дорошкевич, В.Дурдуківський, З.Моргуліс, С.Пастернак, М.Синицький, П.Стебницький. Серед іншого напрямками роботи була автокефалія української церкви та освітні заходи. БУД мав кілька консультацій із В.Чехівським щодо церковних справ (С.Єфремов та його однодумці виступали за більш помірковану позицію, ніж та, якої дотримувалися українські єпископи на першому церковному

³⁰ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.116.

соборі³¹), хоча, за визнанням голови братства, «наш гурток церковними справами, як такими, і не цікавивсь, але нам здавалося, що така різка тактика може пошкодити українській церкві, а через те й українському рухові»³².

Освітній напрям провадився через легальні гуртки та семінари. Такими були Товариство єднання і згоди при 1-й трудовій школі, історичний гурток О.Гермайзе, літературний – С.Єфремова, архівний – В.Міяківського. Окремо від братства працював гурток В.Чехівського. 1923 р. було встановлено зв'язок із харківським гуртком, що складався з шести членів (В.Доленко, Щербаненко, Дашенко та ін.), який був заснований незалежно від БУД, але мав схожі програмні цілі. Харківський гурток здійснював активну просвітницьку діяльність і було вирішено встановити більш тісні стосунки між двома організаціями. Однак співпраця так і не склалася, головним чином через припинення діяльності БУД.

Практично відсутні цілісні дані щодо стосунків між двома частинами БУД у 1921–1924 рр. Є кілька свідчень С.Єфремова про несистематичні контакти з закордоном і твердження А.Ніковського про активну співпрацю. Очевидно, що дійсний стан справ ще належить дослідити, оскільки обидва чільники БУД мали вагомні причини до приховування таких зв'язків (С.Єфремов) чи їх гіперболізації (А.Ніковський).

У цій статті не можна оминати й таку проблему, як «справа Спілки визволення України». Але, оскільки СВУ не є предметом нашого дослідження, то зупинімося лише на одному моменті: чому «для знешкодження петлюрівського елементу» в республіці ОДПУ не влаштовувала назва БУД? Адже це була назва реальної організації, із реальними лідерами, структурою та членством. Для чого каральні органи пішли на відверту фальсифікацію з вигаданням «нової підпільної організації?» Звичайно, аббревіатура СВУ була відомою в українському суспільстві³³, але вона не мала сучасного наповнення та несла чимало ризиків для організаторів фальсифікації. На перешкоді використання братства в майбутньому процесі став момент і суто юридичного характеру. На перших порах ОДПУ ще демонструвало відданість «букві закону» і формально не могло ігнорувати проголошену владою амністію. Відповідна постановка Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. практично звільняла членів БУД від відповідальності за «контрреволюційну діяльність», проваджену ними до 1 січня 1923 р. Усі ці фактори, очевидно, підштовхнули ОДПУ до творення нової «антирадянської організації», історія якої розпочиналася з 1926 р.

Говорячи про взаємозв'язок БУД та СВУ, не можна обійти увагою ще один аспект цієї проблеми. Ідеться про переконаність очільників Державного центру в існуванні СВУ³⁴. При ознайомленні з тогочасними документами та працями, присвяченими даному періоду, можна побачити демонстрацію

³¹ Принаймні про це свідчив сам С.Єфремов на допиті 14 вересня.

³² ГДА СВУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.121.

³³ Організація з такою назвою існувала з серпня 1914 по липень 1918 рр.

³⁴ Декларація уряду УНР «У зв'язку з процесом С.В.У» // Шульгин О. Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині: Автентичне відтворення видання 1934 р. / Упор. Г.В.Стрельський, І.Д.Шевченко. – К., 1998. – С.123–127; Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // Білокінь С. Справа «Спілки визволення України»...; Лист Миколи Ливицького до К.Туркала // Там само.

твердої впевненості їх авторів в існуванні Спілки визволення України. Зокрема, Л.Чикаленко в листі до К.Туркала у грудні 1962 р. стверджував, що

«на першому місці стоїть, звичайно, Андрій Васильович Ніковський – особа, яка, коли б не вернулася була до Києва в 1923 р., то не було б і самого процесу, і не було б тої й організації, про яку ніхто з нас на еміграції до самого процесу у Харкові поняття не мав»³⁵.

Цьому може бути кілька пояснень. З огляду на складність комунікацій між обома гілками БУД у Державному центрі мали всі підстави вважати, що братство до 1929 р. могло трансформуватися у СВУ. Тим більше, що фігурантами справ як БУД, так і СВУ були одні й ті самі особи. «Правонаступність» між двома організаціями підтверджувалася офіційною позицією обвинувачення. Не слід також забувати, що «справа СВУ» стала першою у цілій низці гучних процесів проти супротивників радянської влади. Тому-то закордонним українцям було складно повірити й досягнути весь масштаб фальсифікацій.

Значно пізніше, у серпні 1975 р., у листі до одного з обвинувачених у «справі СВУ» – К.Туркала – М.Лівицький напише:

«Після 1926 р. при БУД було створено СВУ і СУМ. Про це знаю я, і про це знав і бл[аженої] п[ам'яті] Л.С.Чикаленко. Але всі члени закордонного БУД вважали за потрібне заперечувати як існування цієї напівтаємної організації, так і її зв'язок з будь-якими особами в Україні. Я не бачу особливої трагедії в тому, що Ваші і мої думки про СВУ різняться. Ну, що ж, це буде контroversійна справа, яка такою і перейде до історії. І тому я не бачу причини, чому Ви так хвилюєтесь і, так би мовити, забороняєте мені мати такі, а не інші погляди на справу СВУ»³⁶.

Чого у цих словах Президента УНР в екзилі більше: небажання визнати СВУ фантомом, чи щирої віри у своїх старших товаришів по боротьбі, які залишилися в Україні – важко сказати. Зрештою, М.Лівицький так і не зреалізував своєї обіцянки,

«що колись напишу про цю справу в подробицях – як не окремо, то це буде один із розділів моїх спогадів, які я вже почав писати. Нічого не буду писати про те, як справа виглядала в самій Україні, а лише про те, як на неї задивлялися ми, себто члени закордонного БУД»³⁷.

Його опубліковані спогади про діяльність закордонного БУД є чи не єдиним джерелом, котре дає можливість зрозуміти місце та роль цієї структури в боротьбі за незалежність України.

Отже, організація продовжувала діяти за кордоном, оскільки більша частина її членів була змушена залишити територію України. В еміграції на

³⁵ Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»...

³⁶ Лист Миколи Лівицького до К.Туркала // Там само.

³⁷ Там само.

початку 1921 р. члени БУД вирішили продовжити активну діяльність, і як свідчив пізніше А.Ніковський,

«взяти б Гол[овного] отамана під свій вплив, стримуючи його інструктивні заходи, що впливало б через своїх членів на партії й групи, дисциплінувало б поодиноких діячів і взяло б контроль над політикою на еміграції та рухом проти большевиків на Україні. Емігрантський БУД вважав себе тільки за філію конденсованого громадянства на Україні і поклав зв'язатися з полишеними в Києві членами БУД-у. До [закордонного] БУД-у увійшли В.Прокопович, А.Лівицький, А.Ніковський, С.Тимошенко, В.Садовський, Л.Чикаленко, О.Саліковський, М.Литвицький, П.Зайцев, [І.]Кабачків, А.Лукашевич, Е.Лукашевич, С.Стемповський і [С.]Петлюра»³⁸.

Пізніше, після усвідомлення неможливості швидкого повернення в Україну, організація прийняла до своїх лав нових членів. Як стверджував М.Лівицький,

«організаційна система полягала на тому, що в окремих місцевостях існували окремі т[ак] зв[ані] громади БУД-у, які часом навіть не зносилися між собою, будучи пов'язані взаємно проводом БУД-у. Автор цих рядків належав до БУД-у лише від 1935 р.»³⁹.

Громади існували в різних країнах: Польщі (чотири – у Варшаві, по одній – у Львові та Калущі), Чехословаччині (Прага, Подебради), Франції (Париж), Румунії (Бухарест). Один раз на два – три роки (очевидно, під час Другої світової війни цей порядок порушувався) скликався з'їзд Братства української державності, на якому заслуховувалися звіти голови Директорії, керівника уряду та міністрів. У міжвоєнний час з'їзди проходили у Празі, Карлсбаді та Відні, а по війні, вірогідно, в американській окупаційній зоні Німеччини. На цих зібраннях затверджувалася політика Державного центру та окремих міністерств, ухвалювалися кадрові рішення на найвищому рівні.

«Якби на форумі цієї установи було висловлено недовір'я урядові, комусь з його членів або навіть президентові, то це безумовно потягнуло б за собою їх димісію. Отже, БУД був фактичним парламентарним тілом, яке існувало при Державному центрі УНР»⁴⁰.

Як стверджував багаторічний голова уряду та, пізніше, Президент ДЦ УНР, рішення у складному для української еміграції 1924 р. про продовження боротьби на еміграції також було ухвалене на з'їзді БУД.

В умовах еміграції братство функціонувало 28 років. За оцінкою М.Лівицького, організація нараховувала за весь час діяльності понад 100 членів. До складу

³⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.1. – Арк.139.

³⁹ *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі... – С.51. 5 серпня 1975 р. у листі до К.Туркала М.Лівицький указував 1934 р.

⁴⁰ Там само. – С.50–51.

її громад входили голова Директорії, голова та члени уряду (С.Петлюра, А.Лівицький, В.Прокопович, О.Лотоцький, О.Шульгин, Р.Смаль-Стоцький, А.Ніковський, М.Славінський), вищі військовики (генерали В.Сальський, М.Юнаків, М.Безручко, О.Удовиченко, В.Куш, П.Шандрук, В.Змієнко та ін.). До БУД входили й неформальні лідери: доктор Т.Олесіюк, суддя В.Соловій (згодом – архієпископ Варлаам), генерал М.Садовський, суддя І.Іножарський, полковник М.Палієнко, генерал О.Валійський, сотник В.Шевченко, генерал Й.Мандзенко, професор В.Андрієвський, полковник А.Кмета, інженер Плющ, професор П.Холодний, П.Холодний-мол., М.Ковальський, полковник М.Битинський, Л.Чикаленко, М.Танцюра, Д.Геродот, М.Лівицька, З.Саліковська, В.Завадська, Н.Холодна та ін. Тривалий час очільником БУД був Б.Іваницький⁴¹ (пізніше – голова Української національної ради, 1948–1953 рр.), його заступником – І.Кабачків, секретарем – М.Лівицький, скарбником – В.Соловій.

Воєнна хвиля еміграції спонукала більш прискіпливо ставитися до майбутніх членів організації. Із метою проходження випробувального терміну, імовірно 1946 р., було утворено ще одну структуру – Союз української державности (СУД).

«Туди приймалося членів, які пізніше, мали б перейти до БУД-у. Але БУД був розв'язаний і припинив свою діяльність в 1948 р., після створення Української національної ради. Проф[есор] Борис Іваницький був тієї думки, що після створення УНРади БУД втратив рацію свого існування. Деякі члени БУД-у не поділяли погляду проф[есора] Іваницького, але схилилися перед його волею. Тоді ж було постановлено припинити і діяльність СУД-у»⁴².

Важко дати однозначну відповідь щодо статусу БУД у системі Державного центру УНР. За способом формування це була закрыта, таємна організація; за завданнями, які вона вирішувала – тіньовий уряд чи еміграційний передпарламент. Але й ці визначення не є вичерпними, адже тіньовий уряд формується як опозиційний інструмент для критики офіційної влади, а БУД не був опозицією – він брав безпосередню участь у формуванні влади. Із певними застереженнями можна погодитися з висновком М.Лівицького про те, що «БУД був фактичним парламентарним тілом, яке існувало при Державному центрі УНР»⁴³, розуміючи при цьому, що з огляду на специфіку статусу способу формування та форми діяльності цього представницького органу були досить далекими від усталених демократичних норм і процедур.

Невизначеність статусу, а інколи й долі Державного центру на території країн його тимчасового перебування часто залежала не тільки від місцевого законодавства, але й від міжнародної політичної кон'юнктури та суб'єктивних факторів. Тому наявність таємної організації такого високого рівня, близької чи інкорпорованої до структури ДЦ УНР, у міжвоєнний період та під час війни

⁴¹ Не вдалося встановити, хто стояв на чолі братства до нього.

⁴² *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі... – С.52–53.

⁴³ Там само. – С.51.

дозволяла у критичній ситуації узгоджувати певну лінію поведінки та заповнювати кадрові лакуни. Діяльність Братства української державності суттєво зменшувала ризики припинення роботи чи повної ліквідації українського уряду у вигнанні, адже в разі фізичного знищення, арешту чи інших обставин – БУД був покликаний забезпечити подальше функціонування Державного центру УНР.

Отже, Братство української державності було утворене на початку 1920 р. та проіснувало в Україні до 1924 р., в еміграції – до 1948 р. Замислювалося своїми засновниками як надпартійна, неурядова, таємна організація української еліти для боротьби проти ідей більшовизму, «єдиної та неподільної» Росії, у центрі діяльності перебувало ствердження державної незалежності України. БУД залишався відданим проголошеним цілям і завданням упродовж усього періоду свого функціонування, здійснюючи вагомий позаінституційний вплив на вироблення політики УНР та Державного центру в еміграції.

The article examines history of the little-known social and political organization during the Ukrainian People's Republic – Brotherhood of Ukrainian Statehood. Activities of the Brotherhood in Ukraine and in exile, its influence on political processes of that time are investigated.

Keywords: *Brotherhood of Ukrainian Statehood, Ukrainian People's Republic, Union of Liberation of Ukraine, National Centre in Exile, Yefremov.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 222.6; 093.3; 94 (477) «XI–XII»

Т.Л.Вілкул *

ПОХОДЖЕННЯ ХРОНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПОЧАТКОВОГО ЛІТОПІСУ: ПУНКТ ВІДЛІКУ – «ХРОНОГРАФ ЗА ВЕЛИКИМ ВИКЛАДОМ»**

На початку ХХ ст. О.О.Шахматов та В.М.Істрін сформулювали концепції розвитку давньоруського літописання і хронографії, які здебільшого продовжують побутувати й досі, але вже не відповідають сучасному рівню джерелознавчих знань. Розглядається виникнення ідеї так званого Початкового зводу кінця XI ст. та «Хронографа за великим викладом» і полеміка навколо них. Реконструйований Початковий звід нібито повинен містити запозичення з «Хронографа за великим викладом»; обидва тексти начебто мають бути давнішими за «Повість временних літ». Остання має численні запозичення з хронік, проте дослідники весь час намагаються дивитися крізь призму наявних текстів. Перевірка текстуальних свідчень наводить на думку, що хронографи укладалися пізніше, ніж літописи, на початку ж історієписання книжники користувалися повними перекладами візантійських хронік.

Ключові слова: Давня Русь, «Повість временних літ», середньовічні хроніки та хронографи, текстологія, XI–XII ст.

Дослідники історії Давньої Русі зосереджені переважно на оригінальних текстах і, зокрема, головному різновиді тодішнього історієписання – літописних зводах. Проте перекладні історичні наративи (хроніки, історії та хронографи)¹ насправді мають не меншу значущість. Із них, звичайно, ми нічого не дізнаємося про давньоруських князів, бояр чи книжників, а побачимо лише давніх «героїв усесвітньої історії»: Адама, Навуходоносора, Александра Македонського, імператора Августа... Однак вони являли для давніх людей «історію як таку», тобто Александр Македонський був персонажем чи не важливішим, ніж кийвські князі Ярослав Володимирович (котрого історики ХІХ ст.

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

** Автор щиро вдячна Є.Г.Водолазкіну, О.П.Толочку, Т.В.Гімону, Т.В.Анісімовій, О.Кулику.

¹ Візантійські хроніки викладали всесвітню історію не за роками, як латинські аннали чи давньоруські літописи, а спочатку за періодом життя тих чи інших біблійних героїв, далі – за правлінням східних та римських і візантійських імператорів. У ранній час на слов'янську було перекладено хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали та Георгія Сінкела. З історій перекладено порівняно рано лише «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія. Хронографи – давньоруські компіляції з фрагментів хронік та біблійних і парабіблійних текстів.

прозвали Мудрим) або Володимир Мономах. Сьогодні таке переважання «всесвітньої історії» над «вітчизняною» важко собі уявити, але, здається, це саме так². Реконструкція взаємозв'язків перекладних хронографічних та літописних текстів суттєва й для відновлення картини створення літописів, адже вже в першому давньоруському зводі, котрий дійшов до нас, – «Повісті временних літ» («ПВЛ») відзначають запозичення з хронографії.

Представлена читачеві стаття переслідує подвійну мету – визначити хронографічні джерела «Повісті», розібрати паралельні концепції «Хронографа за великим викладом» та Початкового літописного зводу (щодо конструювання цих двох понять див. нижче), а також, наскільки це можливо, спробувати означити час появи давньоруських хронографів. При цьому доведеться звертатися до маси пам'яток, кожна з яких має свою, часто досить складну, історію. Окрім того, відновлювати специфіку дослідницьких схем, що не ввійшли до «канону», підручників і довідників³, застарілу термінологію⁴. Це, звісно, обтяжує розуміння й без того досить обширної літописно-хронографічної області історичних знань, однак без одночасного огляду текстів та історії уявлень про них досягнення поставленої мети стане неможливим. Наведу невеличкий приклад. Більшість сучасних літописознавчих студій починаються зі згадки О.О.Шахматова. Однак якби, у порядку експерименту, зачорнити у працях вченого ті матеріали, спостереження та схеми, що належали його попередникам, незакресленого тексту залишилося б напрочуд небагато. На посилання О.О.Шахматова орієнтуватися не слід, адже дослідник рідко покликався на праці колег і сам писав про це⁵. Отже, лише звернення до наукової традиції дозволяє дізнатися, як з'явилася й трансформувалася та чи інша ідея.

Передусім спробуємо з'ясувати, як виникло власне поняття про хронографічну складову літописання. Не від самого початку вивчення літописів, але на досить ранньому етапі, у перших роках ХІХ ст., довідалися, що «Нестор», як традиційно називали укладача «ПВЛ», використовував візантійські хроніки⁶.

² Див., напр.: *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2008. Річ ще в тім, що досить багато постатей хронографії пов'язані з історією сакральною. У свідомості тогочасної людини поєднувалися імператор Август та народження Христа, Александр Македонський і вигнання «нечистих» народів, перський цар Кир і пророк Даниїл, не кажучи вже про власні біблійні героїв.

³ Як, напр., популярний серед русистів: *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Ленинград/Санкт-Петербург, 1987. Або незавершена «Православная энциклопедия», котра вміщує також довідкову інформацію щодо слов'янської книжності (електронний ресурс): <http://www.pravenc.ru/text/164333.html>.

⁴ Напр., класик літописознавства О.О.Шахматов у різних працях згадував масу «перших», «других», «третьох», «особливих» редакцій, що стосувалися текстів, відомих нині під іншими найменуваннями (напр., «перша редакція Початкового зводу», «друга редакція Початкового зводу», «особлива редакція «Еллінського літописця»» тощо).

⁵ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908 (перевидання: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 2002). Див. також огляд діяльності О.О.Шахматова, його попередників і послідовників: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 2011.

⁶ Про такі запозичення знав уже А.Л.Шлецер, але він не ототожнив одне з головних джерел «ПВЛ» – «Хроніку» Амартола (див.: *Шлёцер А.-Л.* Нестор: Русские летописи на древле-славянском языке, сличённые, переведённые и объяснённые А.Л.Шлёцером. – Ч.1 / Пер. Д.Языков. – Санкт-Петербург, 1809 (електронна версія: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004172245#?page=1>). Колись навіть сподівалися в одному з хронографів віднайти «незіпсованого Нестора».

Перші дослідники діяли, що називається, навмання, і загальна картина була доволі розпливчастою. Невідомим залишалося навіть, ідеться про давньоруські переклади чи про грецькі оригінали⁷. Зважаючи на тодішній обмежений обсяг відомостей про слов'янські історичні твори, а також неповний корпус виданих грецьких текстів, перш за все вловили подібність до «Хроніки» Георгія Сінкела⁸. Незабаром відшукали ближче джерело – «Хроніку» Георгія Амартола⁹. Тоді ж стало відомо про «Літописець вскорі» патріарха Никифора¹⁰. З'ясувалося, що давньоруські книжники в масі своїй не володіли грецькою або, принаймні, використовували у своїх писаннях уже перекладені твори. Поступово виявляли ся інші джерела початкового літопису. Скажімо, у середині ХІХ ст. звернули увагу на «Архівський хронограф»¹¹ і на текст «Хроніки» Іоанна Малали в ньому, а наприкінці століття запозичення з Малали «вписали» в історію найраніших зводів. Стараннями видатних учених – О.О.Шахматова та В.М.Істріна – виникли концепції Початкового літописного зводу та «Хронографа за великим викладом» («ХВВ»; «Хронографъ по великому изложению»). Таким чином, два різновиди історієписання давньоруської доби – хронографи й літописи – тісно поєдналися.

Хронографічні твори справді послуговували джерелами літописців, і не лише ранніх¹². При цьому, ідеться як про повні переклади хронік, так і про

⁷ Читаємо у А.Л.Шлецера: «Чи розумів грецьку мову [...] цього я не знаю» (див.: *Шлєцер А.-Л. Нестор... – С.к*).

⁸ Огляд початку історії вивчення хронік див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.2: Греческий текст «Продолжения Амартола»: Исследование. – Петроград, 1922. – С.117–119; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009. – С.20–21.

⁹ Про Георгія Мніха-Амартола писав у 1828 р. П.М.Строев: *Строев П.* О византийском источнике Нестора // Труды и летописи ОИДР. – 1828. – Ч.4. – Кн.1. – С.171–173). У цій статті П.М.Строев видав уривки з Амартола у «Временнику Нестора» («ПВЛ»), згодом їх було передруковано: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.239–246. Таким чином, думка про запозичення з Амартола в Початковому літопису ввійшла в уявлення всіх, хто цікавився історією Русі.

¹⁰ Згадуючи про звернення Початкового літопису до «Літописця вскорі», П.М.Строев посилався на доповідь М.О.Полевого 1826 р. (див.: *Строев П.* О византийском источнике... – С.172).

¹¹ *Оболенский К.М.* Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). – Москва, 1851. – С.I–LX. Архівський – один зі списків «Юдейського хронографа», див. нижче.

¹² Так уже в літописних зводах ХІ–ХІІІ ст. Щодо хронографічних цитат у «ПВЛ» див., напр.: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и её источники // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.4. – Москва; Ленинград, 1940. – С.41–150; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – Т.27. – Ленинград, 1924. – С.67–74; Т.28. – Ленинград, 1925. – С.248–251; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. – Т.28. – Ленинград, 1974. – С.99–113. У Київському літописному зводі: *Толочко О.П.* Печерский мятеж 1182 г. // Ruthenica. – Т.VI. – К., 2007. – С.351–352; *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках Киевского летописного свода // ТОДРЛ. – Т.61. – Санкт-Петербург, 2010. – С.382–397. У Галицько-Волинському літопису: *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // ИОРЯС. – Т.31. – Ленинград, 1926. – С.93–126; *Пауткин А.А.* Беседы с летописцем: Поэтика раннего русского летописания. – Москва, 2002. – С.225–228; *Вилкул Т.* О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волинской летописи // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: Faktas: Kontekstas: Interpretacija. – Vilnius, 2007. – Р.17–28. Загальний огляд: *Перетц В.Н.* До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН: Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. – №76. – Ч.ІІ. – К., 1928. – С.213–219.

хронографи – збірки ексцерптів, з яких найбільш раннім вважають «ХВВ». Як спробую показати нижче, питання про час виникнення першого хронографу не закриті, хоча традиційно вказують на XI ст.

Взаємини двох видів історієписання було «встановлено» або, краще сказати, гіпотезовано ще до повного обстеження історичного кола творів давньоруських книжників. Це досить вдалі, з огляду на тривалість наукових конструкцій, спроби віднайти пункт відліку, певну реальну або віртуальну пам'ятку, з якої «все почалося». Щодо літописання, такою одиницею став Початковий звід, укладення якого традиційно відносять на першу половину 1090-х рр. Для кола хронографії аналогічну роль виконує «ХВВ», віднесений до середини або другої половини XI ст.¹³ Обидві пам'ятки є ідеальними, реальних таких текстів не існує (хоча поняття про них настільки усталилося в науковій спільноті, що про це іноді доводиться нагадувати)¹⁴. На думку їхніх творців, О.О.Шахматова та В.М.Істріна, реконструйовані компіляції мали пояснювати спостереження над подібностями та розбіжностями низки доволі ранніх текстів. У центрі уваги другого стояли твори хронографічні, натомість перший переймався переважно реконструкцією літописарської праці давньоруських книжників.

Зокрема для В.М.Істріна припущення про перший давньоруський хронограф було покликане пояснити взаємини «Толкової палей» й «Повної хронографічної палей»¹⁵, «Літописця Еллінського та Римського»¹⁶, деяких ін-

¹³ Визначення, що розуміють під Початковим зводом та «ХВВ», див.: *Творогов О.В.* Хронограф по великому изложению // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып. 1. – Ленинград, 1987. – С.476–477; *Толочко О.П.* Початкове літописне зведення // *Енциклопедія історії України.* – Т.8. – К., 2011. – С.470–471. Див. також: *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. I // *Журнал министерства народного просвещения* (далі – ЖМНП). – 1903, август. – С.1–42; *Его же.* Редакции Толковой Палеи. – Санкт-Петербург, 1907; *Его же.* Книги временных... – Т.2; *Его же.* Замечания о начале русского летописания... – 1924. – С.45–102; 1925. – С.107–251; *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде // *Чтения в Обществе истории и древностей российских* (далі – ЧОИДР). – Кн.3. – Москва, 1897. – С.1–58 [=Его же. *История русского летописания.* – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.31–70]; *Его же.* Разыскания...; *Его же.* Толковая Палея и русская летопись // *Статьи по славяноведению.* – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.199–272 [=Его же. *История русского летописания...* – Т.1. – Кн.2. – С.232–295]; *Его же.* Повесть временных лет: Введение: Текст: Комментарии. – Т.1. – Петроград, 1916 [=Его же. *История русского летописания...* – Т.1. – Кн.2. – С.527–977]; *Его же.* Повесть временных лет и её источники...; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975; *Его же.* Повесть временных лет и Хронограф...; *Его же.* Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // *ТОДРЛ.* – Т.30. – Ленинград, 1976. – С.3–26; *Его же.* Летописец Еллинский и Римский: Текстологические и источниковедческие проблемы // *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.2. – Санкт-Петербург, 2001; *Гитлицус А.А.* «К истории сложения текста Новгородской первой летописи» // *Новгородский исторический сборник.* – Вып.6 (16). – Санкт-Петербург, 1997. – С.3–72; *Его же.* Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // *Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова.* – Москва, 2006. – С.56–96; *Вилкул Т.* Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica.* – XI. – Cambr., Mass., 2003. – P.5–35; *Её же.* Повесть временных лет и Хронограф // *Ibid.* – XV. – №2. – Cambr., Mass., 2007. – P.56–116.

¹⁴ Див.: *Толочко О.П.* Початкове літописне зведення... Навіть склад «першого виду» або «першої редакції» «ХВВ» не може бути відновлено: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.152.

¹⁵ Палей – компіляції, що містять виклад вітхозаповітної історії від творення світу до Давида й Соломона, в обсязі Восьмикнижжя та перших Книг Царств. Біблійний текст доповнено тлумаченнями, а також вставками з парабіблійних і хронографічних джерел. Бібліографію див.: *Orlov A.A.* Selected Bibliography on Transmission of Jewish Pseudepigrapha in Slavic Milieux // *Idem.* Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha. – Leiden; Boston, 2009. – P.299–306.

¹⁶ Скорочено – «Еллінський літописець». Це хронографічний збірник, що складається переважно з тексту хронік Амартола («Римський літописець») та Малали («Еллінський літописець»),

ших збірників, а також і літопису. У загальному вигляді схема була такою: «ХВВ» став ядром абсолютної більшості пізніших хронографічних компіляцій і частково вплинув на укладача «ПВЛ» (припускалося, що в текст літопису було запозичено невеличкі включення з хронографа). Для О.О.Шахматова гіпотеза Початкового зводу пояснювала як численні спільні місця, так і різночитання двох ранніх зводів, що дійшли до нас – «Повісті временних літ» та Новгородського першого літопису молодшої редакції (НПЛ мл). Вона мала обґрунтувати схему походження й видозміни початкового літописання, і взаємини з першим хронографом та палеями лише зайвий раз підтверджували виведену вченим схему. Беручи загально, на роль «початкових» гіпотетичні пам'ятки було обрано наприкінці XIX – на початку XX ст. внаслідок незавершеності й певної недовершеності історії вивчення давньоруських творів історичного жанру. Зупинімося на цьому детальніше, урахувавши обидва види історієписання Русі: літописи та хронографію.

Літописи. Початкові уявлення про літописи цілком упевнено можна кваліфікувати як асистемні. У XVIII ст. було зібрано колекцію численних рукописних списків XIV–XVII ст., які від часу укладення зводів (XI–XVI ст.) відділяли кілька десятків або сотень років¹⁷. Зібрання поповнювалося також і в XIX ст.¹⁸ Перші спроби видання були принагідними й залежали від меценатства імператорів та вельмож-покровителів «наук и словесности»¹⁹. Відповідно, пізні зводи нерідко йшли у друк перед ранніми²⁰. Проте, учені не могли не помітити як великої подібності, так і суттєвих розбіжностей на початку більшості літописів, де описувалися події історії Русі від легендарних часів до другої

звідки середньовічна назва, уміщена на початку кількох списків. А.Н.Попов виділив дві редакції пам'ятки (див.: *Попов А.* Обзор хронографов русской редакции. – Вып.1. – Москва, 1866. – С.1–95), цей поділ залишається актуальним по сьогодні. О.В.Творогов видав другу редакцію. Бібліографію див.: *Летописец Еллинский и Римский...* – Т.2; *Orlov A.A.* Selected Bibliography on Transmission... – P.323–325.

¹⁷ Така картина типова не лише для давньослов'янської рукописної традиції. Порівняно мало збереглося оригіналів творів, здебільшого текст дійшов у копіях пізнього часу.

¹⁸ І навіть у XX ст. Напр., А.М.Насонов увів у науковий обіг Московський літописний звід XV ст. Зрозуміло, у другій половині XIX – у XX ст. особливо багато знаходили пізніх зводів, загалом число списків літописів зараз нараховує кілька тисяч. Однак романтична доба археографічних розшуків і значних знахідок припадає на більш ранній період, XVIII – першу половину XIX ст. До Археографічної комісії, що почала працювати 1834 р., було передано 168 відомих списків рукописів; 53 з них містили «Временник Нестора», тобто «ПВЛ» (див.: ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV; *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей // *Лихачёв Д.С.* Текстология. – Санкт-Петербург, 2001. – С.729).

¹⁹ Це унаочное додаток «Основные издания летописей XVIII–XIX вв.» (див.: *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. – С.745–748). Літописні тексти у XVIII – 30-х рр. XIX ст. видавалися в такій послідовності (курсивом виділено пізні): Радзивіллівський/Кенігсберзький (1767 р.), *Никонівський* (1767, 1768, 1786, 1788–1789, 1790–1792 рр.), *Лицевий звід*, (частково, 1769, 1772, 1774 рр.), *Степенна книга* (1775 р.), Синодальний список НПЛ (старша редакція, 1781, перевид. 1819 рр.), *Встюжський літописний звід – Архангелогородський літописець* (1781 р.), *Типографський літопис* (1784 р.), Академічний список НПЛ (молодшої редакції, 1786 р.), «*Руський временник*» (1790, 1820 рр.), *Львівський літопис* (1792 р.), *Воскресенський* (1793 р.), *Новгородський Уваровський* (1795 р.), Лаврентіївський (1804–1811, 1824 рр.), «*Софійський временник*» – *Софійський перший літопис* (1820, 1821 рр.), *Супрасльський: Короткі Новгородський літописець та Київський літопис* (1836 р.), *Псковський літопис* (1837 р.).

²⁰ Це звичайна річ. Якщо вичерпно не досліджено текстувальні взаємини, складно, а іноді й неможливо визначити з наявних версій ранні. Крім того, текстологи мають тенденцію покладатися на принцип «повноти» та «справності» тексту, а цій умові нерідко краще відповідають саме пізні списки.

половини XI ст. Дослідники XVIII–XIX ст. робили акцент на автобіографічних ремарках літописців, і на цій підставі намагалися виділити різноманітні «временники» (літописи або складові збірок літописів)²¹. За традицією, котра, як показав О.П.Толочко, ішла від київської школи XVII ст., перший літопис – те, що ми нині називаємо «Повість временних літ» – атрибутували Нестору. Його ім'я знаходили в «Киево-Печерському патерику» та поодиноких списках літописних зводів²². До того ж «ПВЛ» містила вступ зі спробами осмислення процесу історієписання²³, а автобіографічні ремарки в тексті пам'ятки спонукали шукати її автора чи укладача. Проте навіть у найдавніших «харатейних» (пергаменних) списках «чистий Нестор» не відшукувався, обов'язково продовжуючись записами за XII–XIII ст.²⁴ У другій половині XVIII ст. та майже все XIX ст. вчені не полишали сподівань віднайти «справжнього Нестора». Працювали також і над реконструкцією оригіналу. Спроби А.Л.Шлецера створити «очищений текст»²⁵ було визнано невдалими, однак ідея «очищення» літопису від «вставок» залишила глибокий слід. Тим більше, що в літописних творах око історика й текстолога легко вловлювало суперечливі відомості та перерви викладу, підживлюючи думки про раннє ядро. Існував ще один «авторський» звід, котрий у 1820-х рр. отримав назву «Софійського временника» (під ним, із певними варіаціями в поглядах, розуміли НПЛ мЛ та Софійський I літописи, а також інші новгородсько-софійські зводи та їх спільні протографи²⁶).

²¹ На позначення «временникъ» натрапили в передмові до літопису середньовічного книжника (у повних списках НПЛ мЛ, Софійському першому літопису та ін.), а також у давньослов'янському перекладі «Хроніки» Амартола. При класифікаціях робилися спроби відокремити «временники» (авторські чи обласні літописи) від збірників (див.: ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.VIII).

²² Див.: *Tolochko O. On 'Nestor the Chronicler' // Harvard Ukrainian Studies. – 2007. – 29. – №1/4. – P.31–59* (електронна версія: http://www.academia.edu/1253995/_On_Nestor_the_Chronicler_Harvard_Ukrainian_Studies_29_no_1-4_2007_). Дослідницька традиція, пов'язана з іменем Нестора, надзвичайно стала, незважаючи на те, що згадку Нестора бачимо лише в одному списку «ПВЛ» (Хлебниковському).

²³ Починаючи від назви «Се повести временныхъ лѣтъ» й у викладі: «отсюда числа положимъ», «нѣщци несмыслении казуютъ»...

²⁴ Див.: *Строев П.М. Софійський времяник, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч.1. – Москва, 1820. – С.VII. Спостерігається різнобіг думок у визначенні терміну закінчення роботи «Нестора»: В.М.Татищев датував його 1093, І.Ф.Міллер – 1115, А.Л.Шлецер – 1116, В.М.Перевощиков – 1074, П.Г.Бутков – 1113, І.І.Срезневський – між 1113 та 1116 рр. (див.: *Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.1. – К., 1908. – С.338, 348, 359, 365, 375*).*

²⁵ А.Л.Шлецер намагався відтворити текст, придатний для перекладу, на підставі понад 10 списків Початкового літопису. Він обирав найбільш вдалий варіант на свій розсуд, елімінуючи «порчи» та «вставки» «списувачів». Див. у вступі: «Часто знаходив я справжнє читання в одному якомусь списку, котрий утім належав до найгірших»; «Нестора не можна було перекласти, не очистивши його перед цим» (див.: *Шлецер А.-Л. Нестор: Русские летописи... – С.XIV, XX*).

²⁶ Об'єднував новгородські зводи та «Софійський временник» в одну гілку, у тому числі, О.О.Шахматов, уже в першій своїй праці (див.: *Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора (первая пробная лекция на заседании историко-филологического факультета Московского университета 1 марта 1890 г.) // Его же. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.465–475*). Тут автор ішов за Й.П.Сеніговим та деякими іншими вченими (див.: *Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1885*). Звичайно, практикували й інший підхід (див., напр.: *Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч.1: Источники русской истории. – Санкт-Петербург, 1864. – С.59–72, 91–95; новгородські літописи та «Софійський временник» М.І.Костомаров розглядав у різних главах*). Узагалі, оцінка новгородсько-софійських літописів у ранній російській історіографії була одним зі складних вузлів суперечок. Якщо враховувати сучасні дослідження, Софійський

Особливе значення «Софійський временник» набув тому, що містив передмову – позначку руки іншого літописця, ніж Нестор²⁷.

Загадку становили співвідношення «Временника Нестора» та «Софійського временника». Ці зводи місцями збігаються, а подеколи різоче відрізняються, і при тому представлені давніми рукописами. За наявності розбіжностей виникала проблема: було абсолютно неясно, котрому з літописців можна довіряти та де збережено вихідну версію. У такій ситуації дослідники мають або реконструювати процес переробки в якомусь з «ізводів», або шукати раніший пункт, коли вони розійшлися.

Сучасна критика тексту чіткіше розрізняє «rewriting» (повне переписування) та «overwriting» (редагування/розширення/скорочення поверх або на основі вже написаного), причому повне переписування часто переважає на початку та завершенні твору²⁸. Це дозволяє припускати скомплікований спосіб зміни версій літописного тексту²⁹. Однак літописознавці від XIX ст. і до сьогодні в масі своїй розуміють літописи як строго документальні свідчення. Теза про «rewriting» сприймається як «вигадування документів» чи «навмисне викривлення інформації» і викликає спротив, незважаючи навіть на те, що в різних дисциплінах накопичилося досить багато свідчень стосовно того, що давні автори не сприймали переписування історії як її викривлення³⁰. Тому русисти традиційно схильні шукати більш ранній пункт розходження, хоча на практиці полеміка в будь-якому випадку точиться навколо того, який із літописців точніше відбиває більш ранню версію.

На час видання перших томів серії «Повне зібрання російських літописів», у 1840-х рр., було визначено такі «ізводи літопису»: давній («Временник Нестора», «ПВЛ»), середній (новгородсько-софійські зводи, «Софійський временник»³¹)

перший літопис є пізнім зводом XV ст., де використано новгородські, суздальсько-московські та південноруські версії літописів.

²⁷ Строев П.М. Софийский временник... – С. XII–XIII.

²⁸ Див., напр.: Edenburg C. Rewriting, Overwriting, and Overriding: Techniques of Editorial Revision in the Deuteronomistic History // Words, Ideas, Worlds in the Hebrew Bible: Essays in Honour of Yairah Amit. – Sheffield, 2012 (електронна версія: http://www.academia.edu/2177797/Rewriting_Overwriting_and_Overriding_Techniques_of_Editorial_Revision_in_the_Deuteronomistic_History).

²⁹ Зокрема, автор цієї статті дотримується думки, що у протографі НПЛ мл відбулася нерівномірна переробка «ПВЛ» і синтез її тексту з НПЛ старшої редакції та деякими додатковими джерелами (див., напр.: Вілкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод...). Місцями – повне переписування, особливо на початку, місцями – редагування, здебільшого – доволі точне копіювання. Цю операцію було здійснено одним із новгородських книжників у XIV – на початку XV ст., але на тому процес трансформації Початкового літопису не закінчився. Подальше копіювання, зміни тексту та комбінації з іншими джерелами відбулися ще й у пізніших новгородських і московських зводах. В їх числі – повторна звірка з «ПВЛ» і її часткове відновлення, що є проявом активності авторів-укладачів XV ст. Щодо синтезу текстів у самому НПЛ мл, на прикладі двох річних статей: Вілкул Т.Л. «Посла князь Игорь на греки вои...»: Источники статьи 6428 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе руси на Константинополь (у друку).

³⁰ Напр., «rewriting» аргументовано припускають для богонатхненного Мойсейового Пятикнижжя та для асирійських літописів – «розмов» царя з кимось із богів. Ще перший російський історик В.М.Татищев перейняв багато від такого «простого» ставлення до перероблення давнини (див.: Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005).

³¹ Софійський перший літопис став репрезентантом новгородсько-софійської групи. Уважалося, що це збірник, однією зі складових частин якого є давній «временник XIII ст.». Щодо того, чому не НПЛ, а «Софійський», тут маємо справу з випадковістю вибору видавців. НПЛ

та новий (Никонівський чи Патріарший літопис). Озвучив що дещо спрощену³², треба сказати, ідею видавець шести томів «ПСРЛ» Я.І.Бередников, вона увійшла в передмову до першого тому (1846 р.) та стала програмною³³. Уже в М.І.Сухомлинова (1856 р.) поділ на гілки літописання став подрібненим і ближчим до сучасного³⁴. Однак тричленна схема Я.І.Бередникова залишалася. Почасти тому, що не мала заміни в передмовах до перевидань «ПСРЛ»³⁵, а частково власне завдяки своїй простоті – для мисленневих операцій узагалі надзвичайно ефективним є число 3, що підкріплюється філософськими й науковими конструкціями. Можливо далі, ускладнюючись, схема продовжувала б функціонувати, однак знайшлася людина, котра перевернула співвідношення «давнього» та «середнього» ізводів і зробила «середній» новгородський – давнішим, а «давній» київський – новішим. Ця людина – О.О.Шахматов³⁶.

спочатку було видано за списками з втратою початку й, відповідно, без передмови укладача, а Софійський перший опубліковано в 1820–1821 рр. (див.: *Строев П.М.* Софийский времяник... – Ч.1. – Москва, 1820; Ч.2. – Москва, 1821). Уже у виданні НПЛ із серії «ПСРЛ» (Т.3. – Санкт-Петербург, 1841) відзначено, що назва «времяник» та передмова давнього книжника наявні в Комісійному й Толстовському списках і, отже, походять з НПЛ мл (пор. в НПЛ мл: «Времяникъ, еже есть нарицается лѣтописание» – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.103; далі посилання на це видання: Новг.І). Однак назва встигла закріпитися й побутує досі (див., напр.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи // Учёные записки Императорской академии наук, II отд. – Кн. III. – Санкт-Петербург, 1856. – С.13–14; *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. – С.726).

³² З огляду на обсяг виданих на той час літописів. У цій схемі не враховувався вплив південноруських зводів Іпатіївської групи на пізні літописи (відомі на той час Софійський перший, Воскресенський, Густинський); майже не грав ролі виданий у серії «ПСРЛ» власне Іпатіївський літопис; «новий ізвод» репрезентовано лише Никонівським літописом, який жодним чином не є єдиним представником надзвичайно строкатої групи пізніх зводів. А головне, новгородські та софійські літописи «злилися» в єдиний ізвод, тоді як взаємини у цій групі надзвичайно складні й змінюються в різних частинах. Наприклад, НПЛ мл у статтях за IX–XIII ст. є джерелом Софійського першого, тоді як у статтях за XIV–XV ст. часом Софійський перший відбиває більш ранній зріз літописної роботи. Зрозуміло, схема Я.І.Бередникова у принципі відповідала сприйняттю новгородських літописів у науковій думці XVIII – першої половини XIX ст. Існувала тенденція роботи з цих складних компіляцій одну, приміром доповнувати старший Синадальний список XIII ст., що не має початку й починається зі статті 1016 р., текстом НПЛ мл XV ст.

³³ ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV, XVII–XVIII. У праці О.І.Боброва (див.: *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. – С.729) зроблене посилання на протоколи Археографічної комісії, однак насправді ідея Я.І.Бередникова не залишилася у запорощених протоколах, отримавши набагато ширше розповсюдження. До речі, йому ми зобов'язані й усталенням деяких стандартів сприйняття інших літописів. Наприклад тому, що Лаврентіївський звід за XII ст. є скороченням Іпатіївського за XII ст. (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.VIII).

³⁴ М.І.Сухомлинов виділяв Лаврентіївський, Іпатіївський та Кенігсберзький (Радзивілівський) списки, у давній частині дуже подібні (адже містять «ПВЛ»), потім новгородські зводи, ще далі Софійський, Воскресенський, Никонівський і пізніші літописи, укладені під впливом Лаврентіївського, новгородських та південноруських (див.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи. – С.6–8).

³⁵ У перевиданні перших двох томів «ПСРЛ» 1871–1872 рр. відсутня загальна схема укладення середньовічних руських літописних зводів. Видавець А.Ф.Бичков (див.: ПСРЛ. – Т.1: Летопись по Лаврентьевскому списку. – Санкт-Петербург, 1872) обмежився лише порівнянням Лаврентіївської та Іпатіївської групи списків. Між іншим, відголоски конструкції Я.І.Бередникова відчужаються ще у промовах М.Д.Присьолкова з приводу нового видання «ПСРЛ» у 1936 р. (!): «Особливого [...] видання у вигляді 4-х редакцій: древній Нестор, середній Нестор, новий Нестор і Нестор скорочений» (див.: *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф.Лавров, А.Н.Насонов, М.Д.Присьолков и группа по изданию русских летописей 1936 г. // Летописи и хроники: 2008. – Москва; Санкт-Петербург, 2008. – С.291–292).

³⁶ Учений починав працювати у 1890-х рр. Слід, мабуть, зауважити збіг обставин, що сприяв розробкам О.О.Шахматова. У 1888 р. з'являється нове видання НПЛ, яке стало подією в науковому житті, оскільки включало нарешті ранні статті літопису. Це композитний текст:

В усіх працях дослідника, починаючи від його пробної лекції як приват-доцента в Московському університеті, простежувалися кілька основних дослідницьких тенденцій, як-от, наприклад, у текстологічних студіях головним критерієм уважати «повноту» записів і, відповідно, покладатися на пізні тексти³⁷. Генеральною ідеєю було те, що НПЛ м.л. раніша за «ПВЛ»: новгородські літописи для О.О.Шахматова завжди були свідком більш автентичним. Імовірно, так позначилося загальне для багатьох русистів переконання в більшій документальності літописів новгородських і більшій «літературності» (від чого недалеко до «переробленості») літописів київських. Поштовхом для такого способу думання стало те, що виклад, подібний до «Повісті», уривається в усіх новгородських зводах на 1074 р.³⁸ Спочатку О.О.Шахматов припускав, що близько цього часу й було укладено більш ранній літописний звід, тоді як «ПВЛ», очевидно, доведена до 1110-х рр. При цьому для нього був закритий простий шлях оголосити найдавнішим текстом пергаменний Синодальний список НПЛ старшої редакції³⁹ – учений прийняв і розвинув аргументацію І.І.Срезневського та М.І.Костомарова щодо того, що записи Синодального за XI ст. є скороченою версією, і вважав, що йдеться про переробку «ПВЛ»⁴⁰. Відтак залишалось обрати іншого репрезентанта «Софійського временника», і ним міг стати тільки НПЛ м.л.⁴¹.

початкові зошити, до статті 1016 р., що відсутні у старшому Синодальному списку НПЛ, відновлено за Толстовським та Комісійним списками. Раніше двічі видавався Синодальний список (1781, 1819 рр.), або композитний текст (але лише з 1016 р.: ПСРЛ. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1841), та Академічний список НПЛ м.л. (1786 р.), що розпочинається записами 946 р. Крім того, до 1890 р. було накопичено великий обсяг знань про новгородсько-софійські зводи. Наприклад, у праці Й.П.Сенігова 1885 р. зроблено повне порівняння варіантів у списках старшої та молодшої редакцій НПЛ, проаналізовано додаткові й відредаговані новгородські відомості пізньосередньовічних літописів, спростовано гіпотезу про прямолінійну тенденційність новгородських книжників (див.: *Сенігов И.П. О древнейшем летописном своде...*).

³⁷ О.О.Шахматов приєднався до дослідників, котрі віддавали перевагу пізнім рукописам. Так, С.М.Соловйов висловлювався в тому дусі, що пергаменні списки містять літопис скорочений, поповнення якому слід шукати в пізніх, Никонівському та подібних. Його думка була авторитетною. Див. посилання: «Висловлювання на зразок таких, що повідомлення Никонівського списку вгадане, тому що його немає у харатейному Несторі – не має більше сенсу в науці» (*Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.373). О.О.Шахматов наполягав на тому, що у Тверському, Софійському першому та Воскресенському літописах Початковий звід читається «в більш повному та справному вигляді» (курсив мій – *Т.В.*; див. *Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн.3. – Отд. III. – С.1–58 [=Его же. История...* – Т.1. – Кн.2. – С.59]). Із погляду сучасної текстології, це не неможливе рішення, іноді пізні списки справді містять добрі версії. З іншого боку, дуже вірогідним є редагування пізніх редакторів, і кожного разу треба враховувати весь комплекс різночитань та конкретні обставини функціонування пам'ятки, а не враження від «повноти» тексту.

³⁸ Щодо дати 1074 р.: із цього року подібний до «ПВЛ» виклад у НПЛ м.л. уривається, і починаються лапідарні записи, сходині з НПЛ старшої редакції.

³⁹ Це й досі найдавніший список з усіх збережених літописів. Перший почерк визначають як почерк XIII ст.: *Гимон Т.В., Гитицус А.А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – Вып. 7 (17). – Санкт-Петербург, 1999. – С.18–47.*

⁴⁰ Див.: *Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии наук, II отд. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1853. – С.20; Шахматов А.А. О начальном Киевском... – С.1–58 [=Его же. История...* – Т.1. – Кн.2. – С.33–48]. О.О.Шахматов посилається також на М.І.Костомарова (див.: *Костомаров Н.И. Лекции...* – Т.1. – С.72; на цій сторінці 1-го тому нічого подібного немає, пор., однак, с. 62 та 93). Узагалі питання давно було дискусійним (див.: *Сенігов И.П. О древнейшем летописном своде...* – С.11–12). М.П.Погодін та Я.І.Бердников уважали, що у втрачених зошитах Синодального текст мав бути ідентичним спискам НПЛ м.л., їм опонували І.І.Срезневський та Н.Н.Яніш.

⁴¹ Власне, вибір був небагатим. Частина зводів, як стало зрозуміло вже в XIX ст., є пізніми «збірками» (Софійський перший, Тверський та ін.), частина (напр., Новгородський Карамзінський),

О.О.Шахматов шукав і знайшов пункт розходження ранніх зводів, але у ході його досліджень пункт цей дещо «дематеріалізувався». У своїй випробувальній лекції 1890 р. молодий приват-доцент стверджував, що «перша редакція» «ПВЛ»⁴² дійшла в новгородських літописах, і була доведена власне до 1074 р.⁴³ У праці 1897 р., відштовхуючись від ідей свого попередника у сфері вивчення списків НПЛ та новгородсько-софійських – Й.П.Сенігова, і не погоджуючись із дослідником, який укотре намагався розв'язати проблему загадкового старшого Синодального списку НПЛ, О.О.Шахматов уперше оприлюднив ідею Початкового зводу⁴⁴. Синодальний список справді являє собою загадку: у ньому відсутні 16 зошитів, починається він одразу з битви Ярослава Мудрого зі Святополком 1016 р., і частково збігається з «середнім ізводом» – «Софійським временником». Й.П.Сенігов припускав, що втрачена частина містила власне початок давнього «Софійського временника», а зошити було загублено порівняно пізно⁴⁵. Натомість О.О.Шахматов відкинув цю гіпотезу й запропонував інше рішення: зошити втрачено вже у XIII ст., «Софійський временник» зберігся у НПЛ мл, але в ньому ж таки захований і Початковий звід! Нібито в 1220-х рр. новгородський книжник, намагаючись відновити втрачені статті літопису, не зміг відшукати «Повість временних літ», проте знайшов звід, «схожий» із нею і давніший⁴⁶. На думку О.О.Шахматова, цей звід мав бути дефектним, він уривався на статті 1074 р. і дещо перероблявся у XIII ст. під час укладення⁴⁷. В іншій праці вчений писав про те, що укладачі як «ПВЛ», так і Початкового зводу (=НПЛ мл), використовували «Хроніку» Амартола⁴⁸. Завдяки постулюванню обриву на статті 1074 р. екземпляра Початкового зводу, яким нібито користувався новгородський літописець, попередня відносно «ПВЛ» компіляція стала дещо «прозорішою», однак усе ще була пов'язана з цілком реальними текстами. Рішучий крок у бік віртуалізації було зроблено в 1900 р. Під впливом В.М.Істріна та О.В.Михайлова⁴⁹ О.О.Шахматов почав

до того ж, залишалася невідомою, частина – явно пізнішою за НПЛ (Новгородський четвертий, другий, третій літописи).

⁴² Те, що потім учений назвав Початковим зводом. Про застарілу термінологію див. вище.

⁴³ Тобто, малися на увазі цілком матеріальні списки. Див.: Шахматов А.А. О сочинениях предподобного Нестора... – С.468. Про компонування статей НПЛ мл 1016–1115 рр. див.: Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод... – С.9–33.

⁴⁴ Шахматов А.А. О начальном Киевском...

⁴⁵ Сенігов Й.П. О древнейшем летописном своде...

⁴⁶ Шахматов А.А. О начальном Киевском... – С.58–59.

⁴⁷ У цій праці 1897 р. О.О.Шахматов іще не запропонував дату укладення Початкового зводу 1090-х рр., указавши лише на обрив списку джерела, яким користувався новгородець XIII ст.

⁴⁸ Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897. – Ч.СССХ. – №4. – С.465, 467 [=Его же. История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.6, 8].

⁴⁹ В.М.Істрін іще не висловив ідею «Хронографа за великим викладом», однак уже прозвучали його доповіді й вийшли статті з частковими порівняннями хронографів, палей та літопису, видано першу книгу «Хроніки» Малали. Напр.: Істрин В.М. Замечания о составе Толковой Палеи. I–VI // Сборник Отделения русского языка и словесности. – Т.ЛХV. – №6. – Санкт-Петербург, 1898; див. також: Михайлов А.В. Общий обзор состава, источников, редакций и литературных источников Толковой палеи // Варшавские университетские известия. – Вып.7. – Варшава, 1895. – С.1–21. У працях О.О.Шахматова 1900 р. (див.: Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия X в. // Византийский временник: 1900. – Т.7. – Вып.1/2. – С.1–35; Его же. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Фёдоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С.1–9 [=Его же. История русского

працювати з хронографічними компіляціями. На підставі порівняння ранніх літописів з «Еллінським літописцем», палями та «Троїцьким хронографом»⁵⁰ учений зробив висновок про численні спільні риси в текстах і про існування «Хронографа особливого складу»⁵¹. А на підставі порівняння «ПВЛ» та НПЛ мл, а також двох невеличких прикінцевих статей «Троїцького хронографа» обсягом менше піваркуша⁵² – масу висновків щодо існування історичних компіляцій Х–ХІ ст., у тому числі «Найдавнішого» зводу, позбавленого хронологічної сітки⁵³. Починаючи з цього часу, дослідник писав про те, що хронографічні джерела «Повісті» та попередніх літописів відмінні: у Початковому зводі використано хронограф, а у «ПВЛ» – «Временник Амартола»⁵⁴. Згодом із деталями його гіпотез відбувалися різноманітні трансформації: змінювалися редакції «Еллінського літописця» та хронографічної палей, виділялися, крім Початкового та «Найдавнішого», ще інші проміжні зводи, утворення «Софійського временника» ХІІІ ст. переносилося на другу чверть ХV ст.⁵⁵ й одночасно з'явилося датування Початкового зводу 1093 р.⁵⁶, коливалася кількість редакцій «ПВЛ»... Незмінною була лише впевненість у тому, що у НПЛ мл збережено джерело «Повісті» – звід раніший, іноді дуже близький до «ПВЛ», однак часом навпаки – а також оперування реконструйованими/віртуальними

летописання... – Т.1. – Кн.2. – С.175–184]) відчувається знання «Александрии русских хронографов» В.М.Истрина (Москва, 1893 р.), чого не було в попередніх студіях.

⁵⁰ Точніше, із тими рукописами, які у другій половині ХХ ст. О.В.Творогов найменував «Троїцьким хронографом» – Троїцький №728 та Ундольського №1 (обидва нині в Російській державній бібліотеці). О.В.Творогов увів у науковий обіг ще один список, названий ним Ленінградським (РНБ, НСРК F15).

⁵¹ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.175–184; *Его же*. Древнеболгарская энциклопедия... – С.32–34. Висновок у цілому вірний, хоча датування, взаємини версій тощо було визначено неточно. Пізніше О.В.Творогов «Троїцький хронограф» відніс до другої редакції «ХВВ», а обидві хронографічні палей та «Еллінський літописець» другої редакції – до третьої редакції «ХВВ».

⁵² У них згадується, зокрема, князь Олег і похід на греків. Важливо, що ця версія не тотожна НПЛ мл, де Олег виступає воєводою Ігоря. Текст «Троїцького хронографа» доступний на сайті Троїце-Серпівської лаври (<http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php>). Див.: Троїцький №728. – Арк.392 с–d. За моїми спостереженнями, укладач Троїцького використав дві статті «ПВЛ»: 6415/907 р. та 6452/944 р. (див.: Вілкул Т.Л. «Посла князь Игорьь на грекы вои...» Источники статьи 6428 г. ...).

⁵³ При цьому, О.О.Шахматов гіпотезував існування п'яти етапів хронографічно-літописної роботи: 1) «Еллінський літописець» болгарський, не збережений; 2) перша редакція Початкового зводу, що відбилася у «Троїцькому хронографі»; 3) особлива редакція «Еллінського літописця», котра частково дійшла до нас; 4) друга редакція Початкового зводу, що відбилася у НПЛ мл; 5) «ПВЛ» (див.: Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.183). Щодо хронографічних запозичень, учений запропонував такий розвиток: у «1-й редакції Початкового зводу» немає ще ані «Еллінського літописця», ані Амартола, там присутня лише «Промова філософа». Далі з'являється «Еллінський літописець» (хронограф) «особливого складу», запозичення з нього відбиваються в «Початковому зводі 2-ї редакції». На останньому етапі укладач «ПВЛ» не користувався цим «Еллінським літописцем», а звертався безпосередньо до повного перекладу Амартола (див.: Там же. – С.185). В іншій роботі 1900 р., яка торкалася проблем взаємин різних хронографічних компіляцій, О.О.Шахматов писав про кілька редакцій «Еллінського літописця». Троїцький він відніс до «3-ї редакції», а Іудейський – до «4-ї редакції» Еллінського (!) (див.: Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия... – С.14–15). В.М.Истрину довелося спеціально зупинитися на цьому питанні й доводити, що Іудейський не має відношення до «Еллінського літописця», що це хронограф з іншим складом.

⁵⁴ Тобто повний переклад «Хроніки» Амартола (слово «Временник» міститься у назві твору).

⁵⁵ Утім, у низці праць учений не полишав також традиційну дату – ХІІІ ст.

⁵⁶ Доволі пізно, у студіях 1908 р. (див.: Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. – Т.ХІІІ. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.213–270 [=Его же. История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.387]; *Его же*. Разыскания... – С.21.

текстами, що з легкістю перетікають один в один.

Якщо поглянути на цю схему загально, вона вирішує проблеми тодішнього літописознавства. Кандидата на ранню версію літописного зводу – знайдено, розв'язане питання списків «давнього ізводу Нестора» (=«ПВЛ»), що виступають в абсолютній меншості порівняно з основним масивом літописів. Вирішено проблему несуголосності «давнього» й «середнього» літописних ізводів та різноманітних їх комбінацій у пізніх зводах. «Повість» проголошено наступним етапом укладення літопису, після Початкового зводу. Деякі зводи, приміром НПЛ мл, могли його оминати, а інші, пізніші – комбінували етап «початковий» та етап «укладення ПВЛ». Інакше і простіше кажучи, вироблено схему, коли початковим літописом є протограф НПЛ мл, над яким «надбудовано» «ПВЛ» (альтернативою їй виступає реконструкція, котрої притримується автор даної статті: початковим, що дійшов до нас, літописом є «ПВЛ», тоді як НПЛ мл репрезентує пізньосередньовічну переробку). «Віртуалізація» тексту – доволі зручний прийом, оскільки дозволяє беззастережно застосовувати метод «ви-значення пізніх нашарувань» та «очищення від вставок».

Хронографи. Історія вивчення хронографів дещо відрізняється від літописознавчих розробок, однак у цілому результат виявився подібним. Перш за все увагу вчених привернули «Толкові палей» та «Еллінський літописець»⁵⁷ – збірки, що мають між собою множинні текстуальні перехрещення. Особливості інших компіляцій було виявлено переважно завдяки понад сорокарічній науковій діяльності В.М.Істріна⁵⁸. Однак раніше, ніж з'ясувалися деталі в картині формування хронографічної літератури Давньої Русі, з'явилася ідея «Хронографа за великим викладом»⁵⁹. Можливо, В.М.Істрін ще б вичікував

⁵⁷ Див., напр.: *Попов А.* Обзор хронографов... Щодо «толкових палей» у множині необхідно зробити пояснення. Зараз розрізняють Толкову, Повну та Коротку хронографічну палей, але у другій половині позаминулого століття всі вони вважалися редакціями «Толкової палей».

⁵⁸ Зокрема, учений зробив опис «Іудейського хронографа» й визначив його місце серед інших текстів. До нього звертали увагу лише на Архівський список, що містив включення з «Історичної палей». В.М.Істрін зіставив Архівський та Віленський списки. Виявилося, що це копії одного хронографа, при цьому у Віленському палейні включення відсутні. Крім того, він дослідив та описав Бібліотечний або Академічний хронограф, а також короткі хронографи (з'ясувалося, напр., що Софійський №1454 схожий з Іудейським). Визначив версії Амартола, у тому числі – у хронографічних компіляціях; досліджував редакції «Толкової палей». Звичайно, В.М.Істрін спирався на праці своїх попередників та колег: П.М.Строева, К.М.Оболенського, В.М.Ундольського, І.І.Срезневського, А.Н.Попова, О.В.Михайлова та ін. – однак його внесок у вивчення хронографії досі залишається найбільшим. Етапними були такі дослідження В.М.Істріна: «Александрій» (1893 р.), «Хроніки» Георгія Сінкела (1903 р.), «Толкової палей» (1897–1898, 1905–1907 рр.), хронік Малали (1897–1915 рр.) та Георгія Амартола (1920, 1922, 1930 рр.), праці про найдавніше літописання, що торкалися проблеми «ХВВ» (1924–1925 рр.), «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія (1934 р.). Вони охопили більшість хронографічних текстів, відомих у Русі XI–XV ст.

⁵⁹ Початково В.М.Істрін працював із пам'ятками, які не входили до кола «ХВВ» або не обмежувалися цією групою текстів: «Александрією хронографічною», «Толковою палеею», «Хронікою» Іоанна Малали. Щодо «ПВЛ», увагу привертати лише окремі сюжети, зокрема Вавилонського стовпотворіння та розселення народів. У першій праці, присвяченій «Толковій палей» (1897–1898 рр.) його цікавили співвідношення не лише з «ПВЛ», а й з Книгою Кааф та ін. Лише в полеміці з О.О.Шахматовим щодо «Еллінського літописця» та палей (праці останнього вийшли в 1900 та 1904 рр., студії В.М.Істріна – у 1903, 1905–1907 рр., детальн. див.: *Вилкул Т.Л.* Толковая Палей и Повесть временных лет: Сюжет о «разделении язык» // *Ruthenica*. – Т. VI. – К., 2007. – С. 37–39) сформувалася ідея «ХВВ».

і певний час обмежувався частковими спостереженнями⁶⁰, однак його більш успішний товариш О.О.Шахматов у 1900 р. «вистрілив» з ідеєю «Хронографа особливого складу». Довелося відстоювати свої позиції. Крім усього іншого, О.О.Шахматов скрізь убачав сліди давніх болгарських палей та болгарського «Прото-Еллінського літописця»⁶¹ X ст., а його колеги намагалися довести «російське» («руское») походження цих пам'яток⁶², що було одним із пунктів ідеологічного протистояння (воно зберігає значущість і до нашого часу).

Ідея найранішого давньоруського хронографа формувалася в полеміці О.О.Шахматова та В.М.Істріна. Лише згодом, уже у третій чверті XX ст., О.В.Творогов поєднав обидві схеми – «Хронографа особливого складу» та «Хронографа за великим викладом». Остання назва (як і «Повість временних літ» чи «Временник») автентична, тобто взята з середньовічного тексту. У «Повній хронографічній палей» В.М.Істріна натрапив на ремарку давнього книжника: «...та^к бо бѣ пи^сано во книга^х е^ж предръжи^т фронографъ по великому излож^ню . совокоупи и списа яко * бѣ пре^лписано в нача^л кни^г си^х от палѣа и от тратоваси^ліа . се * па^к и пр^оркы приве^л неблазно пи^сание гл^я сице»⁶⁴, – і вирішив, що йдеться про пам'ятку, яка лягла в основу палей та «Еллінського літописця» й відбилася у «ПВЛ». До речі, сама по собі ця ремарка мало про що говорить. За складом («от палѣа»=Восьмикнижжя, тобто перші вісім книг Біблії, «отъ тратоваси^ліа» – зіпсоване «Тетроваси^лія» – 4 Царства, і «пророкъ» – Книги пророків) так можна позначити кілька великих хронографів⁶⁵. А за характером указівка на палею нагадує посилання на «старыи лѣтописецъ ростовскыи» з «Києво-Печерського патерика». Який то був звід – досі достеменно невідомо, скоріше за все, ішлося про котрийсь із суздальських «продовжувачів Нестора», однак покоління вчених витрачали зусилля на безплідні спроби визначення цього «старого літописця».

Підходи В.М.Істріна та О.О.Шахматова до реконструкції протографічних версій хронографів суттєво відрізнялися. Починаючи з магістерської праці «Александрія давньоруських хронографів» (1893 р.), В.М.Істріна намагався визначити склад тієї чи іншої хронографічної компіляції повністю, а якщо йшлося про декілька збірок – постулювати існування їхнього спільного протографа обов'язково на підставі численних збігів у складі. У полеміці з О.О.Шахматовим він зазначав:

⁶⁰ Пор. слова О.О.Шахматова: «Треба дивуватися тій обережності й послідовності...» (див.: Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись... – С.236).

⁶¹ Що, вірогідно, було закорінене в ідейно-особистісному протистоянні з О.І.Соболевським.

⁶² Основною лінією полеміки славістів на той час було протиставлення спадщини «(давньо-) болгарської» та «російської».

⁶³ У тому числі В.М.Істріна, для якого доведення давньоруських перекладів стало однією з головних справ життя. Саме він пізніше обстоював давньоруське походження першого перекладу «Хроніки» Амартола.

⁶⁴ Див.: Істріна В.М. Редакции Толковой палеи... – С.36 (тут цитується за рукописом Румянцевським №453, РДБ, у Погодінському №1435 списку «Повної палей», РНБ – «хронографъ» та «тратоваси^ліа»).

⁶⁵ У тому числі типу Іудейського (друга половина XIII ст.) чи Троїцького (XIV ст.) (?), тобто абсолютно різні за складом та походженням компіляції. Опис «Іудейського хронографа» див.: Істріна В.М. Александрия русских хронографов. – Москва, 1893. – С.318–341; уточнення: Вілкул Т. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Vol.XVII. – №2. – Camb., Mass., 2009. – P.65–86. Опис Троїцького: Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С.262–274.

«Адже добре всім відомо, що джерела, котрими користувалися російські хроністи, були далеко не обширними, і що ми завжди й надалі при вивченні нових хронографів та інших пов'язаних із ними пам'яток знаходитимемо спільні місця. Але звідси ще дуже й дуже далеко до визначення їхнього зв'язку за своїм складом»⁶⁶.

У результаті він відмовився від кількох своїх ранніх спостережень. Зокрема майже не розробляв далі списки Троїцький №728 та Ундольського №1, уперше вказані в «Александрії»⁶⁷, облишив спостереження про запозичення з «Хроніки» Малали у «ПВЛ» (зроблені в доповіді 1893 р.⁶⁸) щодо спільного походження текстів про Вавилонське стовпотворіння. Відзначивши у «Заувагах про склад Толкової палей» (1897 р.), що сюжет про стовпотворіння в «Іудейському хронографі» текстуально близький до «ПВЛ» та палей⁶⁹, В.М.Істрин зіткнувся далі з проблемою, що склад хронографа у жодному іншому місці не має перехрещень із палейми чи літописом⁷⁰... Натомість О.О.Шахматов активно експлуатував цю ідею аж до останньої своєї праці з літописознавства⁷¹. Намагаючись пояснити навіть поодинокі збіги, він без вагань кожного разу реконструював за ними якийсь джерело «особливого складу». Для того, щоб проілюструвати нестримність О.О.Шахматова в гіпотезуванні, вистачить одного прикладу, з історії вже згаданого сюжету про Вавилонське стовпотворіння. У списках палей та літопису тут було визначено текстуальну подібність, і дослідник припустив, що у близькому до палей «Троїцькому хронографі» мав читатися аналогічний текст⁷². Однак рукописи цього не підтверджують. О.О.Шахматов був змушений визнати, що у старшому списку Троїцькому №728 відсутній початок⁷³, а в Ундольського №1 стовпотворіння читається за іншим джерелом – ко-

⁶⁶ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой палей // ЖМНП. – 1906. – Февраль. – Отд.2. – С.223.

⁶⁷ Унаслідок чого О.В.Творогову довелося повторно відкривати «Троїцький хронограф».

⁶⁸ Натомість у 1903, 1906 рр. і далі постулював, що у «ХВВ» узагалі відсутні вставки з Малали й цитування у «ПВЛ» значення не має.

⁶⁹ За «ПСРЛ» (Т.1. – Москва, 1997. – Стп.5) цей сюжет: «...быъ языкъ единъ . и оумножившемъся члвкомъ на земли [и] помыслиша создати столпъ до нбсе. въ дѣи Нектана . и Фалека . и собраща на мѣстѣ . Сенаръ поли здати столпъ до нбсе . и градъ около его Вавилонъ». Детальн.: *Вилкул Т.Л.* Толковая Палей...

⁷⁰ Справді дещо загадковий збіг тексту «Іудейського хронографа» з іншими джерелами, адже надалі збіги відсутні. Обережно можна запропонувати таке пояснення. «Іудейський хронограф» укладався в тому ж колі книжників, де укладено галицьку (холмську) частину Галицько-Волинського літопису. Початок хронографа, із сюжетами з Книги Буття, скомпільовано з великої кількості джерел. Крім Буття книжник використав хроніки Малали та Амартола, фрагменти «Шестоднева» Іоанна Екзарха Болгарського, «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського, паремійну версію Книги Йова та ін. Одним із доповінь могло бути запозичення з перших аркушів літопису.

⁷¹ Видана посмертно: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и её источники... Хоча, треба додати, після критики його розшуків з історії хронографії (зокрема у праці В.М.Істрина 1906 р. «Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой палей») О.О.Шахматов перестав активно займатися цією темою. У своїх «Разысканиях...» 1908 р., наприклад, він лише коротко повторив те, про що вже писав у 1900 та 1904 рр.

⁷² «Троїцький хронограф» для нього був важливий тим, що в ньому редакція Амартола збігається з палейною й, меншою мірою, літописною. Відповідно, учений намагався «домогтися» більшого збігу текстів.

⁷³ У Троїцькому №728 немає всього П'ятикнижжя. Виклад починається з Книги Ісуса Навина, де також відсутні перші шість глав, текст яких відновлено за «Толковою палеею» (див.: *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный... – С.178, прим.2).

пюється Книга Буття⁷⁴. Безпосередньо після демонстрації відсутності текстуальних свідчень учений пише: «Однак це не може ослабити зробленого висновку, оскільки зайве супроти біблійного тексту могло бути видалене (курсив мій – Т.В.) у будь-якому з пізніших списків»⁷⁵.

О.О.Шахматов запропонував величезний обсяг початкових хронографічних текстів, що потрапили в Русь⁷⁶. На роль «першого хронографа» він висунув неосяжний «давньоболгарський Еллінський літописець прото-редакції», що мав містити тексти хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Георгія Сінкелла та багатьох інших, від чого в наявній давньоруській традиції залишилися «жалюгідні уламки»⁷⁷. Це дозволяло будь-яке читання, знайдене хоча б в одній пам'ятці, ідентифікувати як «скалку» такого протографа. Подібні операції жодним чином не піддавалися верифікації й В.М.Істрін розкритикував шахматовську ідею, запропонувавши своє бачення початкового хронографа⁷⁸.

⁷⁴ У повному тексті Буття відсутні паралелі до літописно-палейного опису стовпотворіння. Слід додати, що у 3-му списку «Троїцького хронографа», уведеному в науковий обіг О.В.Твороговим, також копіюється повний текст Книги Буття.

⁷⁵ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный... – С.184. Розвиваючи думку, учений наводив наступні аргументи: у старшому списку відсутнє П'ятикнижжя, а у книзі Ісуса Навина вміщено уривок із «Толкової палей». Значить, текст міг читатися в палейній версії, адже книжники часто правили біблійні книги. Треба сказати, що повні списки «Троїцького хронографа», Ундольського №1 та НСРК F15 справді композитні, старший Троїцький №728 справді не має початку, Книга Ісуса Навина справді починається з уривку з «Толкової палей». Однак такий хід думки О.О.Шахматова порушує конвенції критики тексту та загальні конвенції джерелознавчих досліджень – ми не маємо права виводити докази з думки про те, що щось «могло» чи «не могло» бути скопійованим у втраченому рукописі або його частині. Адже, маючи на руках ті самі вихідні дані, можна гіпотезувати протилежні речі: списки композитні, у них скопійовано різні редакції біблійних книг, Троїцький №728 «міг містити» до втрати аркушів не «Толкову палею», а інші речі, вставка могла бути пізньою. Хронографічній, між іншим, пов'язані з хронографічними палеями, а не з толковою. До того ж систематичні вставки, тотожні хронографічній палей, у Троїцькому починаються з Царств... Зіткнувшись із критикою своїх положень, О.О.Шахматов далі вже постулював не паралельність НПЛ мл та «Троїцького хронографа», а близькість НПЛ мл і «Повної палей» (яка, згідно з сучасними дослідженнями, належить до третьої, пізньої редакції «ХВВ» XV ст.). Пор.: Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись... – С.275.

⁷⁶ Крім усього іншого, під цим лежало ідеологічне переконання в тому, що всі або майже всі переклади середньовічної слов'янської книжності зроблено в давньоболгарський період, і що давньоруські автори не були здатними на подібну діяльність. У своїх працях О.О.Шахматов неодноразово проговорював цю тезу.

⁷⁷ Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия... – С.32; Его же. Толковая палея и русская летопись... – С.247. Мушу ще раз нагадати, ідеться про гіпотетичне джерело. Про підхід, коли спільний протограф «збирається до купи» з кількох, тобто коли частину свідчень знаходимо в тексті №1, частину – у тексті №2, ще частину – у тексті №3 й т.д., але припускається, що всі відказні тексти походять із таким чином зібраного прототексту, зауважений, наприклад, щодо одного з реконструйованих новгородських зводів: Гимон Т.В. События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшие государства Восточной Европы: 2010. – Москва, 2012. – С.591 («...уламки великого новгородського зводу XI ст., розкидані по різних літописних і навколлітописних пам'ятках»).

⁷⁸ «Видаливши» з його складу фрагменти «Хроніки» Малали (див.: Істрин В.М. Из области древнерусской литературы. IV... – С.185–237). Свого часу саме В.М.Істрін відкрив, що у «ПВЛ» присутнє запозичення з гл.ХІІІ кн.1 Малали у сюжеті про розселення нащадків Ноя (уривок зберігся тільки в «ПВЛ» і короткому «Софійському хронографі»). Однак надалі у хронографах та палейх учений виявив великі варіації у включеннях з Малали, а він уважав, що «ХВВ» має бути саме ядром більшості хронографів (див.: Істрин В.М. Редакции Толковой палеи... – С.113, 136–138, 150; Его же. Замечания о начале русского летописания... – С.74). Пізніше О.В.Творогов детально дослідив і збіги, і розбіжності у включеннях із Малали, і довів, що частина запозичень усе ж таки належить до пам'яток «родини» «ХВВ».

Він писав про досить скромний текст, засвідчений численними системними збігами в низці пам'яток⁷⁹.

Крім таких розходжень, у підходах О.О.Шахматова та В.М.Істріна спостерігаються досить суттєві спільні риси. Передусім на історії вивчення літописів і хронік позначилися загальні спільні дослідницькі звички. Зокрема потреба в авторі-укладачі. У літописознавстві панувала ідея «Нестора», хоча часом його місце міг займати інший «списатель» – як-от ігумен Сильвестр, відомий із приписки Лаврентіївського зводу, або «священик Василій» із повісті про осліплення Василька Теробовльського («ПВЛ» під 1097 р.)⁸⁰. Хронографія була більш молодим відгалуженням і взорувалася на літописознавство⁸¹. Окрім цього, у поглядах обох учених проявилася концепція єдиного центру: на думку О.О.Шахматова та В.М.Істріна, «ХВВ» та Початковий звід мають являти собою ранні тексти, що глибоко вплинули на всю подальшу літописну та хронографічну традицію. Це два ядра, від яких кількома вервечками мали відходити наступні пам'ятки. Насправді і для літописів, які могли бути укладені в «обласних», як писали дослідники XVIII–XIX ст., центрах, і для хронографів, сформованих у кількох місцях із наявних повних слов'янських перекладів хронік, поняття про єдине джерело не є обов'язковим, а проте воно присутнє і в В.М.Істріна, і у О.О.Шахматова. Обидві ідеї в дечому залежні одна від одної, хоча й не повністю конгруентні. Припускаючи наявність першого давньоруського хронографа, В.М.Істрін залежав від гіпотетичної найдавнішої версії літопису (цей літопис – попередник «ПВЛ» учений датував серединою XI ст.⁸²), де хронограф, гіпотетично, використовувався. Річ у тім, що як і літописні зводи, усі відомі на наш час кодекси хронографічних компіляцій досить пізні⁸³. Однак, на відміну від перших, вони практично не мають у тексті

⁷⁹ Щоправда, текст вишпов настільки невеличкий, що довелося пояснювати, чому тоді середньовічний книжник його визначав як «Хронограф за великим викладом» (див.: *Истрин В.М. Редакции Толковой палеи...* – С.149).

⁸⁰ Приклади з історії вивчення літописів надто численні, щоб їх можна було навести. До речі, у дещо іншій ділянці, огляд історіографії борисоглібських творів і значення імен Іакова Мніха та Нестора для дослідників див.: *Бугославский С.А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе // Его же. Текстология Древней Руси / Сост. Ю.А.Артамонов. – Т.2. – Москва, 2007. – С.21–62.*

⁸¹ Цікаво, що в обох різновидах давньоруського історієписання «довгограючими» виявилися ті «спільні протографи», де можна було припускати авторське начало. Тобто такі, де автор заявив про себе в автобіографічних ремарках або з тексту пам'ятки можна було вилучити назву: «Временник Нестора», «Софійський временник», «Хронограф за великим викладом», «Еллінський літописець»...

⁸² В.М.Істрін наполягав, що «ХВВ» використаний у «проторедакції» «ПВЛ» середини XI ст., а не власне у «Повісті» початку XII ст. Причиною було, зокрема, те, що у вступі «ПВЛ» та у статті 1114 р. вміщено запозичення з Малали, а хроніка цього автора, на думку вченого, не мала входити до складу «ХВВ» (що надалі виявилось невірним).

⁸³ Рукописи за часом зіставні. У XIX ст. припускали більш ранній час укладання хронографічних компіляцій, ніж зараз, і все ж таки, як правило, ішлося не про X–XI ст. Наприклад, «Еллінський літописець» 1-ї редакції, на думку В.М.Істріна, створено в XI–XII ст., 2-ї редакції – у XIII ст., «Юдейський хронограф» – у XIII ст., «Толкову палею» – у XIII ст. Погляди О.О.Шахматова, котрий припускав утворення «Еллінського літописця у Болгарії X ст., радше нетипові. Нині дати змістилися, найбільш ранній із хронографів, що піддається датуванню – Юдейський другої половини XIII ст., решту пам'яток віднесено до XIV–XV ст. Щоправда, у сучасній болгарській історіографії датування пам'яток тяжіє до шахматовського.

хронологічних реперів⁸⁴. Тому початок історії давньоруських хронографів та палей можна відсувати в XI ст. тільки за тієї умови, якщо припустити, що перший хронограф відображений у складі «ПВЛ» та НПЛ м.л.⁸⁵. О.О.Шахматов певний час, із 1890 по 1899 (?) рр., обходився без припущень про хронографи, однак уже перше звернення до теми запозичень 1900 р. мало результатом гіпотезу «Хронографа особливого складу». Гіпотеза про звернення книжників спочатку до хронографа, а потім до повного перекладу Амартола⁸⁶ була зручною, дозволяючи дещо спрощувати реальні співвідношення текстів та «реконструювати» різноманітні віртуальні протографи.

Концепції Початкового зводу та «ХВВ» протрималися понад століття, причиною чому послугували, у тому числі, зовнішні фактори: своєрідна успішна «канонізація» О.О.Шахматова як «ученого взірця», сила інерції, а також складність і непопулярність таких дослідницьких тем, як палей та хронографи. Крім усього іншого, хронографічні збірки містять вітхозаповітні книги, більшість повних хронографів починається з Книги Буття. До вивчення давньослов'янської Біблії в радянські часи не заохочували, відтак праця О.В.Творогова 1970-х рр. про давньоруські хронографи була науковим подвигом⁸⁷. До цього слід додати неможливість охопити всі теми – ранні та пізні літописні зводи, палей, хронографи⁸⁸ – силами одного дослідника. Однак завдяки низці студій «нешахматовської» спрямованості зараз однією з конвенцій наукового співтовариства стає перегляд підвалин затверджених схем початкового літописання і хронографії, а конкретного матеріалу в різних сферах накопичено вже досить багато.

Оскільки волею долі хронографи та літописи виявилися взаємопов'язаними, розглянемо аргументацію О.О.Шахматова та В.М.Істріна й

⁸⁴ Пояснення просте. Якщо літопис зберігся у списку XV ст., однак у ньому є текстуальна межа, припустимо 1110-х рр., і така ж простежується в інших кодексах (а далі йдуть різноманітні «»), є підстава датувати певний звід 1110-ми рр. Натомість якщо у збірці XV чи XVI ст. використано Амартола, хронологію укладання й будь-які межі визначити важче, адже Амартола залучали книжники і XII, і XIII, і XVI ст. Певні версії його віднесено до того чи іншого періоду, однак потрібні додаткові зусилля для визначення версії, при цьому репері ніколи не будуть настільки точними, як літописні.

⁸⁵ Тобто засвідчений реконструйованими попередниками «ПВЛ» з XI ст. Навіть упевненість у тому, що лише ранній текст міг впливати на більшість наступних хронографічних пам'яток і виступати в ролі прототипа – хибна. Із тією швидкістю, з якою у XV–XVI ст. розповсюджувалися збірки, початок цілком міг лежати наприкінці XIV або в XV ст.

⁸⁶ У 1900 р. О.О.Шахматов висунув гіпотезу про залучення хронографічних текстів до літописів у два етапи. Надалі її було дещо відшліфовано. Отже на першому етапі, у 1090-х рр., до Початкового зводу нібито було внесено фрагменти хронографа, на другому (у «третьій редакції» «ПВЛ» 1118 р.) літописець увів запозичення з повного перекладу «Хроніки» Амартола. Із повного Амартола у «ПВЛ», на думку О.О.Шахматова, мало потрапити те, що не читається у НПЛ м.л. Щоправда, аби пояснити включення з Малали у статті 1114 р., довелося зробити доповнення, що повний Амартол використовувався у «3-й редакції» «ПВЛ» разом із хронографом (звідки Малала, у 1900 р. останньої деталі ще не було). О.О.Шахматов не прийняв ідеї В.М.Істріна про відсутність Малали у хронографі, як, власне, і назву «ХВВ» – для нього перший хронограф залишився «Хронографом особливого складу» (див.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.77 та ін.). Слід додати, у такому вигляді гіпотеза існує й сьогодні (див. коментарі до: Повесть временных лет / Пер. Д.С.Лихачёва, О.В.Творогова, комм. А.Г.Боброва, С.Л.Николаева, А.Ю.Чернова при участии А.М.Введенского и Л.В.Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С.233).

⁸⁷ Навіть попри те, що в ній розглядалися переважно перекладні хроніки, а не біблійні та парабіблійні джерела.

⁸⁸ Спеціалізація на літописах або палейно-хронографічних творах відбулася вже у часи О.О.Шахматова та В.М.Істріна. Зараз поділ став ще жорсткішим.

сучасні можливості для критики їх концепцій. Подальший виклад являє собою спостереження над особливостями вірогідних хронографічних джерел раннього давньоруського літописання. Якщо не обмежувати себе набором уже відомих рішень, можна поставити низку запитань, і в багатьох випадках запропонувати відповіді. Зрозуміло, цей мій огляд не може претендувати на вичерпність, хоча б тому, що більшість хронографічних компіляцій та окремих складових до цього часу не мають критичних видань. Щоправда, часто на допомогу приходять «Хроніка» Амартола, різноманітні версії та трансформації якої краще за все вивчено. Вона є основою пам'яток «родини» «ХВВ», і у визначенні рис того чи іншого хронографа найбільшої ваги надають саме визначенню специфіки версії Амартола.

Датування хронографів. «Хронограф за великим викладом» та «Троїцький хронограф». Хронографічні компіляції вкрай складно датувати, оскільки вони містять майже винятково перекладні тексти. Творча активність їхніх укладачів і редакторів проявлялась у переробці та скороченні обраних фрагментів повних слов'янських перекладів, і лише зрідка – у введенні зв'язок між ними. Грецькі оригінали та давньослов'янські переклади також належать в основному до раннього часу. Наприклад, «Хроніка» Малали написана у VI ст., перекладена в давньоболгарський період⁸⁹; «Хроніка» Амартола з Продовжувачем – середина X ст., перекладена, вірогідно, у Русі в XI ст.⁹⁰; перші книги Біблії – грецька версія з'явилася у III–II ст. до н.е., слов'янський четий переклад зроблено в епоху царя Симеона на початку X ст.⁹¹ і т.д. Така ран-

⁸⁹ *Ioannis Malalae. Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV / Ed. H.-G. Béch, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, 2000]. – S.1; Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.3, 67; Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.1. – Ленинград, 1987. – С.472.*

⁹⁰ Місце (давньоболгарський чи давньоруський) і час (X чи XI ст.) перекладу «Хроніки» Амартола є предметом полеміки. Із нещодавніх праць див., напр.: *Станков Р.* К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. – Т.7: Изследвания в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – С.57–72; *Пичхадзе А.А.* Корпус древнерусских переводов XI–XII ст. и изучение переводной книжности Древней Руси // Национальный корпус русского языка: 2003–2005 гг.: Результаты и перспективы. – Москва, 2005. – С.251–262; *Её же.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси: Лингвистический аспект. – Москва, 2011. – С.15, 26–28; *Пеев Д.П.* Новые данные о времени и месте перевода Хроники Георгия Амартола // Летописи и хроники: Новые исследования: 2011–2012. – Москва; Санкт-Петербург, 2012. – С.13–38. Аргументація болгарських дослідників не завжди переконлива. Так, в останній статті припускається, що «Хроніку» Амартола перекладено за часів болгарського царя Самуїла у другій половині X ст. Підставою для цього стали заміни у списках «Еллінського літописця» 1-ї редакції імені болгарського царя Симеона на Самуїла, а також деякі інші варіанти. Ім'я Симеона, що без жодного винятку читається у 2-й редакції Амартола (за якою В.М.Истрин видав «Хроніку» після обриву представника 1-ї редакції, старшого Троїцького списку) і відповідає грецькому оригіналу, автор вважає результатом повторної звірки з грецьким текстом. Треба сказати, без серйозних підстав відхилення від грецької в перекладному тексті не можна вважати початковими, а вірні читання – результатом повторної звірки. Крім усього іншого, Д.П.Пеев не завжди вірно визначає точні відповідники грецькому тексту, звідки похибки у виявленні вихідних варіантів слов'янського перекладу «Хроніки» Амартола. Слід додати, більш пізні хроніки та історії – «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, твір Зонари – за зрозумілими причинами не потрапили до «ПВЛ», а остання проявилася лише у хронографах XVI ст.

⁹¹ *Honigman S.* LXX and Homeric Scholarship. – London; New York, 2003. – P.96–97; *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.10; *Thomson F.* The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – P.729. Повні хронографи містили, як правило, Восьмикнижжя та 1–4 Книги Царств, іноді також обширні включення з Великих пророків.

ня поява вихідних текстів дає широкий простір для датування компіляцій, де їх використано. Справді, як дізнатися – давньоболгарський за походженням переклад X ст. запозичений укладачем XII, XIII чи XV ст.? Хронографічні збірки вдається прив'язати до певного часу лише за непрямими ознаками: наявністю у складі пізніх авторів або пізніх редакцій чи перекладів, слідами взаємодії з оригінальними руськими творами певного періоду. До того ж, зважаючи на компілятивну природу хронографів та палей і неповну стабільність композиції, у кожному конкретному випадку можуть заперечити, що виявлену з такими труднощами визначальну складову внесено пізніше. Тобто залишається така собі «лазівка» – можливість наполягати в тому, що «насправді» компіляція є ранньою.

Отже, як слід датувати «ХВВ», котрий, крім усього іншого, ще й не дійшов у «першій» редакції, а починається одразу з «другої»? На початку декілька слів щодо місця «ХВВ» серед інших подібних творів. У дослідницькій традиції це пам'ятка, не збережена до наших днів і реконструйована на підставі численних збігів ділянок тексту в «Троїцькому хронографі», двох хронографічних палей та «Еллінському літописці» 2-ї редакції. Цими пам'ятками ранні хронографічні збірки не вичерпуються – можна, наприклад, назвати «Іудейський хронограф», «Еллінський літописець» 1-ї редакції, короткі хронографи, що не входять у «родину» «ХВВ» та не мають таких збігів. За схемою, запропонованою О.В.Твороговым, Троїцький належить до 2-ї редакції «ХВВ», решта представників – до 3-ї. «Перша редакція» не дійшла, однак існування її припускається завдяки віднесенню деяких запозичень з НПЛ мл та «ПВЛ» до хронографа⁹². Як відзначалося, уже В.М.Істрін уважав, що зближення у хронографічних компіляціях неможливо пояснити без гіпотези про їхнє спільне джерело, яке він найменував «Хронографом за великим викладом». Учений відніс утворення цього джерела до середини XI ст. Однак на останніх етапах праці над концепцією він заклав у неї, якщо можна так висловитися, підричний елемент. В.М.Істрін писав про незвичне співвідношення першої та другої редакцій «Еллінського літописця» (далі першу редакцію позначаю як «ЕЛ-1», другу – «ЕЛ-2»): «ЕЛ-1», на його думку, не має слідів користування «ХВВ», тоді як в «ЕЛ-2» вони присутні⁹³. Що, дійсно, дуже дивно, якщо виходити з ідеї «ХВВ» як *початкового* хронографа. Тим більше, що «ЕЛ-2», без сумніву, наслідує також і більш ранню версію «ЕЛ-1»⁹⁴. Зокрема, В.М.Істрін зробив примітне спостереження: текст «Хроніки» Амартола в «ЕЛ-2» двошаровий, він складається з фрагментів, що читаються в «ЕЛ-1», та інших, запозичених з «ХВВ»⁹⁵. Ці спостереження мають тим більше значення, що виявлено кілька ранніх

⁹² Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.46–50 та ін.; *Его же*. Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.152.

⁹³ *Истрин В.М.* Книги временья... – Т.2. – С.377.

⁹⁴ Стому взаємин текстів див., напр.: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский... – Т.2. – С.146. Такі випадки в текстології, коли певний пізній текст «с» наслідує дві ранні версії, «а» та «б», не є рідкісними. Однак якщо версія «с» (у нашому випадку ХВВ'') наслідує версію «б» (ХВВ') та «а» (не-ХВВ), а «перша редакція» ХВВ (ХВВ) не збережена ніде, тоді виникають серйозні сумніви, чи може вважатися ХВВ найранішим текстом.

⁹⁵ *Истрин В.М.* Книги временья... – Т.2. – С.380–390.

хронографів, які не належать до «родини» «ХВВ»⁹⁶. Як уже відзначалося, якщо обмежитися періодом до середини XV ст., у цю «родину» маємо включити лише чотири пам'ятки: «Троїцький хронограф», повну та коротку хронографічні палей, «ЕЛ-2»⁹⁷.

Існують перепоми для віднесення «ХВВ» до XI ст. Передусім виникнення трьох із чотирьох ранніх його представників обмежено порівняно вузьким періодом першої половини XV ст. Так, нині наведено переконливі докази на користь укладення «ЕЛ-2» у другій чверті XV ст.; «Повну хронографічну палею», що колись уважалася дуже давньою, укладено в перших десятиліттях XV ст.; те саме стосується «Короткої хронографічної палей»⁹⁸. Відтак серед кандидатів на «ранні» залишається лише «Троїцький хронограф». Старший зі списків Троїцького – початку XV ст., проте вже в ньому присутні вторинні читання, яких не має другий повноцінний список⁹⁹. Це має свідчити про існування ранішого спільного протографа. Виникає питання – чим можна виводити цей спільний протограф із глибокої давнини? Відповідь буде негативною, оскільки у Троїцькому виявлено пізні версії перекладних текстів. Так, тут уміщено біблійні книги пізньої групи

⁹⁶ Уже перша наукова праця В.М.Істріна («Александрія...») стосувалася «Іудейського хронографа», що не мало жодного стосунку до «ХВВ». Подальші праці його та О.В.Творогова, завдяки яким було уточнено уявлення про співвідношення текстів хронографічного кола, дозволяють стверджувати, що за рамками «родини» «ХВВ» слід залишити не одну, а кілька компіляцій: «Іудейський хронограф», «ЕЛ-1» та скорочені хронографи (Софійський, Короткий Троїцький та ін.) (див.: *Истрин В.М.* Редакции Толковой палеи... – С.172–174; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы... – С.46–50; *Его же.* Летописец Еллинский... – С.152).

⁹⁷ Із пізніших пам'яток кола «ХВВ» можна назвати, наприклад, «Тихонравовський хронограф» XVI ст. (РГБ. – Собр. Тихонравова №704). Один із скорочених хронографів кінця XVII ст. («Хронограф особого вида 1691 г.») досліджувала й видала: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009. Щоправда дослідниця вважає, що він репрезентує «першу редакцію» «ХВВ» і датує протограф компіляції з кінця XVII ст. 1068–1071 рр., не наводячи жодних доказів (!) для такого датування (див.: Там же. – С.263). При цьому Т.В.Анісімова визнає у цьому тексті вплив «Короткої палей» вкупі з кількома різними редакціями Амартола. Особливості складу, зокрема пропуск багатьох складових, характерних для інших представників «ХВВ», слід пояснювати, вірогідно, не сходженням до «першої редакції» «ХВВ», а тим, що цей хронограф скорочений. Так, важко чекати у творі, що займає менше 20 арк. тексту – «Александрій хронографічної» з її обсягом понад 100 арк.

⁹⁸ Див.: *Шубаев М.А.* Летописные источники Еллинского летописца второго вида // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – Санкт-Петербург, 2004. – С.187–204; *Водолазкин Е.Г.* Новое о палаях (некоторые итоги и перспективы изучения палейных текстов) // Русская литература. – 2007. – №1. – С.3–23; *Его же.* Как создавалась Полная Хронографическая Палая. Ч.1 // ТОДРЛ. – Т.60. – Санкт-Петербург, 2009. – С.327–353. Цікаво, що простежуються сліди новгородського походження кількох текстів кола «ХВВ». Щодо «ЕЛ-2» див.: *Шубаев М.А.* Летописные источники... – С.203. Стосовно «Короткої хронографічної палей»: *Водолазкин Е.Г.* Новое о палаях... – С.20–21. За спостереженнями Є.Г.Водолазкіна, «чернетка» «Повної хронографічної палей», Барсовський список (ГИМ. – №619) початку XV ст., має новгородське походження (див.: Там же. – С.20–22). У «Троїцькому хронографі» відзначена така риса, як цокання (див.: *Вилкул Т.* Александрия Хронографическая в Троицком хронографе. I // *Palaeoslavica.* – Vol.XVI. – №1. – Camb., Mass., 2008. – P.112.

⁹⁹ За спостереженнями О.В.Творогова, цей другий список (НСРК F 15, РНБ, рубіж XV–XVI ст.) часто демонструє початкові читання. Третій список «Троїцького хронографа», Ундольського №1, що вважався певною мірою еталонним за часів О.О.Шахматова та В.М.Істріна, непоказовий, оскільки насправді є вторинним. У цій частині він залежить безпосередньо від Троїцького №728, повторюючи навіть звичайні описки (див.: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т.42. – Санкт-Петербург, 1989. – С.290).

російської редакції (не раніше XIII ст.) й другу редакцію «Александрії хронографічної». При тому, уже перша її редакція відбилася у збірках, укладених не раніше середини XII ст.¹⁰⁰

Розглянемо пізні складові «Троїцького хронографа» детальніше. Що стосується слов'янського Восьмикнижжя, на сьогодні визначено три його редакції: російську, південнослов'янську¹⁰¹ та хронографічну¹⁰². Рукописи першої найчисленніші, їх дійшло більше двох десятків¹⁰³. Російська редакція поділяється на три гілки: ранню, пізню та пізню з єврейськими глосами в тексті. Визначення, яку редакцію біблійного тексту вміщено у «Троїцькому хронографі», пов'язане з деякими утрудненнями, оскільки він неповний і починається з Книги Ісуса Навина¹⁰⁴. Утім, наявний текстологічний матеріал засвідчує проміжний статус біблійної частини Троїцького. Частково він подібний до списків ранньої групи російської редакції, однак у переважній більшості випадків підтримує читання пізньої групи¹⁰⁵. Редакції давньослов'янських біблійних перекладів датувати, мабуть, ще складніше, ніж хронографічні твори, однак у списках пізньої групи російської редакції виявлено запозичення з пізнього виду «Паримійника», укладеного в Болгарії або на Афоні у XIII – на

¹⁰⁰ Щодо пізніх компонентів «ЕЛ-1» та «Іудейського хронографа» («Слів» Григорія Богослова з коментаріями Нікити Іраклійського), у складі яких дійшла «Александрія» 1-ї редакції.

¹⁰¹ Російську та південнослов'янську редакції визначено у: *Михайлов А.В.* Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч.1: Паримейный текст. – Варшава, 1912. – С.322–324; див. також: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста славянско-го Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.13; *Thomson F.* The Slavonic Translation... – P.730.

¹⁰² Це уточнення моє. Раніше списки хронографічної редакції вважалися «проміжною групою». Матеріал Книги Вихід дозволяє продемонструвати, що йдеться про самостійну редакцію: Книга Исход, Древнеславянский полный (четгий) текст по спискам XIV–XVI вв. / Сост Т.Л.Вилкул (у друку).

¹⁰³ Вичерпно це питання не досліджене. Для порівняння: представників хронографічної редакції – 5, південнослов'янської – близько десятка.

¹⁰⁴ Як уже відзначалося, старший список Троїцький №728 починається не з традиційного для хронографів творення світу (Бут.1.1), а з Книги Ісуса Навина. Інші два списки цього хронографа композитні. При цьому старший рукопис слов'янського Іс.Нав. представлено списком XIV ст. Троїцький №2 (РДБ), який містить лише останні книги Восьмикнижжя: Іс.Нав., Суддів та Руф. Справа погіршується тим, що співвідношення редакцій розроблено переважно на матеріалі книг Буття та Вихід (див.: *Михайлов А.В.* Опыт изучения...; *Его же.* Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1/4; Книга Исход...; що-правда, А.А.Пичхадзе наводить поодинокі приклади різночитань з інших книг Восьмикнижжя: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста...). Деякі репрезентативні представники російської та хронографічної редакції являють собою П'ятикнижжя, що позбавляє дослідників важливої частини текстологічного матеріалу. Проте, за моїми спостереженнями, співвідношення в Іс.Нав. подібне до визначеного на перших біблійних книгах: так само виділяються російська, південнослов'янська та хронографічна версії, а російська включає три групи.

¹⁰⁵ Наводити низки різночитань тут немає можливості, тож звернуся лише до одного характерного прикладу. Основний список – Архівський, арк.183 b, Іс.Нав.24.29: «и слоужи иѣль гѣи . въ вся дѣи ісѣвы /корекція, в «Іудейському хронографі» зіпсовано: иѣлвы/ . и въ вся дѣи старецъ . иже пребыша время сѣ исоусомъ . иже видѣша вся дѣла гѣя елико сѣтвори иѣлвы». Так із варіантами в «Іудейському хронографі», списках російської редакції ранньої групи (Троїцькому №2, РГБ та Доброхотова №13, РНБ), а також у південнослов'янській редакції. Що відповідає також читанню Септуагінти: «φοσ ἐποίησεν τῷ Ιουρῆλ». Далі йде вірш 24.30. А ось у пізній групі російської редакції, включно з «Троїцьким хронографом», після «израилеви» читається доповнення. Можливо, воно потрапило з «Хроніки» Сінкела або з іншого подібного джерела: «...излви и суди иѣъ иѣлво . льмъ . ꙗ . ѣ.» Аналогічно читається вже в «Барсовській палей» (арк.154 d, ГИМ, собр. Барсова №619), однак цього доповнення немає в Толковій. Таких важливих характерних читань декілька.

початку XIV ст.¹⁰⁶ Що надає нам ознаку для приблизної хронології біблійних книг «Троїцького хронографа».

Ще однією складовою Троїцького є «Александрія хронографічна», переклад грецького роману про Александра Македонського. Знову йдеться про вторинну, а не початкову версію. Мені вдалося уточнити схему В.М.Істріна та О.В.Творогова, і нині можна стверджувати, що перша редакція збереглася в «Іудейському хронографі» та «ЕЛ-1», друга – у «Троїцькому хронографі», третя – в «ЕЛ-2», де бачимо контамінації читань із першої та другої редакцій «Александрії»¹⁰⁷. Троїцька «Александрія» розширена численними доповненнями. Це запозичення зі «Слова» Єпифанія Кіпрського про 12 дорогоцінних каменів у ризи ерусалимського першосвященника, фрагменти «Одкровення» Мефодія Патарського, невеличкі вставки з біблійних книг, «Слова про 16 пророків»¹⁰⁸. Певні запозичення вказують, як видається, на пізні тексти: «Пролог» та, можливо, слов'янський переклад «Хроніки» Зонари¹⁰⁹ (не раніше XII ст.). Сподіваюсь, дальше вивчення дозволить виявити хронологічні маркери додаткових уривків, поки що ж можна вказати на те, що у Троїцькому знов-таки бачимо відносно пізню другу редакцію.

Датування хронографів, хронографічні свідчення «ПВЛ». Отже, звернімося до доказів існування початкового давньоруського хронографа. Що дозволяє датувати цю гіпотетичну пам'ятку XI ст.?

Традиційно вважається, що «ХВВ» не дійшов до нас, однак засвідчується запозиченнями у «ПВЛ» та НПЛ мл¹¹⁰. Роблячи свого часу висновок про запозичення ранніх літописів із хронографа, а потім із повного перекладу Амартола, О.О.Шахматов, В.М.Істрін та О.В.Творогов спиралися, образно кажучи, на трьох

¹⁰⁶ Пичхадзе А.А. Книга «Исход»... – С.5.

¹⁰⁷ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, I... – Р.107–109. Першим зробив спробу визначити редакції «Александрії» В.М.Істрін (1893 р.), чия схема дещо відрізнялася. До 1-ї редакції вчений відніс тексти «Іудейського хронографа» та «ЕЛ-1», 2-у мав містити «ЕЛ-2». Крім того, він відзначив, що в кодексі Ундольського №1 читається «проміжна» версія, що зближується з першою та другою редакціями. Продовжуючи хронографічні студії В.М.Істріна, О.В.Творогов з'ясував, що список Ундольського №1 є не найкращим представником «Троїцького хронографа», і що цей хронограф слід уважати самостійною пам'яткою, а не «проміжною» версією. Однак в оцінці «Александрії» вчений залишив деякі із застарілих положень щодо контамінацій у Троїцькому.

¹⁰⁸ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, I... – Р.113–115; Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній»: Кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLVI. – Л., 2008. – С.50–76.

¹⁰⁹ Із «Прологу» див. згадку міста Вуріт. Пор. Троїцький №728, арк.297 с: «градъ туръ . воуригьскыя областъ; «Пролог», арк.142 б: «от суриа . от емесиискаго града . дияконъ бывъ въ вуритъ сбыя цркъве (гр. ἐν Βυρούτῳ ἄγίας ἐκκλησίας)» (див.: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам: Синакаръ: Сентябрь – февраль. Т.І / Изд. подгот. Л.В.Прокопенко, В.Желязкова, В.Б.Крысько, О.П.Шевчук, И.М.Ладыженский. – Москва, 2010. У Зонари див. згадку столиці перського царя Дарія Екватан – у хронографі, щоправда, неточно «града Ватана» (крім того, Екватан згадано також у Біблії). Пор. Троїцький №728, арк.313 с: «въ мидьскоую землю . въ градъ ватанъ». У Зонари «...пришед же оттуду во Екватанъ»: Творогов О.В. Паралипомен Зонары: текст и комментарии // Летописи и хроники: Новые исследования 2009–2010 г. – Москва; Санкт-Петербург, 2010. – С.35. У давньослов'янській книжності відомий повний переклад Зонари (кінець XII ст.) та скорочений «Паралипомен» Зонари (XIV ст.). Останній видавався О.М.Бодянским, у новий час – О.В.Твороговим. Повну хроніку Зонари досі детально не досліджено, повний переклад не опубліковано.

¹¹⁰ Такі твердження обстоюються у працях О.О.Шахматова, В.М.Істріна та О.В.Творогова, хоча в термінології є розбіжності. Для О.В.Творогова йдеться про «першу редакцію» «ХВВ», для О.О.Шахматова – про «Хронограф особливого складу», для В.М.Істріна – власне про «ХВВ».

китів. 1) На початку «ПВЛ» містить два посилання на джерела: «лѣтописание Георгия» та «лѣтописание гречьское»; третя згадка факультативна – власне «фронографъ»/«хронографъ» фігурує лише в Іпатіївській гілці списків. 2) Редакція спільних для НПЛ мл та «ПВЛ» «хронографічних» уривків близька до тієї, що спостерігається в текстах «родина» «ХВВ». 3) У «ПВЛ» та НПЛ мл різний склад запозичень з Амартола, у «ПВЛ» – з повного перекладу *та* «ХВВ», у НПЛ мл – *тільки* з «ХВВ». Новгородський літопис нібито *простіший* за структурою, у ньому не засвідчено фрагменти, що належали б до повного перекладу, тоді як «ПВЛ» «надбудована» й відбиває складну картину звернення до хронографічних текстів. Розберемо цю доказову базу, починаючи з першого аргументу.

У «ПВЛ» справді два основних посилання на хронографічні твори. Згадку «лѣтописания Георгия» (вважають, що мається на увазі Георгій Амартол) та «лѣтописания гречьскаго» (вважається, що йдеться про компіляцію) знаходять у недатованому вступі «ПВЛ» у всіх списках: «яко же глаголетъ *Георгии* в *лѣтописаньи*», «...в *лѣтописаньи гречьстѣмъ*»¹¹¹. Третю, щодо «хронографа» чи, в Іпатіївському списку, «фронографа» зустрічаємо в кінцевих статтях під 1114 р., лише в Іпатіївській версії¹¹². Хід думок дослідників XIX–XX ст. був простим. Посилання два, іменне та анонімне, відповідно вони не можуть належати одному й тому самому літописцеві й указувати на одне й те саме джерело¹¹³. Той книжник, котрий писав про «Георгія», запозичив ім'я з повного перекладу «Хроніки» Амартола, де воно вказане у самому тексті, а інший, що послався на «хронограф», не знав автора хронографічної компіляції і не зміг визначити, що «ХВВ» складається переважно зі скорочених та перероблених фрагментів «Хроніки» того ж таки «Георгія». Слід одразу зауважити, що з посиланнями пов'язані утруднення: не тільки для «Георгія», а й для «літописання гречького» відповідників у НПЛ мл немає. Мислячи концептуально, учені оминули ці перешкоди, не зважаючи на мовчання новгородського автора. В.М.Істрин уважав, що укладення «ХВВ» належить атрибутувати книжникам часів Ярослава Мудрого, О.О.Шахматов виходив із того, що, принаймні, у 1090-х рр. перший хронограф уже існував¹¹⁴.

Як зараз відомо, у давнину посилання – це лише підкріплення своїх слів авторитетом. Їх не слід розглядати як науковий апарат, де точна вказівка на ім'я та назву обов'язкова. Проте в XIX ст. подібні ремарки ще справді сприймали практично як наукові посилання й відтак кожне окреме ім'я чи назву могли нав'язувати до певного автора або твору¹¹⁵. Крім застарілої думки стосовно

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.1. – Москва, 1997. – Стп.14, 17. Слід відзначити, що слово «лѣтописание» в такому контексті мало викликати в увазі дослідників, уже знайомих із текстом НПЛ мл та Софійського першого літопису, інше слово – «временник», яке присутнє і в назві «Хроніки» Амартола.

¹¹² У розлогіій статті 1114 р.: «...аще кто сему вѣры не иметь, да почтеть *хронографа*...», – слідом за чим вписано серію запозичень з Амартола та Малали (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1998. – Стп.278). За О.О.Шахматовим, стаття належить до «3-ї редакції» «ПВЛ». Нагадаю, Лаврентіївська редакція не містить закінчення «Повісті», уриваючись на середині статті 1110 р.

¹¹³ Напр.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.47; Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т.21. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1916. – С.217, прим.1.

¹¹⁴ Див., напр.: Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания...; Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.72–77.

¹¹⁵ Примітний приклад наводить В.С.Іконников. В.М.Ундольський припускав, що у слов'янських перекладах хронік «Мніх» та «Грішник» (обидва позначення вказують на Амартола,

точності літописних указівок, нині немає жодних підстав для протиставлення «літописання Георгія» та «грецького». Більше того, свідчення давніх текстів прямо спростовують цю традиційну думку. Наприклад, в «Еллінському літописці» хроніка Іоанна Малали називається одночасно «Еллінским гранографом» та «Іоанновим гранографом» (тобто хронографом)¹¹⁶.

У НПЛ мл відсутні всі три вирази, тому ми не зв'язані її матеріалом і маємо рахуватися лише з «ПВЛ». Можна запропонувати інше пояснення походження хронографічних відсилок у вступі «Повісті» та статті 1114 г. У подальшому викладі я виходжу з виявлених мною взаємозв'язків між вступом, «Промовою філософа» та деякими іншими статтями «ПВЛ», а також закінченням, присутнім лише в Іпатіївській редакції. Із чого випливає припущення, що літописні статті, принаймні по 1114 р. включно, входили у вихідну версію «ПВЛ»¹¹⁷.

Перш за все, у «Повісті» «хронограф» не міг бути згаданим у сучасному розумінні слова – як давньоруська компіляція включень із вітхозаповітних текстів та перекладних грецьких хронік, з яких найбільш популярними були хроніки Амартола та Малали. «Хронограф» у значенні «компіляція» – недавнє поняття. Чітке розрізнення давньоруських збірників-«хронографів» та перекладних грецьких «хронік» уперше запропонував В.М.Істрін, а до того навіть учені ХІХ ст. писали, наприклад, про «хронограф» Іоанна Малали, маючи на увазі саме перекладну хроніку¹¹⁸. Середньовічні книжники слово «хронографъ»/«гранографъ» уживали як для позначення хроніки, так і її автора¹¹⁹. Більше того, у «Хроніці» Малали слово позначало будь-якого авторитетного письменника. Давньослов'янський перекладач Малали калькував грецькі слова «історикос» та «хровоурафос», унаслідок чого текст рясніє численними посиланнями на «мудрыхъ» і «премудрыхъ» «историковъ» і «хронографовъ»¹²⁰. У «ПВЛ» відсилку до «хронографа» у статті 1114 р. зроблено саме перед блоком цитат з Амартола та Малали, притому доля тексту останнього тут набагато

«ἀμαρτολόγος» – «грішник») – різні особи, оскільки імена відмінні й існують два переклади, болгарський та сербський (див.: *Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.355–356).

¹¹⁶ Майже повний аналог «літописання Георгія» та «грецькому літописання», із тією тільки відмінністю, що в «ЕЛ-1» аналогічні вирази рознесено далеко один від іншого. Див. у рукопису Синодального збір. №280, арк.6, у розлогій назві: «Лѣтописецъ елинский и римский сия книги списаны не изъ единѣхъ . книгѣ но от различенъ истинныхъ великихъ . по исправленью многу мусѣева истинная сказанія . и от четырехъ цѣртвии . и от прѣрчѣтвѣа георгиева поистинѣ изложена . и от ездры . и от истирии и от азмать азматьскыѣ . и патаоухика . и еще же от иоаннова гранографа и антиохийскаго . и всѣ елѣиньскыя акы бляди сплетенія словесѣ и капищѣ идольскыя требы приносимыя ими откоудоу и како бѣаше . сия гниги писаны бытѣискыя от тетровасилья . сказае сѣго епифаѣа, і далі на закінченні запозичень з Малали: «скончѣся елѣиньскыи гранографъ» (обидва фрагменти виділено кіноварю, останній – фр.252, за нумерацією О.В.Творогова: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С.283).

¹¹⁷ *Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф...*

¹¹⁸ Напр.: *Оболенский К.М. Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского.* – Москва, 1851. – С.ХІ та ін.; пор. також: *Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.355.

¹¹⁹ Іменні позначення вміщено у «Тихонравовському хронографі». Тут поряд із «палеей» серед джерел згадано «Іоанновъ» та «Георгиевъ» хронографи (арк.253–253 зв.): «пишюще книги мусеевы от палея . присвьѣоупляхоѣ же к ниѣ . и два хронографа . яко же рѣхоѣ георѣгиевъ по роѣ . паки ѣ . іоановѣ . иже списа добрѣ исправивъ». Під першим, «Георгиевým по родам», слід розуміти, судячи з цитованих фрагментів, не Георгія Амартола, а Георгія Сінкела, під другим, «Іоанновým» – Малалу.

¹²⁰ При цьому слово «хронограф» може з'являтися й без імені. Див.: *Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф...* – С.78–79.

вагоміша. Судячи з усього, указівка на «хронограф» у статті «Повісті» 1114 р. – слід знайомства з твором Малали. Натомість у вступі частіше цитується Амартол, хоча невеличкі запозичення з Малали також присутні. Указуючи на «літописання Георгія», укладач «ПВЛ», вірогідно, позначив більш впливове на той момент для нього джерело. «Лѣтописание гречское» правомірно тлумачити як синонімічне, а не антинонімічне «лѣтописанию Георгія» поняття – точно так, як «Іоаннов» та «Еллінський» літописець в «ЕЛ». Таким чином, у кількох посиланнях «ПВЛ» на хронографічні джерела слід убачати не сліди користування «хронографом» у ранішому Початковому зводі та повним перекладом Амартола в пізнішій «Повісті», а вплив на давньоруського книжника двох повних перекладів хронік, Амартола та Малали.

Із приводу другого аргументу послідовників О.О.Шахматова. Укладач хронографа, яким користувався автор Початкового зводу, зробив вибірку з «Хроніки» Амартола, скорочуючи та редагуючи відібрані ним фрагменти. Ті запозичення, що бачимо одночасно в НПЛ мл та «ПВЛ», традиційно розцінюються як відмінні від повного перекладу Амартола й текстуально наближені до хронографічних. Спробую показати, що подібність літописних та хронографічних уривків дуже приблизна, якщо не сказати більше. Порівняймо тексти з серії запозичень у статті 1065 р.¹²¹ Показовим є приклад-цитата з «Хроніки» Амартола 200.16–21: у «ПВЛ» та НПЛ мл бачимо скорочену та видозмінену версію, у хронографах – майже ідентичну до повного перекладу Амартола (зادля кращого візуального сприйняття в наведених нижче таблицях збіги літописів та хронографічних текстів виділено курсивом, тотожні у хронографах та повному Амартолі вирази підкреслено, індивідуальні доповнення чи зміни літописця наведено напівжирним шрифтом).

«Хроніка» Амартола, 200.16–21	ПСРЛ, т.1, стп.164.22–165.1, Новг.І, с.184–185	«Іудейський хронограф», арк.344 а–б ¹	«Троїцький хронограф», арк.338 с ²
ключися по всемоу градуу <u>вѣскорѣ</u> за днии <u>м</u> . являтися на въздуоуѣ на конихъ рищоуѣ въ оружьи, златыя одежа <u>имоуѣ</u> , и полци обоямо <u>бываемы</u> ³ , и оружию двизания и златыя <u>красоты блистания</u> . <u>всякъмь видомь облечены въ брѣня</u> .	. ключися ⁴ <u>везапу</u> по всему граду за <u>м</u> . дѣии . являтися ⁵ на въздуѣ . на конихъ рищоцимь . въ оружьи златы имуща <u>одежѣ</u> ⁶ . и полкы обоя <u>являемы</u> ⁷ . и оружьемъ двизаючи ⁸ ся . се же проявляше <u>нахоженъе</u>	ключися по всемоу градуу <u>вѣскорѣ</u> за дѣи <u>м</u> . являтися на въздуѣ на конихъ рищоуѣ въ оружьи, и златыя одежа <u>имоуѣ</u> , и плѣкы обоямо <u>бываемы</u> и оружиемъ двизания и златыя <u>красоты блищания</u> . <u>всякъмь видомь обльченымь и въ броня</u> . сего ради	ключися по всемоу градуу . <u>вѣскорѣ</u> за дѣии <u>м</u> . являтися на въздуѣ . на конихъ рищоуѣцѣ въ оружьи . и златія одежа <u>имоуѣ</u> . и полѣкы обоя <u>бываемыхъ</u> ⁹ . и ороужьемъ двизания <u>златія красоты блистания</u> емь . <u>всякъмь видомь оболъченымь</u>

¹²¹ Стосовно хронології: маємо один із нечисленних випадків розбіжності в різних гілках «ПВЛ» (в ЛРА пропущено фрагмент із датою). У Лаврентіївській групі списків записи позначено 1064 р., в Іпатівській (та НПЛ мл) – 6573/1065 р. Повністю серія включень з Амартола у статті 1065/1064 р. («Хроніка» Амартола 200.16–21, 262.17, 421.1–7, 428.18–25, 479.16–25), із меншою кількістю паралелей у хронографічних компіляціях: Вілкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф... – С.79–81. Тут і далі посилання на сторінки та рядки «Хроніки» стандартне, за: Истрин В.М. Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920.

<u>сеґо ради и моляхоуся . да блґо боудеть являемое . явле^{че} же проявляше злое пришествие Антихово .</u>	Антихово нашествие⁸ на Иер^сльмъ .	<u>вси моляхоуся . да блґое боудеть являемое . явление же проявляше злое пришествие Антихово</u>	<u>въ броня . сеґо ради вси моляхоуся . да блґо боудеть являемое . явление . сже проавляшется се злое пришествие Антихово .</u>
---	--	--	---

Примітки:

1 – «Лудейський хронограф» наводиться тому, що в ньому редакція фрагментів із «Хроніки» не вповні тотожна повному перекладу й нетотожна тій, що присутня в текстах «родини» «ХВВ». В «ЕЛ-1» версія близька повному перекладу Амартола, із незначними різницями (див.: *Истрин В. М.* Книги временных... – Т.2. – С.87–88, 99).

2 – *Творогов О.В.* Материалы к истории, 3... – С.291. «ЕЛ-2» майже ідентичний повному перекладу «Хроніки» Амартола (див.: *Летописец Еллинский и Римский.* – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – С.184). Указаний фрагмент див. також у хронографі «особого вида 1691 г.» (*Анисимова Т. В.* Хроника Георгия Амартола... – С.352).

3 – У старшому Троїцькому списку Амартола «бывающа». Вірогідно, у початковій версії перекладу було «обаваеми», зіпсоване на досить ранньому етапі побутування тексту, а далі під час переписування та подальшої переробки накопичувалися помилки.

4 – IX та НПЛ мл «ключися», ЛРА «случися» (*The Pověst' vremennykh lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Ed. by D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol.X].* – P.2. – Camb., Mass., 2003. – P.1307).

5 – НПЛ мл являтися имъ.

6 – НПЛ мл одежа златы имущиемъ (за АТ, К одежи, имущимъ).

7 – X обоамо являемы, И обявляюще^м, Р обяв^яяемы, А обявляемы; НПЛ мл обавляемые (далі проп. и).

8 – IX НПЛ мл дод. рати; РА проп. нашествие.

9 – У списку «Троїцького хронографа» НСРК F 15 (далі позначений як Нтр) – обоя бываемая.

Інший приклад. У «Троїцькому хронографі» бачимо деякі скорочення та зміни, але версія набагато ближча до повного перекладу Амартола, ніж до «ПВЛ» та НПЛ мл – із літописними варіантами збігається одне слово і два пропуски, різняться численні вирази. В «ЕЛ-2» редакція просто тотожна «Хроніці» Амартола:

«Хроніка» Амартола, 421.1–7	ПСРЛ, т.1, стп.165.4–11, Новг.І, с.185	«Троїцький хронограф», арк.376 а–б ¹	«ЕЛ-2», арк.208 d ²
и звѣзда яви ^с велиа на западнѣи странѣ свѣтла, выспр̄ испуощаа лouchа, юже именовахоу Лампадию, рекше блистанницоу, и пребы ^с за днии и нощи .к. сияющоу тако ^м . быша по всемоу миру народовластие и оубиство много . и по времени стери бы ^с звѣздамъ течение с вечера да ^м и до оутриа, яко всѣмъ подивитися и глґти, яко звѣзды падають . и за мало паки слнце без лouchя свѣтяше яко луона . крамолы же и недоузи и оумртвие члґкомъ болшею не престаяхоу	звѣзда восия на западѣ . испуощающи луча . юже прозывают блистанницю . и бы ^с блистающи . днии .к. ³ По сем же бы ^с звѣздамъ теченье с вечера до заоутрѣя . яко мнѣти всѣмъ яко падають ⁴ звѣзды . и паки слнце без лучь сияше . се же проявляше крамолы . недоузи члґкомъ оумертвие баше .	и звѣзда явися велиа на западѣ . испуощающи лouchѣ . иже именовахоу . Лампадию рекше . блистанницю . стоаеше на нбси , и пребы^с за днии и .к. сияюща бы^с по времени стерѣ . звѣздамъ течение сь вечера до оутра . яко всѣмъ глґти . яко вьпадають ⁵ звѣзды , и за мало паки . слнце без лouchь сияше . крамолы же и недоузи и оумртвие члґкомъ . не престаяше грѣхъ ради наши ⁶ .	И явися звѣзда велика свѣтла на западнѣи странѣ, выспр̄ испуощающе луча, иже именовахоу Лампадию, рекше блистанницю, и пребы ^с за днии и нощи 20, сияючи. Такоже бысть по всемоу миру народовластие и убиство много. И по временѣ стерѣ, бысть звѣздамъ течение с вечера да^м и до утра, яко всѣмъ предивитися и глаголати, яко звѣзды спадають. И за мало паки солнце безь луча свѣтяся, яко и луна. И крамолы же и недоузѣ и умертвие члґкомъ бысть, и не престаяхоу.

Примітки:

1 – *Творогов О.В.* Материалы... – 3. – С.326–327. У «Повній хронографічній палей» текст близький до версії «Троїцького хронографа» (за схемою О.В.Творогова, це фрагмент №352 (див.: *Творогов О.В.*

Древнерусские хронографы... – С.255). Наводжу тут за рукописом Погодінський №1435 (РНБ): «...и звѣзда велиа явися на западѣ испущаючи луча, иже именоваху Лампидию, рекше блестанницю, и бысть за днии 20 сіяючи. по времени етерѣ бысть звѣздамъ течение с вечера и до утра, яко вси глаго-лати, яко падають звѣзды, и за мало паку солнце без начала сиаше. крамолы же недузѣ и умертвие челоувѣком не престааше грѣх ради наших» (арк.432 зв. – 433). Широ влячна С.І.Водолазкіну за уточнення. В «Іудейському хронографі» відповідного запозичення з Амартола немає. У хронографі «особого вида 1691 г.» з різночитань можна відзначити: «...на западѣ... Лампадію, рекше блестанницю, і бысть за 20 днии сіяючи. по времени же етерѣ... солнце без начала сіяше (див.: Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С.378–379).

2 – В «ЕЛ-1» фрагмент відсутній, «ЕЛ-2» – відповідає повному перекладу Амартола, без вставок чи скорочень (Летописец Еллинский... – Т.1. – С.379).

3 – НПЛ мл за 20 днии.

4 – НПЛ мл падаютъ.

5 – Нтр съпадають, у Троїцькому №728 помилка.

Третій випадок: «ПВЛ» та НПЛ мл, «Троїцький хронограф» і «Повну хронографічну палею» зближує два скорочення, натомість розділяють численні текстуальні особливості:

«Хроніка» Амартола, 479.16–25	ПСРЛ, т.1, стп.165.17– 24, Новг.І, с.185	«Троїцький хронограф», арк.389 d ¹	«Повна хронографічна палея» ²
<p>И априля мѣца течение звѣздное бы^с на нб^и и о^тгрѣгахоуся на землю, яко видящимъ мнѣти <u>соуще</u> <u>оуже</u> кончинѣ, тогда же въздох^х възлияся повеликоу и гла^д велии, яко исочнѣтися ис точникомъ и рѣкамъ, и проданѣ быти мѣрѣ ячѣи на двонадести златнику. В Сурии же бы^т трои^е велии и много падение, яко оубо градомъ единѣ разоритися, друзии^и до полу, етери же о^ггорняя прилежаща равна мѣста стѣнамъ градскы^и и съ домъ напрасно пристоупитися без вреда яко до двою поприщю. земля же и Междоурѣчье за поприща .г. расѣдшися и егероу въскипѣвши бѣлоу и пѣсочноу землю, изиде дивно из неа мска, члѣкы^и глсомъ глѣючи и проповѣдаючи наитие языкомъ . еже и бы^т вборзѣ .</p>	<p>по семь же бы^с при Костянтинѣ иконоборци³ . сна Леонова течение звѣздное бы^с на нб^ѣ⁴ . о^тторгаху^с бо ся на землю . яко видящи^и⁶ мнѣти кончину . тогда же въздохъ възлияся⁷ повелику . в Сурии же бы^т трусь великѣ . земли расѣдшися трии поприщ . изиде дивно и-землѣ . мѣска⁸ члѣчскимъ глѣмъ глѣчи . и проповѣдаючи наитѣе языка⁹ еже и бы^т .</p>	<p>и априля . мѣца течение звѣздное бы^с до нбси . и отгрѣгахоуса на землю . ако видящимъ мнѣти <u>оуже соущи</u> коньчинѣ . тогда въздохъ възсяся повеликоу . въ Сурии же бы^т троусь велии . земля же и <u>Межирѣчье</u> за поприща .г. и расѣдшю^а и [e]тероу¹⁰ <u>въскыпившю бѣдоу</u> . и <u>пѣсочноу землю</u> . изиде иж <u>нея</u> мска мска¹¹ члч^комъ глѣмъ глѣчи . и проповѣдоючи наитѣе <u>азыкъ</u> еже¹² бы^т <u>вборзѣ</u> .</p>	<p>априля мѣсяца течение звѣздное бысть до небесѣ. отгрѣгахуся на землю, яко видящимъ мнѣти, <u>сущи</u> <u>уже</u> кончинѣ. тогда же въздохъ възсяся повелику. въ Сурии же бысть трус велии. земля же и <u>Межорѣчье</u> за поприща г и расѣдшюся и егеру <u>въскыпѣвшю бѣду</u> <u>пѣсочну землю</u> изиде дивно из неа мска, челоувѣчскимъ гласомъ глаголючи и проповѣдаючи наитие языка, еже бысть <u>вборзѣ</u>.</p>

Примітки:

1 – Творогов О.В. Материалы... – 3. – С.340. В «ЕЛ-2» – за повним перекладом Амартола (див.: Летописец Еллинский... – Т.1. – С.426).

2 – Це фрагмент №395 за нумерацією О.В.Творогова, текст близький до версії Троїцького, із незначними різночитаннями. У Погодінському №1435 арк.437.

3 – РА дод. цри.

4 – НПЛ мл К: на небеси бысть, АТ: бысть на небеси.

5 – Л о^тторваху; так АХ НПЛ мл (АТ, К отторгахуть), Р оторгахоу, И оттергаху.

- 6 – НПЛ мЛ видящимъ имъ.
 7 – НПЛ мЛ К възнѣяся / АТ възниася.
 8 – так І, Л мыка, РА мечка, Х НПЛ мЛ (АТ) мъска.
 9 – НПЛ мЛ языкомъ.
 10 – Нтр етероу, у Троїцькому №728 помилково: тероу.
 11 – Нтр немає повторення.
 12 – Нтр дод. и.

Щодо скорочень – манера відсікання зайвих деталей та деякого спрощення важких грецизованих зворотів була загальноприйнятою серед середньовічних книжників, котрі працювали з перекладними пам'ятками¹²². Детальний аналіз демонструє, що в літописах і текстах «родини» «ХВВ» маємо кілька спільних скорочень та одну лексичну заміну («сияше» замість «свѣтяше»)¹²³. Абсолютна більшість характерних читань «ПВЛ» і НПЛ мЛ хронографічними творами не підтверджується. Якщо взяти найобережніші дефініції, думка про запозичення з Амартола у «ПВЛ» та НПЛ мЛ, подані у версії «ХВВ», викликає великий сумнів.

Утім, можуть заперечити – раптом саме скорочення були характерні для 1-ї редакції «ХВВ», а в літописному тексті сталася їх подальша обробка? На жаль, значні фрагменти з «Хроніки» Амартола, що надаються до текстологічного аналізу та присутні одночасно в «ПВЛ» і НПЛ мЛ, фактично вичерпані матеріалом статті 1065 р. Другий випадок, на який часто покликаються у працях про ранні літописи – опис походу русі на Царгород під 6428 р. (920 р.) у НПЛ мЛ та під 6449 р. (941 р.) – у «ПВЛ». Однак у НПЛ мЛ тут складна композиція джерел із текстів «родини» «ХВВ» та невеличких включень власне із «ПВЛ». Своєю чергою,

¹²² Принципи скорочення більш-менш подібні. Ось як, наприклад, урізано текст «Хроніки» Малали. Нижче в лівій колонці таблиці – повний текст Малали з «Юдейського хронографа», у правій – переробка з «Софійського короткого хронографа». Перший подано за вид.: *Истрин В.М. Хроника Малалы... – С.19*; другий за: *Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малаль» // ТОДРЛ. – Т.37. – Ленинград, 1983. – С.195.*

«Юдейський хронограф», Віленський список, арк.17 зв. Архівський список, арк.20 с. Мал. кн.1, гл.6	«Софійський хронограф», арк.339 зв.
Въ та оубо лѣта краду огньную пусти ^а бѣ съ нбси , на гиганты живущаа в Кѣлтиисѣи земли . и пожже я и оны . и въ Иорданскую рѣкоу доше ^а ше крада оугасе . си ^а исповѣдаеть /Арх повѣдаеть/ . огнь сѣъ члѣч / Арх слѣчъ/ суць . его * свѣтяще ^е рѣша оупа ^а ша от колесница землю . его * повѣсть списа . Вудии въ творении своемъ . истиннѣ * ре ^а от /Арх о/ си ^а Херонискы ^а Плутархъ . яко ре ^а крадоу огньную съше ^а шо на Кѣлтиискую землю . и оставше * гиганте . видѣвше толики от ни ^а огне ^а пожжжены не покааша ^е .	В та * лѣта пусти бѣ краду огньну с нбсе на гиганты, живущая в Келтиисѣи земли, е ^а списа Вудии въ творении своем. Истиннѣ же о си ^а ре ^а Херонискыи Плутархъ: оставшеи * гиганте, видѣвше толики от ни ^а огне ^а пожжены, не покааша ^е .

¹²³ Виявлено одну лексичну заміну, яка, до того ж, не належить до рідкісних. Подібні приклади незалежної однакової правки в текстологічних студіях трапляються. Крім усього іншого, слід урахувати й те, що остання третина тексту Амартола відсутня у старшому Троїцькому списку Московської духовної академії №100, що датується дослідниками XIII – початком XIV ст. (див.: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола... – С.41 і наст.*). У виданні В.М.Истрина (Книги временных... – Т.1) межа пролягає по с.412. Відповідно, у нас залишаються читання так званої 2-ї редакції. Стему див.: *Летописец Еллинский... – Т.2. – С.146.* На жаль, нове видання Амартола (див.: *Матвеев В., Шеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006*) здійснене лише в межах неповного старшого Троїцького списку, хоча зараз відомі ще два представники ранньої редакції: Ермітажний та Синодальний. Дослідники проводили порівняння вибраних різницитань хронографічної редакції. Воно дає надзвичайно цінний матеріал, але є неповним (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.100 та ін.; Водолазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных списках // ТОДРЛ. – Т.45. – Санкт-Петербург, 1992. – С.322–332.*)

остання скомпонована з повного перекладу «Хроніки» Амартола та із життя Василя Нового, і не залежить від «ХВВ»¹²⁴. Хоча в основу обох літописних повідомлень у кінцевому підсумку покладено текст Амартола, безпосередні джерела не збігаються й, таким чином, цей матеріал не можна долучати до розгляду.

Відтак звернімося до третього аргументу: у спільних фрагментах «ПВЛ» та НПЛ мл постулюється присутність цитат тільки з хронографа, у них не має бути запозичень із повного перекладу «Хроніки» Амартола. Слід підкреслити – для захисту традиційних поглядів послідовників О.О.Шахматова це нібито факультативне положення вкрай важливе. Резони прості: саме так доводиться «проста» компоновка НПЛ мл та «складна», «надбудована» – «ПВЛ» (тут маса запозичень із повного перекладу «Хроніки»). Натомість якщо у НПЛ мл наявні фрагменти як із текстів «родини» «ХВВ», так і з повного перекладу Амартола, це означає *складну* компоновку НПЛ мл і схиляє до думки про переробку та скорочення «ПВЛ» новгородським книжником.

У новгородському літописі, справді, не побачимо значної кількості включень з Амартола, засвідчених у «ПВЛ». Це не дивно, адже в ньому кардинально перероблено початкову частину і відсутнє завершення 1110-х рр., що рясніє хронографічними ексцерптами. Однак у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» наявні інші цитати з Амартола. Вони не мають відповідників у жодному хронографі, а відтак можуть походити лише з повного перекладу «Хроніки». Укажу лише два приклади з періоду князювання Володимира Святославича¹²⁵.

У статті 980 р. князь Володимир порівнюється із Соломоном: «бѣ бо *женолюбець* . якоже и Соломанъ . бѣ бо рече оу Соломана женъ 700 а *наложницъ* 300»¹²⁶. Текст запозичено з Амартола: «цѣрь Соломонъ бѣ *женолюбець* и бяхоу емоу владоуще .ѣ. и *наложницъ* .ѣ. (700... 300 – *Т.В.*)»¹²⁷. Таку атрибуцію унаслідок порівняння з 3 Цар.11.3, до якого в кінцевому підсумку апелює наведений пасаж. Цифри «700» та «300» присутні у 3 Цар., але інакше перекладено «ἦν φιλοφύνατος»¹²⁸ (як: «бѣ любя женъ») і замість «наложниць» бачимо «хотии»: «...и цѣрь Соломонъ бѣ *любя жены зѣло*... и быс емоу женъ ведениць .ѣ. со^f . а *хотіи* .ѣ.»¹²⁹.

¹²⁴ Підтверджується думка О.О.Шахматова, котрий уважав, що укладач «ПВЛ» залучив повний переклад Амартола (див., напр.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.54–57, 69–72) і не підтверджуються доводи О.В.Творогова, що «ПВЛ» залежить від «ХВВ» (див., напр.: Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф... – С.111). Див.: Вілкул Т.Л. «Посла князь Игорь на греки вои...»: Источники статьи 6428 г. ...

¹²⁵ Детальн. див.: Вілкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – Т.ХV. – №2. – Camb., Mass., 2007. – Р.56–116; *Её же*. О происхождении «Речи Философа» // Ibid. – Т.ХХ. – №1. – Camb., Mass., 2012. – Р.1–15; *Её же*. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повесть временных лет и Новгородской первой летописи младшего извода // Древняя Русь (у друку).

¹²⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стп.80.12–13; Новг.І. – С.128–129.

¹²⁷ *Истрин В.М.* Книги... – Т.1. – С.147–148.

¹²⁸ Фрагмент Септуагинти, що послуговував у кінцевому підсумку джерелом обох текстів: «καὶ ὁ βασιλεὺς Σαλωμων ἦν φιλοφύνατος. [...] καὶ ἦσαν αὐτῷ ἀρχουσαι ἐπιτακτοαι καὶ παλλακαὶ τριακόσαι».

¹²⁹ Цит. за «Віленським хронографом» (арк.358) і «Троїцьким хронографом» (арк.131 б). У другому у цій частині копіюються біблійні книги, хронографічно-палейні доповнення відсутні. У «Повній палей» – також версія біблійного четіого перекладу: «И цѣрь Соломонъ бѣ *любя* жены зѣло... и быс емоу женъ вдовиць .ѣ. а *хотіи* .ѣ.» (за списком: Погодінський №1435, РНБ, арк.343 зв.). У «Короткій палей» та «ЕЛ-2»: «Бяше же у Соломона женъ 700, а наложницъ 300» (див.: *Водолазкин Е.Г.* Краткая хронографическая палея. Текст. Вып.3 // ТОДРЛ. – Т.61. – Санкт-Петербург, 2010. – С.373–374; *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.1. – Санкт-Петербург, 1999. – С.15). Версії «Короткої палей» та «ЕЛ-2» ближчі до «ПВЛ» і НПЛ мл, однак це пам'ятки

Аналогічна картина у «Промові філософа» під 986 р., де цитата з Амартола послуговує заміною кількох біблійних віршів на завершенні Второзаконня та на початку Книги Ісуса Навина та різко відрізняється від повного біблійного тексту.

96.24–25Л, Новг.І, с.141	Ам.104.2–3; 111.16	Второзаконня за списком Троїцький №44, арк.178 зв. – 179	Книга Ісуса Навина за списком «Віленського хронографа», арк.203 зв. ¹
«и оумре Моисии ту на горѣ . и прия власть Ісѣ Навгинѣ»	«оумре Моисии на горѣ Варимьстѣ»; «по Моисии же приятъ власть Ісѣ Наоугинѣ».	Втор.34.5 и скончася Моисии рабъ гѣѣ въ земли Моавли . слово ^а гѣимъ . 34.6 и погребоша и въ снѣ въ земли Моавли . близь дому Фогорова . и не съвѣдѣ никто же скончанія его даже и до нѣшнѣго дѣе . 34.7 Моисии же бѣше ,рѣ лѣ ^т вънегда скончася . не отемнѣста очи емоу ни истлѣста»	«Ис.Нав.1.1 И бѣ ^т по скончаніи Моисинѣ раба гѣя . и рече гѣ къ Исоусоу [сѣови] Навѣинноу . слоусѣ Моисинѣ гѣя . 1.2 Моисии рабъ мои скончася . нѣѣ [оу]бо вѣставѣ преиди Юрданѣ сии ты . и люде вси [си] . въ землю юже азъ {дамъ людемъ} [даю симъ] 1.6 оукрѣпши 1.7 и {възможася} [възмужай] . снабдовати и творити . яко же тобѣ заповѣда Моисии рабъ мои . 1.6 ты бо разлучиши людемъ симъ . землю ю же ся кля ^х отїдемъ и ^х . дати ю симъ 1.16 и отвѣщавше Исоусоу рѣкоша . все слико заповѣси намъ . да створимъ . и въ все мѣсто я[мо]же {попоустиша} [пустиши] {на ^е и} [ны] идемъ . 1.17 по всемоу слико послуша[хо ^м] Моисея и тебе послушасмъ . обаче да [е]сть гѣ бѣ ^т нашъ с тобою . яко же бѣлъ съ Моисею ^м ».

Примітка:

1 – У квадратних дужках – доповнення з інших рукописів, якщо вони відповідають грецькому тексту, у фігурних дужках – неврітні читання Віленського.

Аналіз усієї серії виявлених запозичень показує, що значна їх частина відсутня як у «родині» «ХВВ», так і в інших хронографічних компіляціях¹³⁰. Отже можна з упевненістю стверджувати, що у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» використано повний переклад Амартола.

Загалом, немає підстав уважати, що хронографічні запозичення ранніми літописцями зроблено у два прийоми – спочатку з хронографа (і цей текст так званого «Початкового зводу» відбився у спільних читаннях НПЛ мл та «ПВЛ»), а згодом – із «Хроніки» Амартола (і ця стадія роботи відбилася тільки у «Повісті»). Аргументи на користь такої теорії не мають доказової сили. По-перше, подвійне посилання на «літописання Георгія» та «літописання грецьке» не можна тлумачити як указівку на хронограф та повний переклад Амартола. Найімовірніше, воно викликане користуванням текстами двох хронік – Амартола та Малали. По-друге, подібність фрагментів з Амартола у статті «ПВЛ» та НПЛ мл 1064 р. і текстів окремих представників «родини» «ХВВ» виявилася вкрай частковою. Це явище, скоріше за все, пояснюється однаковою технікою скорочення, притаманною багатьом давньоруським книжникам.

пізні, позначені впливом, у тому числі, літописів новгородсько-софійської групи. До того ж в обох текстах узагалі немає про «женолюбие» Соломона.

¹³⁰ Це з'ясується через порівняння рукописів, видань повного перекладу Амартола та «ЕЛ-2», частини «Троїцького хронографа», фрагментів «Іудейського хронографа», і завдяки детальному опису складу всіх ранніх представників «ХВВ», зробленому О.В.Твороговим. Опис див.: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... (Приложение). – С.237–304.

Воно не свідчить про запозичення з хронографа. По-третє, у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» присутні цитати з повного перекладу Амартола. Це означає, що укладачем НПЛ мл залучалися, принаймні, дві версії хронографічних текстів. Картина користування творами хронографії в новгородському літописі набагато складніша, ніж це собі досі уявляли.

Немає також вагомих підстав убачати у «ПВЛ» запозичення з хронографічної версії Амартола. У Початковому літописі підтверджується використання тільки повного перекладу «Хроніки». Зрозуміло, літописець застосовував різні прийоми роботи з хронографічними уривками: дослівне копіювання довгих текстів, копіювання коротких фрагментів, скорочення та переробку – але це нормальна практика середньовічних книжників. Більше того, деякі особливості цитування свідчать про те, що масу хронографічного матеріалу внесено в «Повість» однією рукою¹³¹. Тісно пов'язані одна з одною цитати з недатованого вступу «ПВЛ», статей 1065 та 1114 рр. Під 1065 р. уміщено тематичний блок описів «знаменій» та «явлень чудес». Указівки на сторінки та рядки видання «Хроніки» Амартола: 200.16–17, 262.17, 421.1–7, 428.20–25, 479.16–25. Між другим та третім фрагментами «Хроніки» спостерігається великий розрив, а недостатня частина серії «знаменій», 325.25 та 402.29–30, відшукується у статті під 1114 р. При цьому записи 1114 р. тематично й текстуально перегукуються зі вступом «ПВЛ». Вставка з Малали, якою продовжуються цитати з Амартола, тут починається з того, що привертало головну увагу літописця у вступі. Пор.: *«по потопъ . первие сѣве Ноеви . раздѣлиша землю»* – *«и бысть по потопъ и по раздѣленьи языкъ, поча црѣствовати первое Местромъ от рода Хамова»*¹³². Крім того, щільний зв'язок існує між вступом, «Промовою філософа» та деякими зворотами у статтях «ПВЛ» до 1097 р. На перших двох ділянках знаходимо, зокрема, схожу за тематикою та складом вибірку з біблійних і хронографічних джерел¹³³.

Таким чином, три аргумента («три кити») послідовників О.О.Шахматова перетворюються на свою протилежність. Додається четверта точка оперття критиків теорій О.О.Шахматова та В.М.Істріна – джерельна й тематична взаємопов'язаність тих ділянок тексту літопису, які збережено одночасно в НПЛ мл та «ПВЛ», із тими, що дійшли лише у «ПВЛ». Підсумовуючи: усе це свідчить на користь гіпотези про *переробку та скорочення в НПЛ мл тексту «ПВЛ»*.

Хронографи: виникнення текстів. Немає сумнівів, що спільне походження мають пам'ятки «родина» «ХВВ», оскільки у цьому колі текстів між «Троїцьким хронографом», повною та короткою хронографічними палями та «ЕЛ-2» виявлено й подібну компоновку джерел, і точні текстуальні збіги¹³⁴. Однак «родина» «ХВВ», усупереч традиційним поглядам, немає стосунку до «ПВЛ». Дані вказують на те, що так звана «перша редакція» «ХВВ» – річ примарна, а «родина» виникла у XIII (?) – XIV ст.

У групі хронографічних компіляцій, що не належать до кола «ХВВ», також виявлено несумісні з датою «XI ст.» складові. Так, вступна частина «ЕЛ-1»

¹³¹ Ця обставина важлива, оскільки запозичення з Амартола спостерігаються в різних літописцях, однак у «ПВЛ» маємо справу також з єдністю ідейно-тематичною, а не лише з подібністю джерельного корпусу.

¹³² ПСРЛ. – Т.1. – Стп.1.2–3; Т.2. – Стп.278.9–10. Детальн. див.: Вілкул Т. Повесть временных лет и Хронограф... – С.88.

¹³³ Вілкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа»... – С.10–14.

¹³⁴ Творогов О.В. Древнерусские хронографы...; Творогов О.В. Летописец Еллинский... – Т.2.

та «ЕЛ-2», спільна для обох видів «Еллінського літописця», включає фрагменти «16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського; подібну (але не тотожну) вибірку з «16 слів» віднайдено в «Іудейському хронографі»¹³⁵. Нікіта Іраклійський – візантійський автор другої половини XI ст., у Русі переклади його коментарів до слів св. Григорія могли з'явитися не раніше середини XII ст.¹³⁶ Можуть заперечити, що у хронографічних компіляціях склад був оновлюваним. Той чи інший змістовний елемент за примхою укладача або редактора легко замінювався на інший подібної тематики. Це зауваження, у принципі, справедливе, однак відкидання пізніх складових у хронографах та палеях робить неможливою будь-яку спробу датування цих наскрізь мозаїчних компіляцій. До того ж дані хронографічних збірників підкріплюються свідченнями літописів.

Запозичення з хронографічних творів у літописних зводах традиційно слугували контрольними текстами у визначенні глибини хронографів. Застосовуючи ще раз це мірило, для XI–XIII ст. отримуємо таку картину. У «ПВЛ» сліди користування хронографом визначено невірно, насправді маємо справу із запозиченнями з повних версій хронік Амартола та Малали. Не знав хронографа й укладач продовження «ПВЛ» у Київському зводі (початок XIII ст.)¹³⁷. Принаймні виявлена мною вибірка з Амартола показує, що більшість фрагментів могли потрапити сюди тільки з повного перекладу «Хроніки», адже їх не містить жоден із хронографів¹³⁸. Першим свідком знайомства з хронографічними компіляціями є Галицько-Волинський літопис другої половини XIII ст. При цьому, однак, не йдеться про «ХВВ». Уважають, що галицька (холмська) частина зводу зроблена тим самим колом книжників, що й «Іудейський хронограф». Утім, і тут маємо справу з непростим співвідношенням джерел, адже в Галицько-Волинському літопису знаходять фрагменти «Хроніки» Малали, відсутні в «Іудейському хронографі»¹³⁹. Отже дані лі-

¹³⁵ Подібність вибірки пояснюється однаковим завданням – віднайти свідчення стосовно «еллінства», тобто грецького та римського язичництва, а також порівняно невеликим обсягом матеріалу. Щодо запозичень із Нікити Іраклійського див.: Буланін Д.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – С.158; Thomson F. The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // Palaeobulgarica/Старобългаристика. – Т.18. – №3. – София, 1994. – С.91–92; Иванов С.А. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // Славяноведение. – 2010. – №2. – С.63–71; Вилкул Т. Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – Vilnius, 2010. – S.11–32.

¹³⁶ Висловлювалося припущення, що перекладачем був Климент Смолятич (див.: Поньрко Н.В. Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклійского на 16 Слов Григория Богослова // ТОДРЛ. – Т.59. – Санкт-Петербург, 2008. – С.133–143). Критику положень Н.В.Поньрко див.: Бруни А.М. К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций толкований Никиты Ираклійского к Словам Григория Богослова // Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Мат. междунар. науч. конф. в честь 75-летия д-ра ист. наук, чл.-кор. Афинской академии Б.Л.Фонкича, Москва, 27–28 февраля 2013 г. – Москва, 2013. – С.29–42. Якщо переклад за часів Климента Смолятича не підтверджується – тоді найранішими свідками перекладу коментарів Нікити Іраклійського є «Іудейський хронограф» та ще один збірник XIII ст.

¹³⁷ Щодо дати укладення Київського зводу див.: Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.73–87.

¹³⁸ Вилкул Т.Л. Хроніка Георгія Амартола у Київському літописному зводі // Київська старовина. – 2012. – №3. – С.69–78.

¹³⁹ В «Іудейському хронографі» Малала копіюється тільки в обсязі перших 10 книг, а в Галицько-Волинському літопису знайдено запозичення з 15–17 книг «Хроніки».

тописів підтверджують наведені вище спостереження, зроблені на матеріалі текстів хронографів самих по собі. Відсутній твердий ґрунт, аби вказати на час укладання перших давньоруських хронографів як на XI – початок XII ст., що було б зіставним із періодом написання перших літописних зводів.

Підбиваючи попередні підсумки, слід зауважити наступне. Попри те, що до остаточних рішень ще далеко й більшість хронографічних пам'яток досліджено неповно, літописний і хронографічний «пункти відліку», вірогідно, краще розмежувати. Слідів «ХВВ» в XI ст. немає, а пам'ятки «родини» «ХВВ» містять складові, що вказують на пізніший час. Компіляції поза цією «родиною», «Іудейський хронограф», «ЕЛ-1» тощо також виникли не в XI ст. Поки що як робочу можна запропонувати таку гіпотезу. Хронографи «запізнилися» порівняно з літописами й почали укладатися у XIII (?) ст.¹⁴⁰ Подібно до ранніх збірок¹⁴¹, перші хронографи, розширені та скорочені, являли собою індивідуальні компіляції, склад яких залежав від набору текстів, доступних тому чи іншому книжнику. Немає спільного протографа, від якого йдуть усі наявні пам'ятки. Окремі лінії текстуальної залежності простежуються між «Іудейським хронографом» та «Софійським хронографом», між «ЕЛ-1» й «ЕЛ-2», «Толковою палеєю» та «Повною хронографічною палеєю», у творах «родини» «Хронографа за великим викладом», однак вони не свідчать про походження з єдиного центру. Відповідно, можна стверджувати про поліцентричність цього типу компілятивної творчості у середньовічній Русі. Першими свідками поціновування та збирання хронографічних текстів стали ранні літописи. Однак, судячи з усього, літописці XI–XII ст. працювали з повними перекладами хронік та історій. У тому числі з повними перекладами Амартола, Малали та деяких інших творів працював укладач «Повісті временних літ». Цей київський звід, вірогідно, і справді був тим «древнім ізводом» – текстом, який продовжували й від котрого відштовхувалися всі подальші літописці, включно з новгородськими.

¹⁴⁰ Як уже відзначалося, у Київському зводі, утвореному на початку XIII ст., ще не простежується знайомство з хронографом, однак для другої половини XIII ст. вже маємо «Іудейський хронограф».

¹⁴¹ Збірки сталого складу формуються переважно в XV–XVI ст., перед тим маємо «изборь» окремих книжників.

This paper addresses the creating of two “11th cent.” constructs: the so called Primary compilation and “Chronograph by the great narration” – and controversy about them. A.A.Shakhmatov and V.M.Istrin make Primary compilation to borrow from “Chronograph”. Both scholars also put forth these reconstructed texts as predecessors our real “Primary Chronicle”. Actually, “Primary Chronicle” has chronographical quotations, but many scholars will to see “through the prism” of existing writing. Scrutinizing the textual proof let us reinterpret traditional reasons and provide initial conclusions that chronographs appear later than early Old Rus’ chronicles.

Keywords: Old Rus’, “Primary Chronicle”, medieval chronicles, text critic, 11–12th cent.

К.В.Кириченко *

МЕТОДИ РОБОТИ УКЛАДАЧІВ ЛЕГЕНДАРНОЇ ЧАСТИНИ ЛІТОПИСІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: НА ПРИКЛАДІ ЗАПОЗИЧЕНЬ ІЗ ТЕКСТУ ІПАТІЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Досліджується вплив тексту Галицько-Волинського літопису на створення та розвиток легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. Розглядаються прямі запозичення (імена литовських князів, сюжети), напрями редагування, а також механізми розвитку тексту легендарної частини шляхом доповнень з інших джерел. Детальний розбір запозичень дозволив простежити певні методи роботи укладача з текстами та відповідати на питання про характер тексту Галицько-Волинського літопису, використаного при створенні легендарної частини 2-го зводу літописів середньовічної Литовської держави.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, літописання, легендарна частина літописів ВКЛ, Галицько-Волинський літопис, текстологія.

У статті, присвяченій проблемі використання тексту Галицько-Волинського літопису (ГВЛ) при створенні легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського (ЛЧ), аналізувалося загальне ставлення укладача легендарної частини до ГВЛ¹. Розглянувши посилання на певні тексти, що присутні в ній, і текстуальні запозичення деяких формул із ГВЛ, було висунуте припущення про наявність якогось хронографічного тексту та літопису типу Іпатіївського (у версії Хлебниковського списку) перед першою версією ЛЧ. Запозичення фрагментів ГВЛ при створенні 3-го зводу літописів ВКЛ (т.зв. «Хроніки Биховця»)² частково підтверджує цю гіпотезу. У попередній статті було констатовано використання тексту ГВЛ у два прийоми. Спочатку, у першій редакції легенди (списки Красинського та Євреїновський), запозиченими з Галицько-Волинського літопису іменами «розбавлялася» генеалогія, побудована в основному на епонімічних моделях³. Згодом, при редагуванні, деякі «неблагонадійні» імена замінювалися, на думку редактора, більш адекватними. Саме з'ясуванню напрямів редагування легендарної частини за текстом ГВЛ та іншими додатковими джерелами, механізмів розвитку тексту ЛЧ за рахунок доповнень із різних джерел і присвячено цю статтю⁴.

* Кириченко Катерина Віталіївна – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: kvk@bigmir.net

¹ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.111–129.

² Розвідка, присвячена цьому питанню, гогується до друку.

³ Цю гіпотезу висловив свого часу Є.Охманський (див.: *Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca // Studia Źródłoznawcze. – Т.ХІІ. –Warszawa, 1967. – S.157).*

⁴ На час подачі статті у друк авторці не була відома книга польського дослідника Я.Юркевича (див.: *Jurkiewicz J. Od Palemona do Giedymina: Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy. – Poznań, 2013. – Cz.I: W kręgu latopisów litewskich).*

Досі не встановлено, яким був той текст, що перебував у руках автора ЛЧ. У більшості випадків дослідники просто вказували, що при укладанні легендарної частини використовувався Галицько-Волинський літопис⁵, але не робили детального розбору запозиченого. Це спричинило виникнення гіпотези «неповного тексту ГВЛ», яку запропонував польський дослідник Є.Охманський⁶. Її підтримала Н.Морозова у своїй докторській дисертації⁷. Головними доказами, отже, є те, що крім імен власних князів, запозичених із ГВЛ, автор легендарної частини не наводить жодних відомостей про них, хоча їхні історії розлого викладено в тому тексті Галицько-Волинського літопису, який нам відомий. Особливо яскраво, на думку Є.Охманського, це видно із зіставлення розлогої оповіді про Войшелка у ГВЛ та короткої згадки про нього в легендарній частині⁸. Однак, як ми вже спробували показати в попередній статті, поява цього посилання у ЛЧ може бути й не пов'язана з якимсь невідомим нам текстом, де згадувався б Войшелк⁹.

Це також підтверджується й наявністю в тексті ЛЧ переробленої версії Войшелкової історії про заснування Лавришівського монастиря¹⁰. Вона майже повністю збігається з другою версією життєпису Войшелка, яка читається у ГВЛ під 6770/1262 р. (за хронологією Іпатіївського списку)¹¹. Д.Голдфренк вважає, що на життєпис Лавраша-Римонта-Василя, крім життєпису Войшелка Галицько-Волинського літопису, безпосередньо ще вплинули легенди, пов'язані з Лавришівським монастирем та генеалогічні легенди литовської знаті¹². В історії Лавраша проглядається дуже чітка схема, запозичена із ГВЛ, певні уточнення з інших джерел (про що пише й Д.Голдфренк¹³). Ототожнення Лавришівського монастиря з обителлю, котру заснував Войшелк, могло відбуватися без особливих місцевих легенд, адже від XIV ст. литовські князі були ктиторами монастиря, що засвідчують вкладні записи Лавришівського євангелія¹⁴.

⁵ Детальніше про історіографію див.: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.111–115.

⁶ *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. – S.155.

⁷ *Морозова Н.* Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Дисс. д-ра гуманитар. наук, филология, балт. и слав. языки и лит.-ра. = *Morozova N.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščių kalbos ir tekstologijos problemos: Bychovco kronika: Daktaro disertacija humanitariniai mokslai, filologija, baltų ir slavų kalbos ir literatūra. – Вильнюс, 2001 / Vilnius, 2001. – С.34.

⁸ *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. – S.157.

⁹ *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.124–126.

¹⁰ На це вже вказував Д.Голдфренк (див.: *Goldfrank D.* The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol.XI. – №1/2. – 1987, June. – P.58 (note 74).

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2. – Москва, 2001. – Стп.857–869. Про історію тексту життєпису Войшелка у Галицько-Волинському літопису див.: *Vilkul T.* Naličo Voluinės metraštis apie kunigaikščio Vaišelgos vienuolystę // *Naujasis Židinys-Aidai.* – 2004. – №6. – P.263–267; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.57–62; *Толочко П.* Литовский князь Войшелк в русских летописях // *Ruthenica.* – Т.V. – К., 2006. – С.117–127.

¹² Князів Гольшанських, Гедройців, Свирських та родів не князівського походження (Гаштольди, Монвиди, Довойни) (див.: *Goldfrank D.* The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends. – P.59–60, 75).

¹³ *Goldfrank D.* The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends. – P.56–63.

¹⁴ *Freidelówna T.* Ewangeliarz Ławryszewski: Monografia zabytku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S.15.

Тож крім питання про те, яким був той текст ГВЛ¹⁵, що знаходився в руках укладачів ЛЧ¹⁶ (це ставить перед дослідником завдання ретельного аналізу, що та в який спосіб було запозичено), спробуємо проаналізувати, чому саме редагування йшло таким шляхом.

Система запозичень із тексту Іпатіївського літопису

Прямі запозичення із ГВЛ у легендарній частині 2-го зводу літописів ВКЛ – трьох типів. По-перше, як уже було помічено (Я.Якубовський¹⁷, М.Ючас¹⁸, Є.Охманський¹⁹), ГВЛ виступив джерелом князівських імен для укладачів ЛЧ. По-друге, у ЛЧ увійшли відредаговані сюжетні оповідання з ГВЛ, пов'язані з литовськими князями. Укладачі ЛЧ замінювали імена персонажів, залишаючи сюжет майже незмінним, подібно до того, як працювало багато середньовічних книжників. Класичним прикладом подібного використання став сюжет про заснування Лавришівського монастиря, «списаний» із войшелкової історії²⁰. По-третє, автор запозичив деякі вирази із ГВЛ, зробивши їх формулами для свого тексту²¹. Останній тип запозичень детально розглянуто в нашій попередній статті²².

Імена. Система іменування литовських князів для укладачів легендарної частини варіювалася. Імена грають велику роль у встановленні напрямів редагування ЛЧ²³, тож варто проаналізувати систему запозичень із джерела, яке ми знаємо, щоб зрозуміти також і систему редагування загалом. Отже, по-перше, князі називалися відтопонімічно²⁴ (тобто від назви міст виводилися імена князів-засновників, наприклад «Керново» → «Кернус», «Юрборк» →

¹⁵ Випущена тут проблема впливу Київського літопису, який також є складовою частиною Іпатіївського літопису, заслуговує на окрему розвідку з огляду на тенденцію розглядати так звану «Повість про Полоцьку» як окрему пам'ятку та різні погляди на джерела «полоцьких звісток» ЛЧ. Див., напр.: *Заяц Ю.А.* История белорусских земель X – первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – №12. – С.85–91; *Філіповіч М.* Полоцька земля у білорусько-литовській літописній традиції // Український історичний збірник. – 2010. – Вип.13. – С.44–56; *Gudmantas K.* «Šventėji» Polocko kunigaikščiai Lietuvos metraščių duomenimis [Tarptautinė mokslinė konferencija «Valdančioji dinastija ir krikščioniškosios kultūros sklaida LDK (bažnyčia, valstybė, visuomenė)», 2007 m. lapkričio 8–9 d. Vilnius].

¹⁶ Легендарна частина належить до анонімних творів зі складною історією тексту. Цілоком можливо, що як над першою, так і над другою редакціями працювала не одна людина (автор, редактор), а декілька.

¹⁷ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – S.50–51.

¹⁸ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai ir kronikos. – Vilnius, 2002. – P.57–58; *Idem.* Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P.59.

¹⁹ *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. – S.155–163.

²⁰ *Goldfrank D.* The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends. – P.44–76.

²¹ *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.ІІ / Упорядкував та до друку виготовив О.А.Назаревський [Праці з історії письменства давньої України. – Т.1 / За ред. В.Перетца]. – К., 1929. – С.362–404. Див. також: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.115–124.

²² Див. прим.1.

²³ *Філюшкін А.И.* К вопросу о редакциях белорусско-литовских летописей (в связи с развитием легенды о Палемоне) // Старонкі гісторыі Магілёва (зборнік навуковых прац удзельнікаў навуковай канферэнцыі «Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць»). – Магілёў, 1998. – С.41–50.

²⁴ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P.59.

«Борк + ріка Юра», «Паятішки» → «Поята» й т.п.). Є.Охманський уважав, що князівські імена-епоніми – це примітна риса першої редакції легендарної частини, а імена, що взяті із ГВЛ, – другої²⁵. Підтвердити цю гіпотезу проблематично, оскільки важко визначити рамки першої редакції. Однак, як можна судити з порівняння появи імен у редакціях (про це нижче), напрям редагування справді йшов за принципом збільшення кількості імен, запозичених із ГВЛ. По-друге, як джерело імен використовувалися наративні джерела, про що йтиметься далі. По-третє, укладачами використано імена литовських князів та бояр, котрі реально існували у XIV та XV ст. (наприклад «Любарт», «Скиргайло», «Наримонт» відсилають нас до Гедиміновичів²⁶, а «Ямонт», який у декотрих літописах «трансформується» у «Шварн», – до часів Вітовта²⁷). За кількісними показниками виходить, що найпопулярнішими джерелами імен виступали писані наративи²⁸, давши приблизно 45 імен із загальної їх кількості (103), тобто 43,7%²⁹. Із них 15 – у першій та 20 – у другій редакціях запозичено з Галицько-Волинського літопису. До цих імен можна додати імена полоцьких князів, що їх із великою вірогідністю взято з Київського літопису³⁰. Запозичені з ГВЛ імена своєю чергою можна розділити на імена литовських князів; з певною вірогідністю можна говорити про використання імен руських (галицько-волинських) князів та «царей заволских»³¹.

Галицько-Волинський літопис містить 43 імені литовців (див. табл.1) та 14 – ятвягів. Жодне ятвязьке ім'я, відоме авторів ГВЛ, у легендарній частині не з'являється. Утім, ім'я «Юнґдил»³² присутнє в ономастиконі Литви першої половини XVI ст. (вже як родове³³). За пописом війська Великого князівства Литовського 1528 р. Войтех Юндилович мав виставляти 15 коней, Матей та Миколай Юндиловичи – 8, Павел Юндилович – 13, пані Павлова Юндиловича – 10³⁴. Войтех Юндил згадується також і у самих літописах ВКЛ під 1542 р. у реєстрі тих, кому було надано уряди: «Тивунство виленское дано

²⁵ *Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca.* – S.157.

²⁶ *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów.* – Poznań; Wrocław, 1999. – S.235–240, 98–104, 21–27.

²⁷ Ямонт був намісником Вітовта у Смоленську, причому це ім'я зустрічається в попередньому зводі літописів ВКЛ (див.: ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980. – С.30, 51, 65, 72, 138).

²⁸ Тут спеціально обумовлюється наративність писаних джерел, оскільки наступним за популярністю використання (йдеться про імена) були, скоріше за все, актові матеріали.

²⁹ Обраховувалися всі імена, незважаючи на повтори (наприклад «Лев» та «Скирмонт» зустрічаються тричі, «Ольгимонт» – двічі в першій і тричі у другій редакціях), а також іменування одного героя по-різному (Римонт-Лавраш-Василь або Гінвіл-Борис).

³⁰ Як уже було зазначено, «полоцькі звістки» заслуговують на спеціальну увагу. Тут лише зазначимо, що ніщо не вказує на існування якоїсь невідомої полоцької літописної традиції, яку було б використано при створенні легендарної частини, як стверджує М.Філіпович (див.: *Філіпович М.А. Полоцька земля у наративних та актових джерелах (друга половина XIII – перша половина XVI ст.): Дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2011. – С.119.

³¹ Цікавість до цих «царей» на початку XVI ст. ілюструє невеличкий текст: «Гсдрь и земли их которые седат около мора Филмского, написаніе для ведомости людем рицарским / в великом княжестве литовскомъ» (див.: *Исторический сборник // Государственный исторический музей.* – Отдел рукописей. – Синодальное собрание. – №790. – Л.133 об. – 134). Автор щиро вдячна О.Галенкові за люб'язну допомогу з датуванням.

³² ПСРЛ. – Т.2. – Стб.831.

³³ *Boniecki A. Poczest rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI w.* – Warszawa, 1887. – S.112.

³⁴ *Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Вялікага княства Літоўскага.* – Кн.523: Книга публічных спраў. – Мінск, 2003. – Л.42 аб., 95 аб., 13, 77 аб.

пану Воитеху Юндилу»³⁵. Однак ця згадка зустрічається вже в останній («історичній») частині, до того в пізніх списках (Євреїнівському та Рачинського), що належать до редакції 1548 р., за класифікацією М.Ючаса³⁶.

Ігнорування ятвязьких імен при моделюванні ранньої історії Великого князівства Литовського укладачами легендарної частини можна пояснити кількома причинами. Із тексту ЛЧ зрозуміло, що на момент його складання автор усвідомлював належність земель ятвягів Литві³⁷:

«И довѣдался князь великии Нарымонт, што ж князи ятвезьские померли, а люди их мешкають без господара. И князь Нарымонт поидеть на них, и они не противечыся поддалися и поклонилися ему, а так он, оставшы им господарем и вземшы их, дал брату своему Троиидену за вдѣл. И князь великии Троииденъ наидеть гору красную над рекою Бебрею, и сподобалося ему там вельми, и зарубил город, и назоветь его Раигород, и прозоветься князем ятвезским и доиновъским»³⁸.

Із цього тексту видно, що авторові була відома і друга назва землі ятвягів – Дайнава (прийом поєднання сучасних йому знань з інших джерел та інформації ГВЛ). Але можна побачити також, що «завоювання ятвягів» у викладі ЛЧ мало відрізняється від історій «завоювання» Друцка³⁹ чи Новогрудка⁴⁰.

Мета звістки про осадження Тройдена на ятвязькому та дайнавському князіннях тотожна меті оповідей про приєднання руських Друцка та Новогрудка. У цих історіях тотожні й причини: усюди зазначається відсутність князівської влади на території, що відходила до Литовського та Жмудського князівства. Зазначається вимирання ятвязьких правителів (без указання його причин), у результаті чого і стало можливим приєднання цих земель до Литви. Таким чином, ятвяги відділялися від литовських князів, і зображувалися як такі, що

³⁵ ПСРЛ. – Т.35. – С.170 (Р), 237 (Є).

³⁶ Jučas M. Lietuvos metraščiai ir krikonas. – Vilnius, 2002; *Idem*. Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968; *Idem*. Lietuvos metraštis // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva [Bibliotekininkystė ir bibliografija. – Т.ІІ]. – Vilnius, 1966. – Р.97–118.

³⁷ Частина ятвязьких територій увійшла до складу Великого князівства Литовського наприкінці XIII ст. До цього призвів тиск на ятвягів із боку сусідів (Галицько-Волинська держава, Тевтонський орден, Мазовецьке князівство), які 1255 р. домовилися про переділ земель цього народу (див.: Пауцто В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959; Kamiński A. Jaćwież: Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. – Łódź, 1953; Dubonis A. Traidėnis: Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). – Vilnius, 2009. – Р.127–130). Про Тройдена, якого в ЛЧ названо «князем ятвязьким і дайнавським», див.: Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.119–121.

³⁸ ПСРЛ. – Т.35. – С.132 (К), 150 (Р), 178 (О), 198 (Рум.), 219 (Є).

³⁹ «И слышал (князь київський Дмитрей – К.К.), иж мужьки мешкають без господара а зовутся дручане. И он, собравшыся з людьми своими, и пошол ко Друцку, и землю Друцкую посыл, и город Друческ зарубил, и назвался великим князем друцким» (див.: Там же. – С.129 (К), 146 (Р), 173 (О), 194 (Рум.), 215 (Є)).

⁴⁰ «И в тот час доведался великии князь Монтвил жомоитский, иж Руская земля спустошена и князи руские розогнаны, и он, давши войско сыну своему Ерьдивилу, и послал з ним панов своих радньных, наперvei с Колюмнов Трумьля, а другого з Урьсинов именем Эицьгысыа, а третьего з Рож именем Кгровжыса. И зашли за реку Велю, и погом перешли реку Немон и нашли в чотырох милях от реки Немна гору красну, и сподобалося им, и вчынили на неи город и назвали его Новгородок. И вчынил собѣ князь великии в нем столец, и назвался великим князем новгородским» (див.: Там же).

своїх князів уже не мають, тож підкорюються владі прибульців, до того ж римського роду. Підтвердженням, що римська ідея (тут: право панування римлян над цілим світом, абсолютне підкорення всіх місцевих народів римлянам) вплинула на конструювання епізодів про «осадження» «римських» князів на литовських, руських та інших територіях виступає те, що формулу, яка є у цих фрагментах, було запозичено з хронографа. А саме з місця, де, власне, ішлося про римське домінування⁴¹.

Отже образ повного запустіння ятвязьких земель (та винищення місцевих князів) склався після прочитання ГВЛ. Так, наприклад, у річній статті 6763/1255 (за хронологією Іпатіївського списку), після звістки про коронацію Данила Галицького, іде оповідь про похід на «ятвязьку землю» галичан та війська Земовита Мазовецького. Результатом виправи стало завоювання т.зв. «дому Стейкінта»:

«Се же оувѣдавъ (тобто зраду мазовецьких союзників – К.К.) Данило король . повелѣ воеватити . землю Йтвѣжскоую . и домъ Стѣкинтовъ . всѣ погубленъ бы^ѣ . еже и донынѣ поусто . стоить»⁴².

Цей епізод був відомий укладачеві легендарної частини, оскільки його продовження, де описується Райгород, він майже дослівно залучив у власний текст⁴³.

Входження частини земель, які займали ятвяги у XIII ст., до ВКЛ укладач легендарної частини безпомилково приписує часам Тройдена. Саме за цього князя залишки ятвягів остаточно асимілювалися серед литовців⁴⁴. На початку XVI ст. Мацей Меховський писав про окремий діалект («linguagium») у литовській мові, яким розмовляли колишні ятвяги в околицях Дрогичинського замку⁴⁵. Однак важко сказати, чи вплинуло на укладача легендарної частини знання про долю цього народу, адже в аналізованих текстах ятвяги більше не зустрічаються.

Свого часу було висловлено припущення, що укладач ЛЧ використовував список, подібний на Хлебниковський, а не на Іпатіївський⁴⁶. Непрямо це підтверджують і наступні спостереження. У Хлебниковському списку є лише три дати: дві пов'язані з Тройденом (6782 та 6786 pp.) і одна – з Володимиром Васильковичем (6797 p.)⁴⁷, і саме тому увага автора затрималася на постаті Тройдена⁴⁸. У першому випадку – під 6782 p. повідомляється про похід та захоплення Тройденом Дрогичина:

«Посемъ же Тройдении забывѣ любви Лвовы . послав Городнаны велѣ взати Дорогичинъ . и Тридь с ними же башеть . се же вѣдашь w городѣ

⁴¹ Кириченко К. Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку Хронографа 1262 p.) // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.19–20.

⁴² ПСРЛ. – Т.2. – Стп.828.

⁴³ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.119–120.

⁴⁴ Dubonis A. *Traidenis*: Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). – P.130.

⁴⁵ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.108, 185.

⁴⁶ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.128.

⁴⁷ Толочко А.П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи // *Palaeoslavica*. – Vol.13. – №1. – Cambridge, 2005. – P.87–88.

⁴⁸ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.122, 124.

. како мочно взати . изльзъ же и ночью . и тако взаша и на самы великъ днь . избиша и всъ ѿ мала и до велика»⁴⁹.

Тобто території, котра, як ми бачили, у цей період пов'язувалася з залишками ятвягів. Використання імен ятвязьких правителів було тим менш можливим, що на першу половину XVI ст. саме поняття «ятвязький князь» стало анахронізмом.

Також, зазначимо, що укладач не використав ще одну «литовську» назву, яка зустрічається у ГВЛ. Ідеться про князів «з Дяволтвы» (згадується в русько-литовському договорі 6723/1215 р.: «А се князи. из Даво^ттвы. Юдьки. Поукъикъ. Бикши и Ликийкъ»⁵⁰). Однак сама назва «Дяволтви»/«Дялтуви» в легендарній частині фігурує («Зятем своим его вчынил себе (Кернус – К.К.) с Китавруса именем своим Кируса, сына Довпрункгова з Дявильтова»; «Вчынил балъвана на память отца своего (Куковойта – К.К.) и поставил его на горе одной над рекою Святою недалеко Дявилтова»)⁵¹.

У першій половині XVI ст. «Дявильтовим» називався маєток у Вількомирському повіті, що належав панам Кішкам⁵². У списках, які відображають більш ранню, недатовану, редакцію ГВЛ – Хлебниковському та Погодінському – замість «Дяволтви» стоїть «Лотвы»⁵³. Можливо, таке ігнорування пояснюється саме помилкою в тексті джерела, адже «Лотва» не пов'язувалася з територією Великого князівства Литовського.

Підсумовуючи сказане вище, припускаємо використання списку ГВЛ типу Хлебниковського чи Погодінського, де ще не було проставлено хронологічну сітку. Однак крім того, що такий список був наявний у ВКЛ на початок XVI ст., дослідження дозволяє ще зробити деякі висновки щодо функціонування рукопису ГВЛ у цей час.

Зазвичай, коли говорять про обіг ГВЛ у Великому князівстві Литовському, згадується текст 3-го зводу літописів Великого князівства Литовського – «Хроніки Биховця», до якої з літопису було запозичено цілі фрагменти⁵⁴. Але аналіз імен, котрі перейшли з ГВЛ, свідчить, що й при створенні другої редакції легендарної частини (вона представлена списками Рачинського (Р), Румянцевським (Рум.), Археологічного товариства (Арх.), Ольшевського (О)) деякі імена було змінено на запозичені з Галицько-Волинського літопису⁵⁵, так само, як у першій імена, запозичені з ГВЛ, було додано до епонімів (див. вище).

№	К	1-ша редакція Є	2-га редакція		ГВЛ ¹
			Р, Рум.	Арх., О	
1	–	Довспрунк	+		Довъспрункъ (Іп: 6723)

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.871.

⁵⁰ Там же. – Стп.736.

⁵¹ Там же. – Т.35. – С.92, 131, 146, 148, 174, 176, 194, 196, 217.

⁵² Lietuvos Metrika. – Kn.№5 (1427–1506). – Vilnius, 1994. – №170; Kn.№10 (1440–1523). – Vilnius, 1997. – №102, 116; Asadauskienė N. Kiškų giminė LDK XV–XVII a.: Geneloginis tyrimas. – Vilnius, 2003. – P.330.

⁵³ ПСРЛ. – Т.2. – Стп.735, прим.41.

⁵⁴ Цьому сюжету буде присвячено окрему статтю.

⁵⁵ Детальніше див. табл.2 у додатках.

2	<u>Кгинбунт</u>		+	<u>Кинтибоуть</u> (Іп: 6723)
3	<i>Скирмонт</i> = ²	<i>Скирмонт</i> + <u>Ердивил</u> ³	<u>Ердивил</u>	<u>Ердивиль</u> (Іп: 6723)
4	<i>Немонос</i> =	<i>Немонос</i> + <u>Викент</u>	<u>Викент</u>	<u>Выкынтъ</u> (Іп: 6723, 6760)
5	<u>царь Батый</u>		+	<u>Батий</u> (Іп: 6745, 6748 і т.д.)
6	<u>князь великий киевский Дмитри</u>		+	Дмитръ (Іп: 6746, 6748)
7	<i>Кгирус</i>	<i>Кгирус</i> + <u>Живинбуд</u> ⁴		<u>Живинъбоудъ</u> (Іп: 6723).
8	<u>Шварно</u> =	<i>Скирмонт</i>		<u>Шварно</u> (Іп: 6721, 6763, 6766, 6768, 6769, 6770, 6772, 6776, 6780)
9	<u>Мстислав Луцкий и Пинский</u>		+	<u>Мстислав</u> (Іп: 6721, 6782, 6791, 6795, 6797)
10	<u>царь Булаклай</u>		+	<u>Балай</u> (?) (Іп: 6751)
11	<i>Скиргайло</i> =	<u>Тренята</u>		<u>Тренята</u> (Іп: 6770, 6771)
12	<u>Писимонт</u>		+	<u>Висимотъ</u> (Іп: 6760)
13	<u>Лев Володимирский</u>		+	<u>князь Лев</u>
14	–	<u>Войшелк</u>		<u>Войшелкъ</u> (Іп: 6763, 6765, 6768, 6770, 6771, 6772, 6776, 6790)
15	<u>Довмонт</u>		+	<u>Довмонт</u> (Іп: 6770, 6771)
16	<u>Тройден</u>		+	<u>Тройденъ</u> (Іп: 6778, 6782, 6784, 6786)
17	–	<u>Лев Мстиславич</u>		<u>князь Лев</u>
18	–	<u>Володымер володимирский</u>		<u>князь Володимир Василькович</u>
19	–	<u>Лев Луцкий</u>		<u>князь Лев</u>
20	–	<u>Роман Брянский</u>		<u>князь Роман Брянский</u> (Іп: 6771, 6772, 6782)
21	–	<u>Миндовг</u>		<u>Миндовг</u> (Іп: 6723, 6743, 6757, 6760, 6761, 6763, 6765, 6766, 6770, 6771, 6772)

Примітки:

Є – Євреїновський список, К – список Красинського

1 – Детальніше про литовських князів, згаданих у ГВЛ, та їхні володіння див.: *Gudavičius E. Mindaugas*. – Vilnius, 1998. – Р.137–177.

2 – Знак = означає, що ім'я в наступній редакції замінили на те, котре йде в наступній колонці.

3 – Знак + у даному випадку означає, що у списку присутні обидва варіанти імені, хоча й прикладені до одного персонажа.

4 – Гірус залишається у цій версії, як батько Живінбуда.

Як видно із третьої колонки – редактор використав додаткові імена литовських князів із ГВЛ, доповнив і замінив ними героїв, присутніх у першій редакції. Зокрема, при редагуванні з'являються Ердивил та Вікент замість Скирмонта й Немоноса, додаються Живінбуд, Тренята, Войшелк, Міндовг. Руський князь Шварн заміняється на Скирмонта. Не викликає сумніву, що

текст ГВЛ у редактора був перед очима. Бачимо, що імена, використані з ГВЛ, не обмежені хронологічно. Найбільш рання згадка (Ердивіл та Вікент) відноситься до 6723 р. (Іпат.), найпізніша – 6770/6771 (Іпат.).

Очевидно, причина заміни імен була в кожному окремому випадку своя. Так, Ердивіл та Вікент, які йдуть разом у ЛЧ (і замінюють Немоноса й Скирмонта першої редакції) і є тут синами *жемойтського князя* Монтвіла, у ГВЛ згадуються як єдині *жемойтські князі*, також стоять у тексті поряд, саме в такій послідовності. Живинбуду, який виступає у ГВЛ першим «старфйшим» із литовських князів, у ЛЧ відводиться роль першого об'єднувача князівств Литовського й Жемойтського, а також чоловіка Пояти. Тренята (котрий замінює Скирґайла в ЛЧ) аж ніяк не прибирає рис історичного персонажа з таким іменем (вбивці Міндовґа), тож чому саме це ім'я було обране для заміни – невідомо. Наступні два імені – Войшелк і Міндовґ – є для ЛЧ нібито абсолютно «прохідними персонажами»⁵⁶, так, по суті, як і Тренята. Вибір цих імен міг бути обумовлений їхньою близькою локалізацією і тексті ГВЛ. Простіше кажучи, можливо, було обрано ключову фігуру з розповіді ГВЛ про Міндовґа та з того ж місця взято ще два імені. Оскільки легендарна частина побудована за «генеалогічним» принципом, подивімося, яким чином розвиваються родинні зв'язки цих трьох героїв.

Лінія Троняти закінчується Войшелком, відповідно, сам Тронята навряд чи був знаковою фігурою для першої половини XVI ст. Адже лінія «не продовжувалася» в литовських родах часу створення легендарної частини. Логіка короткого сюжету, де згадується Войшелк, доволі прозора. За першою редакцією ЛЧ у Троняти було два брати: князі Любарт Карачевський і Писимонт Туровський. Вони загинули в битві на річці Окунівці (1276), а їхні княжіння залишилися без спадкоємців. Таким чином, Ринґольт, який був сином Троняти, помираючи, мав залишити княжіння старшому синові, а решту княжінь – іншим синам⁵⁷. Те, що «войшелкова вставка» не несла у собі ніякого «місцевого переказу», як пропонував уважати М.Улащик⁵⁸, ані якогось попередньо писаного джерела, де було б побіжно, без деталей, згадано Войшелка, видно із загального характеру 2-ї редакції легендарної частини, у котрій, як бачимо, імена мали вагу, якщо це були імена литовських князів⁵⁹.

Таким чином, можна припустити, що ключовою фігурою виступає Міндовґ. Уперше після тривалого «забуття» він з'являється у 2-й редакції ЛЧ⁶⁰, а не у «Хроніці Биховця», як стверджували Р.Ясас⁶¹ та Р.Петраускас⁶². Міндовґ називається предком князів Гольшанських. Подібне використання імені, а саме введення імені засновника першої литовської великокнязівської династії до генеалогічного ряду легендарних Китаврусів – може говорити як про «приспособлення» цього князя до правлячої династії, так і про намагання Гольшанських вивести

⁵⁶ Міндовґ названий тільки як батько Ольґимонта, великого князя Гольшанського.

⁵⁷ У такий спосіб побудовано більшість «історій про передачу влади» в легендарній частині.

⁵⁸ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.132.

⁵⁹ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.124–126.

⁶⁰ ПСРЛ. – Т.35. – С.96, 153.

⁶¹ Jاسas R. Vychovco kronika ir jos kilmė // Lietuvos metraštis: Vychovco kronika. – Vilnius, 1971. – P.98.

⁶² Petrauskas R. Užmirštas karalius Mindaugas LDK visuomenės savimoneje XIV a. pabaigoje – XVI a. // Naujasis Židinys-Aidai. – 2004. – №3. – P.90–95.

свій рід від більш ранньої, ніж Гедиміновичі, династії. Відомо, що Гольшанські були споріднені з Гедиміновичами: Софія Гольшанська була дружиною короля польського Ягайла та матір'ю Казимира IV Ягеллончика. Водночас зазначимо, що віднесення Міндовга до династії, що передує Гедиміновичам, не суперечить фактам⁶³.

Найраніша частина ГВЛ, з якої було запозичено імена князів (Ердивіл та Вікент) відноситься до 6723/1215 р. (Іпат.), найпізніша – 6778/1270 (Іпат.). По суті, можна припускати і знайомство укладача з більш пізнім текстом, наприклад 6790/1282 р., де востаннє згадується Войшелк, але заради чистоти висновків пропонуємо річне повідомлення, використання якого фіксується в легендарній частині точно.

Попри різнобій у причинах вибірки імен, у них є ще одна спільна риса (крім того, що всі вони взяті з ГВЛ) – використовуються імена литовських князів. Жодного руського князя не було додано. Єдиний випадок, коли ім'я, що замінює інше, не було взятє із ГВЛ – Скирмонт – підтверджує наші висновки. Справа в тому, що Скирмонт замінює собою Шварна (руського князя, якому, за ГВЛ, Войшелк передав владу в Литві). Отже цей випадок також можна назвати редагуванням за текстом ГВЛ, тільки з іншим вектором.

Тож простежується «пролитовська» позиція редактора. Окрім того, можна обережно назвати цю редакцію «історичною», оскільки, як видно з таблиці, «сумнівних» (із погляду князівського походження)⁶⁴ героїв було замінено на реально існуючих князів, узятих із ГВЛ. У випадку зі Шварном теж діє цей принцип, адже він не був *литовським* князем, що й відображено в тексті ГВЛ.

Руські князі⁶⁵ та «цари заволские» менше надаються до ідентифікації з історичними особами. Єдиними, кого можна ідентифікувати з великою долею вірогідності – троє Левів: володимирський, львівський (Лев Мстиславич), луцький (очевидним прототипом для всіх трьох є Лев Данилович), а також Мстислав луцький і пінський (Мстислав Данилович?), Володимир володимирський (Володимир Василькович)⁶⁶, Роман брянський. Спільна риса цих князів – усі вони пов'язуються з Волинню, адже Леви, Мстислав та Володимир, за текстом легендарної частини, є волинськими князями, а Роман брянський доводиться зятем Левові луцькому, князеві володимирському.

Усі волинські князі отримують відверто негативну функцію змовників проти князів литовських⁶⁷. Для Литви першої половини XVI ст. волинська проблема була доволі актуальною. Відомий конфлікт того часу між Альбрехтом Ґаштольдом та Костянтином Острозьким. Погляди першого чітко

⁶³ *Охманський Е.* Гедиміновичі – правнуки Сколомендовы? // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.150–174.

⁶⁴ Окрім Скиргайла, який був виключений, можливо, через його «сидіння» в Києві.

⁶⁵ Щодо ідентифікації руських князів легендарної частини див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.52–53.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ «И кнежечи Рынколту не мало лѣт на Новгородцы и на иныхъ городех руских, и вчынятъ змову межы собою князи руские, почати вальку против великого князя Рынколъта, и хотечы его согнати з отчызны своее, городов руских, напервѣи Светослав киевский, а Лев володымерьский, и Дмитрей друцкий»; «И князь Мѣстислав луцкий и пинский почнегъ вальку с князем Скирмонтом, хотечы его выгнати з отчызны своее, з Берестя а з Мельника, и з Городна, и з Новагородка» (див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.147).

виражено в «Меморіалі королеві Боні проти Костянтина Острозького та проти Радзивілла»⁶⁸, відповідно історіографічний твір, створений у колі Ґаштольда, відобразив тенденції в описі поведінки князів. Усі походи цих руських правителів закінчувалися їх поразкою та втечею.

Єдине галицьке місто, яке фігурує в легендарній частині, – Львів (на той час входив до Корони Польської). Згадка його може бути пояснена кількома причинами. Так, по-перше, назва міста добре вписувалася у систему найменувань міст за князівськими іменами (наприклад Борисов, Кернов і т.п.). Другою причиною могла слугувати «історична авторитетність» князя Лева Даниловича – його постать уже з XV ст. використовувалася у фальсифікатах⁶⁹. Певний зв'язок між легендарною частиною та фальсифікатами князя Лева очевидний дещо пізніше (на початку XVII ст., можливо, під впливом «Хроніки» М.Стрийковського), коли з'являється відома грамота Онуфрійському монастиреві в Лаврові, де фігурував «дадко» князя Лева – «кназь великий Лавєрь»⁷⁰.

Ще одне ім'я руського князя можна ідентифікувати більш певно. «Князь великий киевский Дмитрей», який утікав під час нападу на Київ Батия, де перед тим князь Данило посадив свого тисяцького Дмитра, очевидно взятий з оповіді про нашествя татар (6746, 6748 рр. Іпат.). Із тисяцького його «підвищили» до князя, і він утікає від Батия до Чернігова, а потім до Друцка, залишаючи власну вотчину. Слід зазначити, що таке вивищення могло статися як через те, щоб надати князівську гідність князям Друцьким (які були пов'язані з Ґаштольдами, уважалися їхніми предками)⁷¹, так і (що менш вірогідно, адже на наступній сторінці його вже названо тисяцьким), що при першій згадці у ГВЛ (6746) Дмитро не називається тисяцьким⁷². Можна запропонувати й іншу версію походження імені Дмитра в легендарній частині, а саме ідентифікувати із Дмитром друцьким Дмитра Ольгердовича, якого саме «Друцьким» двічі названо в Московському літописному зводі кінця XV ст.⁷³

Ще одне запозичення з пам'ятки, котра належить до московського великокнязівського літописання – це текст так званої «Московської повісті про похід Івана III Васильовича на Новгород у 1471 році», що ввійшов в усі пам'ятки офіційного літописання кінця XV – початку XVI ст. «Московську повість» було створено одразу після походу, можливо вже в 1472 р. Найбільш ранній текст цієї пам'ятки читається в копіляції, що дійшла до нас у двох списках – Музейному (Російська державна бібліотека, ф.178, Музейне зібрання, №3271, остання

⁶⁸ Albertus Gastold, Palatinus Vilmensis, Bone Sphortie, Regina Polonie. Contra ducem Constantinum de Ostrogk et contra Radvillones, 02.06.1525 // Acta Tomiciana. – T.VII: Epistolarum, legationum, responsorum, actionum, et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi I (AD 1524–1525) / Per S.Gorski. – Posnaniae, 1876. – P.258–269.

⁶⁹ Кутчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження: Тексти. – Л., 2004. – С.413 та ін.

⁷⁰ Там само. – С.579–601.

⁷¹ Див.: Варонін В. Друцкія князі XIV ст. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.9. – Сп.1/2 (16/17). – Менск, 2002. – С.4–5.

⁷² «Влѣто 6746. Михайль бѣжа по сыну своему передъ татары Угры, а Ростиславъ Мьстиславичъ Смоленского сѣдѣ Киевѣ Даниль же ѣха на нь и я его и остави в немъ Дмитра, и вдасть Киевѣ в рудѣ Дмитрови обдержати противу иноплемьныхъ языкѣ. Безбожныхъ татаровѣ» (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Стп.782).

⁷³ Див.: Там же. – Т.25. – Москва, 2004. – С.187–188.

чверть XV – початок XVI ст.) та Воронцовському (Бібліотека АН, 34.2.31). Сучасні видавці й коментатори «Повісті» її походження пояснюють двоюко: або її (разом із «Повістю про Уґру») могли запозичити з цілісного літописного зводу типу Вологодсько-Пермського літопису, або була окремою «заготовкою» для такого зводу. Текст пам'ятки читається у Вологодсько-Пермському, Никанорівському, Симеонівському літописах, Московському літописному зводі кінця XV ст. (доповнена редакція) та наступних великокнязівських літописах⁷⁴.

Складно визначити конкретну пам'ятку, звідки було взято наведену нижче цитату, але, як видається, московські літописні твори мали цікавити віленське коло інтелектуалів кінця XV – початку XVI ст. Тож можна висловити гіпотезу про те, що це був якийсь список Московського літописного зводу кінця XV ст.

Московський літописний звід кінця XV ст. ¹	Легендарна частина 2-го зводу літописів ВКЛ ²
<p>Сторожи же воевод великого князя видѣвше их <i>(тобто тверські сили, що прийшли на допомогу Новгороду – К.К.)</i> возвестиша воеводамъ, они же в той часъ вѣружывъшеса поидоша противу их и многих избиша, а иных руками изымаша, тѣм же изниманнымъ самимъ меж себя <u>повелѣша носы и губы и уши рѣзати, и отпущаху их назад</u> к Новугороду</p>	<p>Будучи в тот час царем заволзьским царь Булаклаи, прислал послов своих до великого князя Шварна <i>(Скирмонта – друга редакція)</i>, шгобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом, как с тых городов хоживало за предков его, князеи русских. И князь великыи Шварно <i>(Скирмонт – друга редакція)</i> под тое ся поддати не хотел, и тым послом его <u>носы и губы, и уши казал поврезати (урѣзати казал – друга редакція) и до него отпустил</u></p>

Примітки:

1 – Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород (Подгот. текста В.П.Бударагина, пер. В.В.Колесова, комм. Я.С.Лурье) // Библиотека литературы Древней Руси: В 20 т. – Т.7: Вторая половина XV в. – Санкт-Петербург, 1999 [Электронный ресурс]: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5065>; Московский летописный свод конца XV в. (=Полное собрание русских летописей. – Т.XXV). – Москва, 2004. – С.288.

2 – Полное собрание русских летописей. – Т.35. – С.130, 216–217, 147, 91, 196.

Коментатори «Московської повісті» пишуть, що

«достовірність цієї звістки про жорстоку розправу над новгородськими полоненими підтверджується тим, що про неї повідомляє великокнязівський літописець – очевидно, літописець не бачив у такому способі впливу на новгородців нічого [...], що кидало б тінь на великокнязівських воевод»⁷⁵.

Це цілком підтверджується і прикладом із легендарної частини. Навпаки, як бачимо, це розумілося як спосіб утвердити вищість великого князя Шварна (Скирмонта) над заволзьким царем. Цитата також відкриває нам, що автор легендарної частини не використовував цитування певного тексту, аби відіслати читача до цього тексту (на відміну від давньокіївських авторів⁷⁶). У цитаті немає «пам'яті контексту». Повертаючись до запозичень із Галицько-Волинського літопису,

⁷⁴ Московская повесть о походе Ивана III Васильевича на Новгород (Подгот. текста В.П.Бударагина, пер. В.В.Колесова, комм. Я.С.Лурье) // Библиотека литературы Древней Руси: В 20 т. – Т.7: Вторая половина XV в. – Санкт-Петербург, 1999 [Электронный ресурс]: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5065>

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Данилевский И.Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. – Москва, 2004. – С.59–62.

зазначимо, що «цари заволские» (крім Батия) ідентифікуються ще з меншою вірогідністю, ніж руські князі, тому про них нічого певного сказати неможливо.

Таким чином, можна стверджувати, що ГВЛ слугував джерелом імен як для автора легендарної частини, так і для її редактора. Причому характер використання імен останнім говорить про те, що сам текст Галицько-Волинського літопису був перед очима автора другої редакції ЛЧ. А крім того, і сам редактор бачив тісний зв'язок між ГВЛ та легендарною частиною⁷⁷.

Сюжети. Запозичені із ГВЛ сюжети з'являються в першій редакції й у другій уже не піддаються переробці. Це можна пояснити вичерпаністю сюжетів у ГВЛ щодо Литви вже при складанні першої редакції. У ГВЛ фактично є тільки дві сюжетних оповіді щодо литовських князів. І обидві вони були одразу використані в легендарній частині, причому другий – про помсту Войшелка/Лавраша та втечу Довмонта у Псков – розширений за рахунок якогось іншого джерела.

Сюжети, як і імена князів, було взято автором не так, як вони читаються у ГВЛ – їх переробили й доповнили. «Найпопулярнішим» в історіографії є епізод про Римонта-Лавраша-Василя, в якому справедливо вбачають переробку «войшелкового сюжету» у ГВЛ⁷⁸. Наявність цього сюжету в легендарній частині спростовує думку Є.Охманського про існування «неповного тексту ГВЛ»⁷⁹, адже ця переробка вказує на знайомство з історією Войшелка, викладеною в Галицько-Волинському літопису. Сюжет, умовно названий «лаврашівським», вписується в більш ширший контекст – від смерті Міндовґа до зречення Войшелка на користь Шварна Даниловича. Узявши каркас історії від смерті Міндовґа до вокняжіння Тройдена (сюжетну канву), автор ЛЧ змінив імена дійових осіб та акценти у цій історії.

Пряме пов'язання створення ЛЧ з Лавришівським монастирем виглядає спрощенням ситуації, хоча сама обитель на першу половину XVI ст. мала давню протекцію від князівських родин, що зафіксували вкладні записи на Євангелії монастиря⁸⁰. Найбільш ранній запис датується 1386 р. і належить князеві Дмитрові Ольгердовичу⁸¹.

М.Улащик пов'язував створення другої редакції легендарної частини з Новогрудком, спираючись на те, що саме тут на початку XVI ст. урядував один із Ґаштольдів, який мав би знати й околиці⁸². Подібне пояснення може бути прийнятним, хоча воно і не єдине. Однак місцеві перекази про заснування монастиря та «місцеву літописну традицію», як видається, можна виключити зі списку джерел легендарної частини. Так, на початку XVIII ст. при укладанні історичної довідки про заснування обителі посилаються на літопис Рачинських, який тоді зберігався в бібліотеці Радзивіллів, а не на власні хроніки⁸³.

⁷⁷ Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.115–126.

⁷⁸ Goldfrank D. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends. – P.44–76.

⁷⁹ Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca. – S.155–157.

⁸⁰ Freidelówna T. Ewangeliarz Ławryszewski: Monografia zabytku. – S.80.

⁸¹ Грамоти XIV ст. / Упор., вступ. ст., ком. і покажч. М.М.Пещак. – К., 1974. – С.66–67.

⁸² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.161–162.

⁸³ Wyjaśnienie początkowego założenia Klasztoru Ławryszewskiego Z.S. Bazylego W^o // Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Rkps.2093.IV. – T.3. – №8. – К.207–212; Gudmantas K., Ryčkov A. Demetrijaus Zankewicziaus Notifikacija apie Laurušavo vienuolyną, išrašyta iš senos rusiškos rankraštinių kronikos (šalinio tyrimas ir publikacija) // Senoji Lietuvos literatūra. – 2012. – Kn.34. – P.153–177.

Лавришівський монастир входить до системи вибору автором ЛЧ місцевостей, які носять назви, похідні від антропонімів, що автоматично ставить його поряд з Юрбарком, Ковно, Львовом, Борисовим та ін. Однак відмінність ситуації – у наявності в героя-епоніма ще двох, крім Лавраша, імен, створених відтопонімічно – «Римонт» і «Василь». Важко зрозуміти логіку появи третього імені, при досить великій популярності імені «Василь». В історіографії обережно припускають, що це ім'я з'явилося від зіпсованого «Войшелк»⁸⁴, однак точної відповіді не існує.

Ім'я «Римонт» (лит. «Римантас»), попри наголошену автором литовськість («И реченныи чернец Лаврыш, по-литовски зовомыи Рымон, а по-руски Василей») ⁸⁵, у документах того періоду не зустрічається. Унікальна згадка цього імені у «Привілеях Вітовта євреям», де Римонт/Жымонт/Зимонт (скоріше за все це форма імені Жигмонт) виступає як «людина зацна», «жолнер albo боярин» із Литви та «рыццер»⁸⁶). Поза цим документом ім'я «Римонт» не зустрічається.

У сучасному литовському ономастиконі ім'я дуже поширене зі значенням «спокійної (тихої) вдачі, характеру» (від «rimtis» – «спокій», «тиша»). Однак «mant-as» має значення «багатство», «майно», що ніяк не могло поєднатися з першою основою. Тому, здається, що сучасне сприйняття імені є вторинним, а джерелом, звідки було запозичене ім'я «Римонт», став привілей Вітовта. Схоже, що з цього ж документа взято ще одного персонажа – «Мингайло з Опмень», який так само виступає свідком⁸⁷. Це тим більш вірогідно, що відповідний привілей Вітовта (від 1 червня 1388 р.) було підтверджено в 1507 р., тобто хронологічно дуже близько до укладання ЛЧ.

Як бачимо, до сюжетів, запозичених із Галицько-Волинського літопису, включалися відомості з інших джерел. Окрім таких додатків, сюжети не тільки перероблено, але автор переставив їх місцями, змінивши відтак пояснення до вчинків героїв. Згідно з ГВЛ, оповідь про литовські справи відбувається так: спочатку йдеться про хрещення Войшелка та заснування ним монастиря (2-й сюжет), а потім про відібрання Міндовгом дружини в Довмонта та вбивство Міндовга (1-й сюжет), а також помста Войшелка. Натомість у ЛЧ сюжет про відібрання дружини йде першим, тому в поданій нижче таблиці ми йдемо за ЛЧ. У сюжеті змінено одну дійову особу (замість Міндовга введено Наримонта) та двох героїв поміняли місцями (Міндовг «став» Довмонтом Утенським). Розіб'ємо обидва сюжети на складові для порівняння:

Галицько-Волинський літопис ¹	Легендарна частина (Р)
сюжет №1	
1. В то же верема <u>оумре</u> княгини Миндовговаа и поча карити по неи 2. башеть бо <u>сестра</u> ей за Домонтомъ за Нальщанскимъ княземъ.	1. Князь же великий Нарымонт поиметь жону у ифлянтского реченого Флядры, <u>дочку его</u> , и брат его <u>Довьмонт</u> у того же Флядры <u>другую дочку его</u> .

⁸⁴ Goldfrank D. The Lithuanian Prince-Monk Vojšelk: A Study of Competing Legends. – P.75.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т.35. – С.93, 151, 178, 199.

⁸⁶ Див.: Грамоти XIV ст. – С.88, 91, 93, 96, 103.

⁸⁷ Див.: Там само.

<p>3. и <u>посла</u> Миндовгъ до Нальшанъ по свою свестъ <u>тако река</u> се сестра твоа мртва а поѣди карить по своей сестрѣ</p> <p>4. <u>унои же приѣхавши</u> карить,</p> <p>5. Миндовгъ же восхотѣ поати свестъ свою за са</p> <p>6. и нача ей молвити сестра твоа оумираючи велѣла мѣ та поати за са <u>тако рекла</u> ать инаа дѣтїи не цвѣлїти.</p> <p>7. и <u>поа ю за са</u></p> <p>8. <u>Довѣмонть</u> же се оуслышавъ печалень бы^ѣ велми у семь мѣшлаетъ бо абы како оубити Миндовга но не можаше зане бы^ѣ сила его мала а сего велика.</p> <p>9. Довѣмонть же искашетъ собѣ абы с кимъ мочи оубити емоу Миндовга изнаиде собѣ Тренатуу сестричича Миндовгова и с тѣмъ доумаетъ оубити Миндовга Трената же башетъ тогда в Жомоти</p> <p>10. [вбивство Миндовга, утеча Войшелка до Пінська, убивство Товтивїла <u>полоцького</u>Тройденом]</p> <p>[11. П1: Взя Воишегл в землю Литовскую, и <u>прибеже Довмант</u> во <u>Псков</u> и крестися. Того же лета побѣшася Литва межи собою некия ради нужа. Блаженный же князь Домонт съ дружиною своею и со всем родом своим оставль очыство свое, землю Литовскую, и <u>прибеже</u> во <u>Псков</u>. ...]</p> <p>12. И бысть радость велика во Пскове, и посадиша его <u>мужи псковичи</u> на княжение <u>въ граде Пскове</u>] – <i>версія «Повісті про Довмонта» Псковського першого літопису²</i></p>	<p>2. И немалыи час жывучы, рознеможеться жона князя Домонѣтова утенского и <u>вмерла</u>.</p> <p>3. И князь великий Нарымонт, слышавшы смерть невѣстки своее, жаловал вельми, и будучы сам немощн, и <u>послал</u> жону свою до брата своего Довмонѣта, <u>жалуючы</u> жалости его.</p> <p>4. И коли <u>прѣехала жона</u> Нарымонтова до Утены, <u>жалуючы</u> девера своего, князя Довѣмонта,</p> <p>5. и князь Довмонт, видевшы невстку свою, возрадовался вельми,</p> <p>6. и <u>рекл так</u>: «Мнѣ было жоны искати, а се мнѣ бог жону дал».</p> <p>7. <u>И понял ее за себе</u>.</p> <p>8. И в том стала великая брань и ростыржѣка межы братею, великим князем Нарымонтом и князем <u>Довѣмонтом</u>.</p> <p>9. И князь великий Нарымонт, видечы жалость свою великую, иж брат его жону его за себе кгвалтом взял, и обслал братю свою, князя Кгедронтя и князя Гольшу, и князя Троииденя, и тестя своего, Флядра ифлянтского.</p> <p>10. И собравшыся з братею и со всеми людьми своими, и потягнул на брата своего, князя Довмонѣта, и обогнал его у городе его Утене. И порозумел князь Довмонт, што ся не мог ему оборонити, и просил горожан своих, абы ему не подали города, поколь бы он прошол войско Нарымунтово.</p> <p>11. И сам спустился з города, и прошодшы войско Нарымунтово, и <u>побежыть</u> и прыидеть к <u>городу Пѣскову</u>.</p> <p>12. Ино <u>мужи пѣсковские</u>³, видечы его мужа добра и честна и розумна, и взяли его собѣ господарѣм и назвали его великим князем пѣсковским.</p> <p>13. А Нарымунт, узявшы город Утену и жону свою, и княжыл на Кернове и на Новегородцы, и на Жомоти, а Довѣмонт на Пѣскове, и обадва немалыи час кнежыли.</p>
---	--

Примітки:

1 – У ГВЛ ці фрагменти стоять навпаки. Спочатку йде оповідь про Войшелка та заснування монастиря, а потім – про забирання дружини.

2 – *Охотникова В.И.* Повесть о Довмонте. – Ленинград, 1985. – С.189.

3 – Рум., Є, Арх. – «мужи псковичи»: ПСРЛ. – Т.35. – С.219, 94, 198; О – «muži pskowskie»: Там же. – С.177.

Як бачимо, за версією легендарної частини «викрадача дружини» не було вбито. Довмонт у переробці сюжету виступає як головний винуватець власної втечі, що мало б занижувати агіографічні висоти «Повісті про Довмонта» (пам'ятки, котра входить до майже всіх літописів XV–XVI ст. та, очевидно, була відома авторові⁸⁸).

Насправді, хоч у таблиці й наведено цитати з Псковського першого літопису, зараз важко визначити початковий текст, який також став джерелом

⁸⁸ *Охотникова В.И.* Повесть о Довмонте. – Ленинград, 1985. – С.118.

для укладача легендарної частини в даному сюжеті. Як уже було зазначено, «Повість про Довмонта» входила до складу майже всіх руських літописних пам'яток XV–XVI ст.⁸⁹ Можна виключити зі списку можливих джерел тверські пам'ятки та Московський літописний звід кінця XV ст., де «Повість про Довмонта» оформлено по-іншому⁹⁰. Але псковські пам'ятки та літописи, що відобразили так званий звід 1448 р. (літописи Софійсько-Новгородської групи) вповні можна вважати можливим джерелом. Особливими текстологічними прикметами слугують форма «мужи псковичи», що перейшла й до літописів Литви, а також «град Псков» та форма «прибеже», що в литовських пам'ятках трансформувалася в «побеже и приидет».

Крім того, «Повість про Довмонта», що була на руках в автора, верифікувалася ще й за актовими документами. Наприклад, про те, що Гердень, на якого ходив історичний Довмонт одразу після осадження у Пскові, був пов'язаний із Полоцьком, можна було дізнатися тільки з актових джерел⁹¹. У «Повісті про Довмонта» та взагалі в новгородсько-псковській традиції цей похід проти Герденя називається виправою на «землю Литовскую». Натомість у ЛЧ Гердень не згаданий, але згадано перший похід легендарним Довмонтом на Полоцьк.

Крім актового матеріалу, до моделювання даного сюжету було також залучено текст «Повісті про взяття Царгорода фрягами» (1204 р.), з якого запозичено ім'я «Фляндр». Тут «кондорфом от Фляндр» названо майбутнього правителя Латинської імперії графа Балдуїна IX Фландрського. Як і з «Повістю про Довмонта», важко сказати, звідки саме («Повість про взяття Царгорода фрягами» входить до кількох літописних зводів, у тому числі Московського кінця XV ст. літописів Новгородсько-Софійської групи та «Еллінського літописця»)⁹² запозичено це ім'я. Зрозуміло, що для автора легендарної частини це було саме ім'я («Фляндр Инфлянский»), а не географічне визначення. Можна припустити, що «Фляндр» з'являється як відсилка до ідеї царської влади у Царгороді, адже «Повість...» закінчується словами: «Мѣсяца маия въ 9 поставиша царя своего Латина, Кондо Фларенда, своими пискупы и власть себе раздѣлиша: цесареви град, а Маркосу суд, а дужеви десятина»⁹³. Таким чином, ім'я «Фляндр» у даному випадку носить «цесар» царгородський, котрий хоча і поставлений «від латин», проте перейняв владу в Константинополі. Для автора легендарної частини проблеми належності до католицизму не існувало⁹⁴. Більше того, як

⁸⁹ Охотникова В.И. Повесть о Довмонте. – С.117–120.

⁹⁰ Див.: ПСРЛ. – Т.25. – С.146.

⁹¹ Варонін В. Гердзень // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя у 3 т. – Т.2: Кадаэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск, 2005. – С.529–530.

⁹² Мещерский Н.А. Древнерусская повесть о взятии Царьграда фрягами 1204 г. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.10. – Москва; Ленинград, 1954. – С.120–135.

⁹³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.49; ПСРЛ. – Т.25. – С.103.

⁹⁴ Морозова Н. Вопросы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца. – С.80–81; Gudmantas K. Vilnius ir Krokuvu: Keletas XVI amžiaus pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūrinio gyvenimo štrichų // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: Staripsnių rinkinys / Sudarė I.Valikonytė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2005. – P.284–300; Narbutas S. Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje // Senoji Lietuvos literatūra. – Kn.17: Literatūros istorija ir jos kūrėjai. – Vilnius, 2004. – P.286–315; Rowell S.C. Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą // Seminarai. – Vilnius,

уважає Д.Голдфренк, автором Лавришівської історії, до якої він відносить і цей епізод, був саме християнин західного обряду⁹⁵.

Огляд джерел, які було використано при моделюванні одного невеликого сюжету, вражає. Відтак, можна припустити, що авторові було потрібно просто узгодити власні джерела, котрі подеколи подавали різні відомості. Здається, зміна імен у даному сюжеті відбувалася саме через знайомство автора ЛЧ із псковсько-новгородською традицією. У ній, на противагу ГВЛ (де нічого не сказано про подальшу долю Довмонта, тільки глухий відгомін є в повідомленні про вигнання Войшелком своїх ворогів із Нальщі та Дялтуви), майже не ідеться про причини втечі Довмонта до Пскова («Тогда оканьнымъ вьзда господь по дѣломъ ихъ: всю бо землю ихъ оружиемъ поплѣни, а по християньской земли веселие бысть всюда. Тогда вбѣгоша въ Пльсковъ съ 300 Литвы с женами и с дѣтми») ⁹⁶. Натомість у літописах XV–XVI ст. (як псковських, так і новгородських) існувала окрема «Повість про Довмонта» – використовуючи її, автор мав якось примирити сюжети.

Другий, запозичений із Галицько-Волинського літопису, сюжет (у самому ГВЛ він є першим) стоїть у тісному зв'язку з першим: це сюжет про хрещення Войшелка та заснування ним монастиря.

Галицько-Волинський літопис ¹	Легендарна частина (Р) ²
<p>1. Бяше ше же у него (Міндовга – К.К.) сынъ Воишелкъ же и дъчи, дшерь же отда за Шварна за Даниловича до Холма.</p> <p>2. Воишелкъ же нача княжити в Новѣгородѣ в поганствѣ боуда и нача проливати крови много. Оубивает бо на всяк день по 3 по 4. Которого же дни не оубьяшетъ кого, печаловашетъ тогда. Коли же оубьяшетъ кого, тогда весель бяшетъ.</p> <p>3. По сем же вниде страх Божии во сердце его. Помысли въ собѣ, хотя прияти святое крещение и крестися тоу в Новѣгородѣ и нача быти во крѣстьянствѣ. И по семь иде Воишелкъ до Галича къ Данилови князю и Василкови хотя прияти мнискки чинь. Тогда же Воишелкъ хрести Юрья Лвовича, тоже потомъ иде в Полониноу къ Григорьеву в монастырь и пострижеса во чернѣцъ и бысть въ монастыри оу Григорья три лѣта. Оттолѣ же поиде во Святоую Гору, приемъ благословение от Григорья. Григорѣи же бяшетъ человекъ святъ, акоже не боудетъ перед ним и по нем не боудетъ. Воишелкъ же не може дойти до Святѣи Горѣ, зане мятежъ бысть великъ тогда в тыхъ земляхъ.</p> <p>4. И приде ояпть в Новѣгородок, оучини собѣ монастырь на рѣцѣ Немнѣ межи Литвою и Новымъгородькомъ и тоу живяше.</p>	<p>1. Троииденъ пак поиметь жону у княжати мазовецкого, дочку его, и мѣл з нею сына, реченаго Рымонта.</p> <p>2. а. И коли сын его Рымонт доростал лѣт своих, и отець его Троииденъ дал его для науки языка руского до Льва Мьстиславича, которыи заложыл город во имя свое, Львов.</p> <p>3. а. И мешкаючы Рымонту у князя Льва, и навчылся языка руского, и сподобалася ему вѣра хрестиянская и окрестилься, и врозумѣл, иж тот свѣт ничего не ест, и опустившы свѣт и пострыгъся в чернѣцы, и названо имя ему Василии, а прозвищом Лаврыш.</p> <p>4. И будучы ему в чернѣцх, прышол до дядка своего Нарымонта и просил его, абы ему дал в Новогородском повѣте мѣстцо на пушцы <u>подле реки Немна</u>, гдѣ бы собѣ монастырь збудовати мѣл, и он ему допустил. И он собѣ там монастырь збудовал, и поставил наперvei церьков святого Воскресенья, и оттоле прозвано Лаврышов монастырь .</p> <p>5. И будучы ему у монастыры, дядко его умереть, и панове литовские и жомойтские взяли собѣ великим князем Троииденя. И пануючы великому князю Троииденю, и князь великий Довмонт, прышодшы зо Пьскова, возьметъ город Польштѣск и почнетъ княжыти на Пьскове и на Полоцку. И жаль ему было того велми, иж брат меншыи о сѣл панство у Литве, и почал о том мыслити, як бы его мѣл о смерть прыправити. А в тых часех пануючы Троииденю, умерли ему обадва браты, князь Гольша а князь Кгедрус.</p>

1998. – P.19–20; *Suchocki J.* Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej: Aspekty polityczne i narodowe // *Zapiski Historyczne.* – T.LII. – Zesz.1. – Toruń, 1987. – S.27–65.

⁹⁵ *Goldfrank D.* The Lithuanian Prince-Monk Vojšelk: A Study of Competing Legends. – P.62.

⁹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.84–85.

<p>б. посем же поча дѣмати конюси Миндовгови . д̄ . <u>паробци</u> . како бы лзѣ имь оубити Трената. <u>уномоу же идущоу до мовнича мѣтьса</u>. вни же оусмотрѣвше собѣ верема такова <u>оубиша</u> Тренатоу . и тако быѣ конѣць . оубитѣя Тренатина</p>	<p>б. А з оное вышеписаное вазни князь великий Довмонт направил шесть <u>мужыков</u> на брата своего Троидена забити, яко ж он шол бѣзпечне собѣ з лазни в Новгородку, и тые мужыки его зрадне <u>забили</u> (помста Рымонта: убивство Довмонта та вибір нового великого князя литовського – К.К.)</p>
--	--

Примітки:

1 – ПСРЛ. – Т.2. – Стп.858–860.

2 – Там же. – Т.35. – С.150–151.

Як бачимо, ці два сюжети доволі тісно переплітаються не лише у ГВЛ. Причому і в тексті ЛЧ можна побачити певний текстуальний «шов» (введення оповіді про вбивство Тройдена «мужиками» Довмонта). Якщо, як ми спробували довести вище, укладач легендарної частини був обізнаний із псковськими та новгородськими літописами, то він знав, що Войшелк у цій традиції пов'язувався з Довмонтом дуже тісно⁹⁷. І саме у цьому можна вбачати причину відсутності імені Войшелка та введення його під іншим іменем. За версією новгородських літописів, Войшелк і Довмонт були братами, обидва стали християнами та жили в мирі. Саме тому, як видається, Войшелк не підходив укладачеві ЛЧ: він цілеспрямовано малював зовсім інший образ князя Довмонта.

Прізвисько «Лавраш» – це очевидний епонім від Лавришівського монастиря, який нібито він заснував. Однак, якщо порівняти епізоди 2.а та 3.а з вихідним записом писця Ієва до «Паренесиса» Єфрема Сирина (переписаний наприкінці XV ст.⁹⁸), можна помітити певну сюжетну подібність: «И быс оу него (у Петра, тивуна князя Володимира Волинського – К.К.) снѣ именемъ Лаврентии его же уда учити стымъ книгамъ, наказываше апостольскими заповедьми на вся чась»⁹⁹. Таким чином, знаючи цю приписку та ототожнюючи «монастырь на рѣцѣ Немнѣ межи Литвою и Новымъгородькомъ», згаданий у ГВЛ, і Лавришівський монастир (що справді знаходиться на Німані) автор змодельював «Лавраша».

Можна резюмувати, що автором легендарної частини була світська особа, котра мала доступ до великої бібліотеки, де зберігалися не лише латинські та польські твори¹⁰⁰, але й списки руських літописів. Робота автора (чи авторів) полягала не в переписуванні власних джерел, а в переповіданні їх у власній інтерпретації (встановлюючи потрібні логічні зв'язки), зі зміною оцінок, присутніх у ГВЛ, а також не використовуючи прийомів класичного літописання. Ідеться про біблійні алюзії та відсилки до інших джерел через згадування

⁹⁷ Охотникова В.И. Повесть о Довмонте. – С.110–115.

⁹⁸ Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплётчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV вв. – Москва, 2000. – С.119–122.

⁹⁹ Там же. – С.120.

¹⁰⁰ Gudmantas K. Apie kai kurias 1510 m. Aleksandrijos ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas // Archivum Lithuanicum. – 2003. – №5. – P.207–226, 237; *Idem*. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra. – 2003. – T.41. – P.1–16; *Idem*. Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: «Romėnai» // Senoji Lietuvos literatūra. – Kn.18: Istorijos rašymo horizontai. – Vilnius, 2005. – P.113–139.

певних символічних героїв. Прикладом можуть слугувати характеристики Тройдена та Андрія Полоцького¹⁰¹.

Як зауважив Т.Сушицький, однією зі спільних рис між ГВЛ та ЛЧ є світський характер літопису. Однак світський характер звісток, цікавість до світських подій не означає світського характеру викладу. Тобто літературні прийоми Галицько-Волинського літопису, механізм використання формул і топосів у тексті, були незрозумілими авторові легендарної частини. Справа полягала, очевидно, у зміні культурної та літературної ситуації. А також у тому, що ЛЧ не є продовженням галицько-волинської літописної традиції, що хотілося б віднайти дослідникам. Світський характер викладеного матеріалу та світський характер викладу аж ніяк не є тотожними. Так, для книжника XV ст., котрий був продовжувачем класичної літописної традиції, топоси при характеристиці героїв як «беззаконників» диктувалися біблійними алюзіями. Тому й етикетність вимагала звернення до протиставлення «законників» і «беззаконників», «християн» та «язичників». Це яскраво бачимо навіть при порівнянні топосних характеристик Андрія Полоцького і Тройдена у ГВЛ.

Натомість у легендарній частині спостерігається зовсім інша картина. Біблійні алюзії відкинуто, топоси Галицько-Волинського літопису не використовуються. Більше того, порівняння Тройдена з відомими гонителями християн Іродом, Антіохом та Нероном сприймається буквально, тобто немає ніякого «підтексту», котрий відсилав би до певної події священної історії. «Беззаконні» Ірод, Антіох, Нерон сприймаються як «окрутные и валечные» правителі для інших земель¹⁰². Натомість автор створює нове поле формул, причому вони діють, як видається, тільки у цьому (і генетично спорідненому з ним) тексті. Про топоси взагалі годі говорити, оскільки зрозуміло, що «спільні місця» для літератури Великого князівства Литовського та літератури Галицько-Волинської держави – різні речі.

¹⁰¹ Див.: Кириченко К. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С.118.

¹⁰² Характеристику «валечного» правителя отримує Гедимін («И кнежил великий князь Кгидимин много лѣт на князстве Литовском, Руском, и Жомойтском, и был справедливый, и много валек мевал и завѣжды зыскивал, и пановал fortunливое оли ж до великое старости свое»; див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.96–97, 153, 181, 201, 222).

Додатки

Табл. 1¹

Рік	Іпат. ⁱⁱ	Значення	Список	Легендарна частина	Значення
6723/1215, мир між га- лицькими, волинськими та литовськими князями «Оахоу же имена Литовь- ских князей» ⁱⁱⁱ	1. Живиньбоудь ⁱ	«се старшен»	Рум. Рач. О	Живинбуд Живинбуд Zivimbuda	Батько Куковойга, ?
	2. Цавьальг ²			немає	з 4 найвищих родів шляхти, що прийшли з Палеомоном
	3. Довьспрунък ³		К Рач.	немає Довспрунък	- с Кітаврус (Рач.)
			Є	Додепронк	с Кітаврус (Є)
			Рум.	Давеспрунък	с Колюмонов (Рум.)
4. Мидогь		брат Довспрунка	К, О	« Довспрунков Дзявильтовъ» (род.в.) з	його син – Гирус (Фр.), Кігирус (Рум.), Кігусс (О)
5. Виликаиль		«брать Довьятовъ» ⁴		немає	«Миндовова сына Ольгимонта, великого князя Гольпаненко» Згаданий непрямо, як батько Ольгимонта Гольпанського
6. Ердивиль		«Жемотьский ⁵ кня(з)»	Рум. ⁶ Р ⁷ О Є, К	Ердивил Ердивил немає Erdivil	= Кігунт (як залишок попередньої редакції також в О) = Немонос (версія попередньої редакції)
7. Вькынтг ⁸			Рум. Р О Є, К	Вькынт Вькынт немає Vikent	= Скірмонт (версія попередньої редакції)
8. Кинтибоуть ⁹		«а Роульковичевъ ¹⁰ »	Є К	Квиньбунт Квиньбунт ^{iv}	Трансформується зі «Скинбунта» (Є), князь на Юрбарку и на Кунове и на всей земли Жемонтской, син Кернуса
9. Вонибоу(т) ¹¹				немає	

Продовження табл. 1

Рік	Іпат. ^і	Значення	Список	Легендарна частина	Значення
	10. Боутовить ¹²			немає	
	11. Вижикъ ¹³			немає	
	12. Вишлий ¹⁴	сын Вижеика		немає	
	13. Китени			немає	
	14. Пликосова			немає	
	15. Вишимоу(у) ¹⁵	«а се Боулевчич» ¹⁶ «его же оуби Миндог тъ. и женоу его поаль. и братью его побиль»	Арх., Рум., Патр., Р С О	немає імені, але є сюжет. Хоча сюжет м.б. списаний із 2-ї версії, де про «роль» відведено Довмонтowi	
	16. Едивила ¹⁷ (род.в.)	брати Вишимуа, ебти Миндогом?		=? Ердивилу	
	17. Спрудйка ¹⁸ (род.в.)			немає	
	18. Юльки	«а се князи. из Даво(л) твы» ¹⁹		немає	
	19. Поукиць ²⁰			немає	
	20. Ликиць ²¹			немає	
	21. Бикши			немає	
«си же вси мирь даша кн[я]зо Данилови. и Василюку»					

Продовження табл. 1

Рік	Імя.	Характеристика за ГВЛ				
6754	22. Аишьвно Рущьковичь	князь			немає	
6755	23. Лековнии = Лонькотвенній	князь			немає	
6723, 6743, 6757, 6760, 6761, 6763, 6765, 6766, 6770², 6771, 6772	24. Миньдогъ Миндовгъ	Самодержецъ быс во всех земли литовьской	Р, О, Рум., Є		Згаданий непрямо, як батько Ольгымонта Гольшанського: «Миндовгова сына Ольгымонта, великого князя Гольшанского»	
6760, 6761, 6762, 6768, 6771	25. Тевтивил = Товтивил	синовець Миндовгов			немає	З'являється лише у «Хроніці Биховця» у виписках з ГВЛ
6762, 6770	26. Едивид	синовець Миндовгов			немає	
6761	27. Ревба	посол литовський (не князь)			немає	
6763, 6765, 6768, 6770, 6771, 6772, 6776, 6790	28. Воишелкъ Вышелкъ, Вы- шелкъ	князь, син Миндовга	К, Є Арх., Рум., Патр., О		немає Воишилк Воишилак Voyszvilk	Син Рингольта, останній із роду Полемона
6766	29. Хваль	воевода Миндовга			немає	
6766	30. Сиръвидь Рюшкович	князь			немає	
6770	31. Тюдьяминович Ковдизадь	воевода Миндовга			немає	
6770, 6771	32. Довмонт	нальшанський князь	К		Домонт Довмонт Domonth	Князь утенський, другий син князя Романа. Наступної історії у списку К немає Князь утенський, другий син князя Романа. Забирає у свого старшого брата Наримонта дружину (схоже із ГВЛ, але Довмонт заміняє тут Міндовга ГВЛ, а Наримонт відповідає Довмонтові ГВЛ), після чого втікає до Пскова

Продовження табл. 1

6770, 6771	33. Тренгга	сестричич Міндовгов		немає	
6770	34. Рукля (род. пад.)	сини Міндовга		немає	
	35. Релекья (род. пад.)			немає	
6778, 6782, 6784, 6786	36. Троилен	князь	К. Арх. Рум., Патр., О	Троиленъ Троиден Троицленъ Troiçdien	П'ятий син князя Романа, брат Довмонта, князь ятвязький і дайнавський Батько Римонта-Лавриша-Василя
6778	37. Борза	брати Тройдена		немає	Цих імен у ЛЧ немає, але чотири брати у Тройдена за версією легендарної частини все ж є: Наримонт, Довмонт, Гольша, Гедрус
	38. Сирлутий			немає	
	39. Лесий			немає	
	40. Свелкений			немає	
6782	41. Тридь	воевода литовський		немає	
6797	42. Будикидь	князь		немає	
6797	43. Будивидь	князь		немає	

1 За версією Хлебниковського та Потодінського списків (далі – ХП) живиньбоуд.

2 ХП довьять.

3 ХП довьяспроуикъ.

4 ХП довьяловь.

5 ХП Жемоилскыи.

6 Вікнт та Ердивіл (саме у такій послідовності) з'являються після своїх «дублерів»: Немоноса та Скірмонга.

7 У списку Р подано обидві версії з приміткою після Немоноса та Скірмонга: «А в інших тях же назва Ердивил и Скірмонг».

8 ХП выкыльть.

9 ХП кингтбоуд.

10 ХП роускович.

11 ХП вьнибоут.

12 ХП боутовил.

13 ХП жукеивь.

14 ХП вишпли.

15 ХП вишпмоутъ.

16 ХП боулевечи.

17 П едивала.

18 ХП съпроудьйка.

19 ХП изъ лотвы.

20 ХП поуцьликъ.

21 ХП ликъць.

22 Із статті 6770 р. форма імені, представлена у ГВЛ, послідовно вживається «Миндовгъ»/«Миньдовгъ», на відміну від попередніх згадок, де представлено написання «Миньдогъ».

i Імена подано у хронологічній послідовності для Іпат. (за хронологією Іпатівського списку), для ЛЧ – із номером у дужках, під яким з'являється той чи інший князь.

ii ПСРЛ. – Т. 2. – Москва, 1998.

iii Там же. – Стт. 735–736.

iv За списком Красинського.

Табл.2

Імена, запозичені з Галицько-Волинського літопису

Імена подано в порядку, як вони зустрічаються в тексті легендарної частини. У першій колонці – імена (з короткою характеристикою персонажа за текстом легендарної частини) за списком Красинського та текстом першої редакції ЛЧ (читання, які містять майже всі списки), у другій – із другої редакції (тобто імена, які з'являються тільки у списках Рачинського, Румянцевському, Археологічного товариства та Ольшевського), в останній – імена «прототипів» за Галицько-Волинським літописом із короткою інформацією, яка про них подається у ГВЛ із зазначенням річної статті (за Іпатіївським списком), де про них згадується. Прочерк означає, що цього персонажа в даній групі списків немає, протилежний випадок позначається +. У списках Рачинського та Румянцевському є читання і першої, і другої редакцій, тож персонажі інколи мають два імені. У такому випадку + відноситься до першої колонки, але не виключає другої (тобто в тексті є імена і Скирмонт, і Ердивіл, але персонаж, що ними позначається – один). У квадратних дужках після = подаються імена, які вживаються у списках замість імен, запозичених із ГВЛ.

Списки: К – Красинського, Р – Рачинського, Рум. – Румянцевський, Арх. – Археологічного товариства, О – Ольшевського, Є – Євреїновський.

К	1-ша редакція	2-га редакція		ГВЛ
		Р, Рум,	Арх, О	
1. –	1. <u>Довспрунк</u> (Р, Є, Рум., [Арх.]): «с Китавруть» – один із чотирьох «рожаевъ навъшшыхъ», що вийшли з Палемоном із Риму. Серед чотирьох названий першим	+		1. <u>Довъспрункъ</u> ² (Іпат.: 6723): один зі «старшихъ» литовських князів
2.	<u>Гинбунт</u> (Р, Рум., С, К, О): син Куноса, онук Палемона. Князь «на Юрборку, Куносове и на всей земли Жемоицкой»	+		2. <u>Кинтибоутъ</u> ³ (Іпат.: 6723): один із Рупковичів. У договорі Рупковичі йдуть одразу за жемайтськими князями (№3). Ідентифікуємо за Е.Гудавічюсом ⁴
3.	[=Скирмонт]: син Монтвіла (князя Жемоицького), онук Гинбунта. Засновник Новогрудка та Новогрудського великого князівства; «зарубил» міста, «от Батыя спустошень»: Гродно, Берестя, Дорогичин та Мельник, де й княжив. Надавав «острови паном» ⁵ своїм, которые с ним вышли»	+	3. <u>Ердивил</u> .	3. <u>Ерьдивиль</u> (Іпат.: 6723): один із двох жемайтських князів
4.	[=Немонос] син Монтвіла, онук Гинбунта, великий князь жемайтський	+	4. <u>Викент</u>	4. <u>Выкынтъ</u> ⁶ (Іпат.: 6723, 6760): один із двох жемайтських князів
5.	<u>царь Батый</u> (Р, Рум., С, К, О, [Арх.]): «И часу панованья Монтвилова повстал цар Батыи и пошол на Рускую землю, и всю Рускую землю звоевал, и князеи русских постинал, а иных у полон повел, и столец все Руское земли город Киев зъжог и пуст учынил»	+		5. <u>Батый</u> (Іпат.: 6745, 6748 і т.д.) – хан татарський

Продовження табл.2

6. князь великий киевский <u>Дмитрей</u> (Р, Рум., К, О) ⁷ : утікає від Батія до Чернігова, а потім став князем друцьким	+	6. Дмитръ (Іпат.: 6746, 6748): «киевский тысяцкий Даниловъ», сидів у Києві під час Батиевої навали, був захоплений у полон при взятті Києва
7. [=Гирус]: великий князь литовський та жемайтський (по смерті Вікента), «с Китаврасу» (перший об'єднав ці два князівства)	7. <u>Живинбуд</u> : син Гируса та Пояти; батько Куковойта	7. <u>Живиньбоудь</u> ⁸ (Іпат.: 6723): перше ім'я у списку князів, у договорі 1215 р. Перший серед «старшихъ»
8. <u>Шварно</u> (К, Є): син Мінгайла, князь новгородський, воював із Мстиславом луцьким і пінським та переміг його на р. Ясолді з допомогою Куковойта; забрав міста Пінськ, Туров. Переможно воював із татарами (цар Булаклай), убив Булаклая в битві на Койданові, захопив Мозир, Чернігів, Стародуб, Корачев	8. [= <u>Скирмонт</u>]:	8. <u>Шварно</u> (Іпат.: 6721, 6763, 6766, 6768, 6769, 6770, 6772, 6776, 6780): син Данила Галицького, недовго після Войшелка правив у Литві ⁹
9. <u>Мстислав луцький и пинский</u> (Р, Рум., Є, К, О, [Арх.]): почав війну зі Шварном/Скирмонтом, «хотечи его выгнати з отъчизны своее, з Берестя а з Мельника, и з Городна, и з Новагородка», але був переможений, ледве втік до Луцька	+	9. <u>Мстислав</u> (Іпат.: 6721, 6782, 6791, 6795, 6797): син Данила Галицького, князь володимирський після смерті Володимира
10. <u>царь Булаклай</u> (Р, Рум., К, Є, О, Арх.): вимагав від Шварна/Скирмонта «виходів», «як з тых городов хожывали за предков его, князеи руских», але зазнав поразки й був убитий у Койданові	+	10. <u>Балай</u> ? (Іпат.: 6751): воєвода татарський, посланий на Холм ¹⁰
11. [=Скиррайло] син Шварна/Скирмонта, князь новгородський, воює із царем Курдасом, і вбиває його на р. Окуньовці. Тут же вбивають дох його братів – князя Писимонта Туровського та Любарта Корачевського; батько Ольгимонта	11. <u>Тренята</u>	11. <u>Тренята</u> (Іпат.: 6770, 6771): «сестричич Миндовгов»; пов'язується з Жемайтиєю; один з убивць Миндовга; після його смерті «нача княжти во всей земли Литовской и в Жемоити»; убивця Товтивила полоцького; убитий «коными Миндовговыми», коли йшов до «мовничъ»
12. <u>Писимонт</u> (Р, Рум., К, Є, О, Арх.): син Шварна/Скирмонта, князь туровський, убитий за Мозирем, на р. Окунівці	+	12. <u>Висимоть</u> (Іпат.: 6760): убитий під містом Вікента Тверимет. Ідентифікується також із Вишимутом ¹¹ – <u>Вишимоу(т)</u> ¹² (Іпат.: 6723): із роду Булевичів; «его же оуби Миндого ть, и женоу его поultz. и братью его побилъ»
13. <u>Лев Володимирский</u> (Р, Рум., К, Є, О, Арх.): князь руський, один зі змовників проти князя Рингольта. Розбитий на р. Могильній	+	13. <u>князь Лев</u> , син Данила Галицького (?)
14. –	14. <u>Войшелк</u> : син князя Рингольта, князь новгородський, мав двох братів. На ньому закінчується рід Палемона	14. <u>Войшелкъ</u> (Іпат.: 6763, 6765, 6768, 6770, 6771, 6772, 6776, 6790): син Міндовга, убитий Левом Даниловичем Галицьким

Продовження табл.2

15. <u>Довмонт</u> (Р, Рум., К, Є, О, Арх.): другий син Романа, князя литовського, жемайтського та руського; брат Наримонта, Гольши, Гедруса і Тройдена; князь утенський; одружений із дочкою Флядри Ліфляндського; забрав дружину в Наримонта (сестру своєї померлої дружини); перед загрозою спільного походу братів утік до Пскова, став там князем; захоплює Полоцьк; убитий сином Тройдена – Лаврашем	+	15. <u>Довмонт</u> (Пат.: 6770, 6771): нальшанський князь, його дружину «пояз за ся» Міндовг, безпосередній убивця Міндовга та двох його синів; у ГВЛ більше відомостей про нього немає, є тільки згадка про знищення Войшелком ворогів у Нальшанах, із допомогою Шварна
16. <u>Тройден</u> (Р, Рум., К, Є, О, Арх.): п'ятий син Романа, князь ятвязький і дайнавський із руки Наримонта, характеристика (ГВЛ); одружений із дочкою мазовецького князя, мав сина Римонта; убитий «мужиками» князя Довмонта в лазні	+	16. <u>Тройденъ</u> (Пат.: 6778, 6782, 6784, 6786): князь литовський, мав трьох православних братів, яких убив у війнах Василько Романович (Пат.: 6782)
17. –	17. <u>Лев Мстиславич</u> (Р, Рум., Є, О, Арх.): до нього віддано в науку Римонта, сина Тройдена, у м. Львів, яке він заснував у своє ім'я	17. <u>князь Лев</u> , син Данила Галицького (?)
18. –	18. <u>Володымер Володимерский</u> (Р, Рум., Є, О, Арх.): убитий Гедиміном під містом Володимиром	18. <u>князь Володимир Василькович</u> (?)
19. –	19. <u>Лев луцький</u> (Р, Рум., Є, О, Арх.): утік від Гедиміна з Луцька до Брянська, загинув під Києвом, у битві з Гедиміном	19. <u>князь Лев</u> , син Данила Галицького (?)
20. –	20. <u>Роман брянський</u> (Р, Рум., Є, О, Арх.): зять Лева луцького, князь волинського	20. <u>князь Роман брянський</u> (Пат.: 6771, 6772, 6782): проти нього посилав свої війська Міндовг, його дочка Ольга була заміжжям за Володимиром Васильковичем
21. –	21. <u>Миндовг</u> : батько Ольгимонта Гольшанського, якого Гедимін посадив на Києві та Переяславі	21. <u>Миндовг</u> (П: 6723, 6743, 6757, 6760, 6761, 6763, 6765, 6766, 6770, 6771, 6772): брат Довспрунка; «самодержец» землі Литовской, перший король Литви

1. Можливо, Довспрунк також з'явився у другій редакції, оскільки у списку К, де збереглася найстарша редакція ЛЧ, його немає. Список Є, що також частково відображає першу редакцію, пізніше, очевидно, редагований за більш пізньою версією. Але це може бути тільки припущенням – у всіх інших варіантах Є підтримує читання К.

2. XII довьспроуикъ.

3. XII кинтибуод.

4. Автор подає такі версії цього імені – Kentbutas, Gintbutas, Gimbutas (див.: *Gudavičius E. Bandydas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. – A serija. – 1984. – Т.3 (88). – Р.72–73*).

5. Р: «И подавал паном своим, которые з ним вышли, острова и пущы: Грумпю дал остров коло реки Ошмены, которое тепер зовется Ошмена, и все прылежающее к Ошмене, што тепер князи и панове в повете Ошменском держать. А Эйкшнэви дал остров, который по нем назван ест Эйшльшки, и все прылежающее к повѣту Эйшльшскому. А Кгровжу дал остров, который его именем назван ест, Кгровжышки, и увесь повѣт Кгровжышский. И с Трумпя народился Кгашолт, а зъ Эйкша народился Довоина, а зъ Кгровжа народился Монъвид, а потом умер» (див.: ПСРЛ. – Т.35. – С.147).

6. XII выкынтъ.

7 У протографі Є очевидний пропуск.

8 XII живиньбоуд.

9 Таку інформацію подає ГВЛ. Сучасні дослідники вважають, що реально Шварн ніколи не був литовським князем (див.: *Dubonis A. Traidenis: Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*. – Vilnius, 2009. – P.43–55).

10 *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.56. Однак, можна вбачати також: Бирюй Кадан (?) (Іпат.: 6748); темник татарський; Бурундай (?) (Іпат.: 6745, 6748, 6768, 6769); Болакчей (ЛМ: 5.№73.8, 1497 р.); посол від Ачжи-Гірея до Александра.

11 Vismantas (див.: *Gudavičius E. Bandydas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*. – P.74–75).

12 XII вишимоуть.

The article is a continuation of the study of the influence of Halychyna-Volyn' Chronicle' text on the legendary part creation and development. This study focuses on direct text borrowing from the Halychyna-Volyn' Chronicle in the legendary part (Lithuanian princes names, plots), editing tendencies, mechanisms of legendary part text' development by additions from other sources.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, chronicles, legendary part of Lithuanian chronicles, Halychyna-Volyn' Chronicle, textology.*

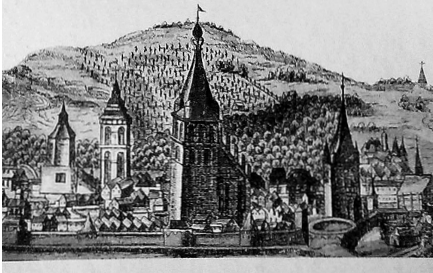

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Орест Заяць

ГРОМАДЯНИ ЛЬВОВА XIV–XVIII ст.: ПРАВОВИЙ СТАТУС, СКЛАД, ПОХОДЖЕННЯ

Заяць О.

Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. – К.; Л., 2012. – 219 с. + Додатки (336 с.) + 34 іл.

Львівський дослідник Орест Заяць свою монографію присвятив розвитку інституту міського громадянства Львова за тривалий проміжок часу. Як відомо, у XIV–XVIII ст. це було найбільше міське поселення на українських землях, де проживало етнічно строкате та неоднорідне за територіальним і становим походженням населення. «Справжніми», тобто повноправними, мешканцями вважалися лише міщани, наділені громадянськими правами. Саме вони були найактивнішою соціальною групою в місті та відрізнялися від інших категорій населення. Прийняття до міського права («*ius civile*») як необхідна процедура отримання міського громадянства

становила початок легітимної діяльності тієї чи іншої особи в місті, наділяла її певними правами в межах місцевої юрисдикції, зокрема дозволяла користуватися вольностями та пільгами, наданими громаді згідно з королівськими привілеями. Інакше кажучи, особа, котра вступала до лав міських громадян, визнавалася повноцінним і повноправним суб'єктом міської громади. Із метою обліку складалися спеціальні реєстри, де відображалася інформація щодо прийняття до міського права¹.

Добра задокументованість і збереженість міських книг Львова дозволяє вивчати різноманітні аспекти його історії. Основними джерелами для автора дослідження стали чистові, протокольні та рахункові записи про надання міського громадянства у Львові впродовж XIV–XVIII ст., які в комплексі з рештою складових документального масиву уможливили висвітлення широкого кола проблем, пов'язаних із міським громадянством.

¹ Див.: *Album Civium Leopoliensium: Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783* / Wyd. A. Janeczek. – Poznań, 2005. – Т.1. – 450 s.; Т.2. – 291 s.

Монографія складається з п'яти розділів та об'ємних додатків. *Перший розділ* традиційно присвячено огляду джерел й історіографії проблеми. Варто відзначити, що попри те, що міське громадянство Львова вже перебувало в полі зору досліджень як польських (А.Чоловський, Ф.Зубик, А.Гілевич, Я.Птащник, А.Янечек), так і українських (Я.Кісь, Т.Гошко, М.Капраль) істориків, комплексного повноцінного дослідження інституту львівського громадянства досі не існувало.

У *другому розділі* («Правовий статус львівських громадян як соціальної групи») автор спершу розглядає дотичну теми термінологію: міське право, міські обивателі, міське громадянство тощо, наводячи відповідники латинською, польською, німецькою мовами. У другому підрозділі («Права та обов'язки, передбачувані львівським громадянством») розповідається про обсяг прав і привілеїв, котрі гарантувало отримання міського громадянства. «Львів за значимістю належав до першорядних міст держави й отримував від свого власника – польського короля – численні привілеї, які й були правовим підґрунтям для комплексу прав та обов'язків міщан-громадян», – зазначає автор. Серед найважливіших привілеїв міської громади були привілеї на маґдебурзьке право 1356 р. і на судову юрисдикцію міста, надання на міські землі, на право складу товару і дорожнього примусу, на провадження ярмарків і торгів². Водночас отримання міського громадянства накладало обов'язок регулярно сплачувати податки, яких було чимало: шосовий (на нерухомість), на утримання нічної й денної сторожі, чопове (від виготовлення алкогольних напоїв), чиша (на термінові потреби держави), акциз (від проданих на ринку товарів), коронаційні гроші (податок на коронацію короля), поголовне (на покриття військових витрат) та ін. Посідання міського громадянства накладало й певні обмеження: у провадженні кар'єри духовної особи, заборону володіти земськими маєтностями та, відповідно, перехід до шляхетського стану.

Про різноманітні можливості кар'єрного росту на міських урядах для львівських громадян та престижність окремих урядів ідеться у третьому підрозділі («Міське громадянство та урядницька кар'єра»). О.Заяць зробив спробу підрахувати частку урядників, ідентифікованих у реєстрах прийняття до міського права. Зокрема в 1522–1606 рр. вона складала 43%, у 1610–1666 рр. – 39%, 1707–1727 рр. – 65%. Середня тривалість життя міських урядників, за його підрахунками, становила 45 років, а соціально-політична активність – 21–24 роки. Крім виборних міських посадовців (райців, вїттів, лавників, писарів, синдиків, інстиґаторів тощо), списки яких свого часу опублікував М.Капраль³, у Львові існувало ще багато дрібніших допоміжних урядів, котрі не були престижними, тож рідко фігурують у книгах прийняття до міського права. Серед останніх такі представники допоміжної міської служби, як возний, кат, нічний бурмистр, рурмистр, пушкар, ключник міської брами, одвірний ратуші, наглядач за воскобійнею, міські пахолки.

² Див.: Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. – Л., 2010; Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. – Л., 2000; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / Упор. М.Капраль. – Л., 2007.

³ *Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w.* – Toruń, 2008.

У четвертому підрозділі («Види львівського громадянства») йдеться про громадянство окремих національних громад, яких у місті було три: католицька (польська), українська, вірменська. Представники єврейського населення не допускалися до міського громадянства. Якщо загальноміські привілеї стосувалися польської громади в повному обсязі, то громадянські права української та вірменської спільнот були суттєво обмеженими. Крім повного, яке належало міщанам-католикам, і обмеженого (українці та вірмени) громадянства, існував ще й поділ його на купецьке й ремісничє. Останній ставав дедалі виразнішим у XVII ст., коли від ремісників вимагали менших внесків при прийнятті громадянства, оскільки вважалося, що вони важче заробляють на життя. Відмінність між ремісничим і купецьким громадянством була настільки великою, що особа, котра хотіла покинути ремесло та зайнятися торгівлею, мала наново переприсягати і приймати громадянство. Ще один тип львівського громадянства походив із просторового поділу міста: залежно від місця проживання громадянство поділялося на міське й передміське. Передміщан уважали «громадянами другого сорту». Отже, резюмує автор, міське громадянство Львова не було монолітним і залежало від етноконфесійної належності, роду занять та місця проживання.

Третій розділ («Умови та процес прийняття міського громадянства у Львові») найбільший, оскільки тут висвітлюються важливі процесуальні питання й подробиці, пов'язані з набуттям міського громадянства. У підрозділі «Вимоги до набуття львівського громадянства» докладно перераховано критерії, яким необхідно було відповідати аби отримати такий статус. Перший із них – досягнення повноліття або 24-х років. Друга необхідна вимога – бути християнином західного чи східного обряду. Міські урядники ставили перешкоди перед юдеями та протестантами, які згадуються в реєстрах прийняття до міського права лише після зміни віросповідання. Інші два види вимог – законнонародженість (народження у шлюбі) та доброчесність («добра слава»). Від охочих стати львівськими міщанами могли вимагати також свідоцтва про вихід із громадянства попереднього місця проживання, адже подвійне громадянство суворо заборонялося. Особи, які приймали міське право, зобов'язувалися сплатити певну суму або подарувати зброю міському арсеналу. Наступним кроком було складання присяги на вірність місту. Її виголошували навколішки перед Святим Розп'яттям, піднявши догори два пальці правої руки.

У другому підрозділі («Акт надання громадянства») розповідається про формальний акт прийому в міські громадяни, який відбувався в ратуші під час засідань міської ради. Після ухвалення радою відповідного рішення новий міщанин отримував посвідчення, що документально засвідчувало його новий статус.

Міського громадянства у Львові можна було позбутися добровільно. Цю процедуру описано у третьому підрозділі («Втрата міського громадянства»). Подібна ситуація виникала, наприклад, при переїзді на постійне місце проживання в інший населений пункт, на що була потрібна згода міської ради. Міщани просили в райців «лист про добру поведінку», який надавався після

«складення міського права». У випадку соціальної деградації особи магістрат застосовував акт позбавлення громадянства.

В останньому підрозділі («Інтенсивність прийняття львівського громадянства») проаналізовано темпи, періодичність та часові коливання, що впливали на інтенсивність цієї процедури. Підсумовуючи, автор доходить висновку, що досить складні вимоги та процедура набуття громадянства мали на меті відібрати до міської громади людей із «доброю славою» та фінансово забезпечених.

Четвертий розділ («Станове та географічне походження громадян Львова») присвячено розгляду різних проблем, пов'язаних із поповненням міської громади новими членами. Це відбувалося за рахунок трьох станів – міщанства, шляхти й селянства, в окремих випадках – українського та вірменського духівництва. Згідно з підрахунками автора книги, найбільше селян влилося до міської громади впродовж XVI–XVII ст., тоді ця частка становила 13,5%. Найпопулярнішою спеціалізацією серед львівських громадян селянського походження були ремісничі фахи, пов'язані з харчовим виробництвом. Практика проникання шляхти до числа львівських громадян набула розвитку від 1530-х рр., а найінтенсивніше ці процеси спостерігалися наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли до реєстрів вписалося 15 шляхтичів. Географія походження новоприйнятих міщан була доволі широкою. Значну роль у поповненні львівського міщанства за часів середньовіччя відіграла Силезія, а у XV–XVIII ст. – Руське воеводство, Перемишльська та Сяноцька землі, Холмщина. З етнічних польських теренів найбільше було вихідців із Сандомирського й Люблінського воеводств, менше – з Мазовії та Великопольщі, Пруссії. Ще менше прибульців було з Італії, Шотландії, Угорщини, Чехії, Швейцарії, німецьких земель, Туреччини, Волощини, Греції. Цікаво, що мінімальними були міграційні зв'язки Львова з Волинню, Східним Поділлям та Наддніпряниною.

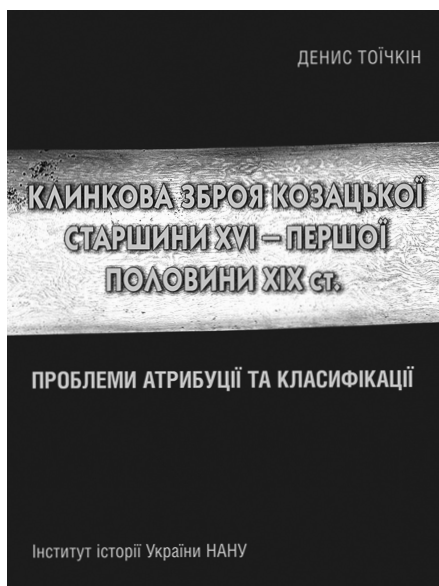
У *п'ятому розділі* («Етноконфесійний та професійний склад львівського міщанства») здійснено характеристику різних етнічних груп та професійного складу новоприйнятих львівських громадян. О.Заяць справедливо наголошує на складності встановлення етнічної та конфесійної належності в ранньомодерній час, адже писарі не завжди нотували необхідні для цього дані, а антропономастичний метод часто не спрацьовує досконало. У першій чверті XV ст. у Львові серед прибульців католицького віросповідання простежувалася виразна перевага німців (349 осіб, або 63% від усіх новоприйнятих міщан), у пізніші часи – поляків. Представники некатолицьких етнічних груп на початку XV ст. становили рекордну меншість: українці – 2%, вірмени – 0,5%. Найбільше українців відзначалося в 1562–1571 рр. – 55 осіб, або 20% від загалу. Проблематично виявити українців у реєстрах XVII ст., оскільки писар не завжди фіксував етнічну або конфесійну належність. І лише з переходом української громади на унію (початок XVIII ст.) писарі в документах почали відрізняти греко-католиків від римо-католиків. Серед новоприйнятих міщан було також чимало малочисельних етнічних груп: італійці, шотландці, англійці, французи вливалися в католицьке середовище, а греки та православні слов'яни автоматично вписувалися до числа українських міщан. Носії нетолерованого віросповідання (так звані неофіти) обирали католицизм.

Сумарно українці становили 10% прийнятих до львівського громадянства в XV–XVIII ст., але ці дані, на думку автора, занижені через недостатню репрезентативність реєстрів і труднощі ідентифікації міщанських прізвищ. Огляд професійної структури новоприйнятих міщан дав можливість визначити певні тенденції в розвитку ремесел та торгівлі, кількісне співвідношення між окремими професіями.

У розлогіх висновках, що вдало підсумовують усе дослідження, коротко викладено основний зміст книги й головні спостереження автора, зокрема про те, що львівське громадянство було бажаним – як у часи розквіту міста, так і в період занепаду Львів завжди притягував до себе мешканців не тільки з найближчих околиць, а й з далеких місцевостей.

Неабиякою заслугою автора стали ретельно складені додатки, що становлять більше половини обсягу монографії. Серед них – текстові доповнення, де на прикладі джерел детально висвітлюється професійний склад львівського міщанства та спадкування професій, наводяться дані щодо міщан шляхетського походження. Монографічне дослідження доповнюють 16 таблиць, 3 графіки, 4 діаграми, список джерел і літератури, покажчики імен і географічних назв, а також 34 ілюстрації. Книга стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться як історичним минулим ранньомодерного Львова, проблемами міського громадянства, так і загалом українською історією.

Н.О.Білоус (Київ)

Тоїчкін Д.

Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с.; іл.

Багатогранна палітра сучасного історіографічного процесу в Україні збагатилася неординарним дослідженням у галузі зброєзнавства, яке присвячене всебічному аналізу процесу виникнення та еволюції клинкової зброї козацької старшини, проблемам її атрибуції та класифікації. Автор монографії – Денис Тоїчкін – добре відомий не тільки широкому колу військових істориків, дослідників у галузі спеціальних історичних дисциплін, але й музеєзнавцям та колекціонерам.

Його довголітня праця з пошуку та виявлення зброєзнавчих пам'яток, здійснення їх комплексного джерелознавчого аналізу, атрибуції та вивчення здобула авторитет у наукової спільноти.

Слід відзначити, що подібні зброєзнавчі студії в Україні з'являються вкрай рідко. На сьогоднішній день – це єдине синтетичне історико-зброєзнавче дослідження довгоклинкової зброї козацької доби. Воно є логічним продовженням попередньої монографічної праці вченого, присвяченої джерелознавчому вивченню козацької шаблі XVII–XVIII ст.¹ Основна увага тут акцентується на вивченні речових джерел, уперше розв'язуються численні питання щодо їх атрибуції, зокрема пояснюється феномен «козацької шаблі».

Важливість і наукова новизна дослідження полягає в тому, що порушена в ньому проблема до останнього часу не перебувала в полі зору істориків у цілому та істориків війська зокрема, які зосереджували основну увагу на загальноісторичних процесах, тлумаченні фактів і подій, ґрунтуючи свої висновки передусім на інтерпретації даних, почерпнутих із писемних джерел.

Автор демонструє глибоке знання матеріалу – як першоджерел, так і вітчизняних та зарубіжних досліджень не тільки в галузі зброєзнавства, але й інших спеціальних історичних дисциплін, суспільно-політичної та військової історії досліджуваного періоду, музеєзнавства тощо. Д. Тоїчкін залучив до аналізу представницький комплекс джерел і потужну історіографію з акцентом на сучасні дослідження провідних істориків зброї зі світовим ім'ям. Багатомовну історіографічну палітру дослідження представлено студіями українських, російських, польських, білоруських, чеських, англійських, німецьких, французьких, турецьких авторів. Автор також широко використав дані, почерпнуті з науково-пошукових інформаційних систем – музейних каталогів, описів, електронних ресурсів і баз даних.

¹ Див.: Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – 368 с.

Отже, безперечною перевагою праці виступає те, що вона написана на основі синтезу великої кількості різноманітних джерел – речових, іконографічних, писемних. Задля реалізації поставленої мети Д.Тоїчкін провів значну евристичну роботу в державних музеях, архівах, приватних зібраннях України, Російської Федерації, Польщі. Загалом у процесі дослідження було використано матеріали низки державних і приватних колекцій холодної зброї в нашій країні (зокрема Національного музею історії України в Києві, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського, Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, Державного історичного музею ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську, Полтавського обласного краєзнавчого музею, Миргородського краєзнавчого музею, Львівського історичного музею, Харківського державного історичного музею, приватної колекції О.Фельдмана), а також зарубіжжя (Державний Ермітаж у Санкт-Петербурзі, Державний історичний музей у Москві, Королівській палац-музей у Вавелі (Краків), Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Музей Війська польського у Варшаві).

У процесі атрибуції особистої клинкової зброї до аналізу було широко залучено зображальні джерела, зокрема орнаментику на зброї, а також іконографічні пам'ятки – насамперед український портретний живопис XVII–XVIII ст. (причому автор використав як оригінали картин із музейних фондів України та Росії, так і численні репродукції з альбомів та мистецтвознавчих праць).

Важливе місце у джерельній базі дослідження посіли дані клинкової епіграфіки, а також інформація, одержана в результаті аналізу документальних та оповідних джерел, які зберігаються в архівах України й Російської Федерації (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Державний архів Полтавської області, Російський державний військово-історичний архів). Такий багатогранний і різноманітний джерельний матеріал дав авторові можливість цілісно дослідити побутування клинкової зброї козацької старшини на тлі подій і процесів історичної доби.

Окреме місце у структурі книги посідає підрозділ, присвячений методиці й термінологічному апарату дослідження. Причому вперше у спеціалізованій історіографії здійснено поглиблений, усебічний аналіз речових джерел за оригінальними авторськими методиками. Зазначимо, що запропонована методика дослідження зброї складається з послідовних процедур, котрі дозволяють комплексно розв'язати низку завдань як технічного, так і історичного характеру. Передусім дослідник наводить загальну характеристику зразків зброї, визначає місце й дату їх виробництва, надалі ж переходить до встановлення різноманітних параметрів зброї, тестування матеріалів, з яких її виготовлено. При цьому докладно аналізуються використані при виготовленні зразків зброї метали та мінерали, типи шкіри і тканин. Надалі у процесі дослідження встановлюються ремісничі техніки, використані у процесі виробництва зброї (лиття, ґравіювання, карбування, інкрустація, тиснення, золотіння), детально визначаються технічні параметри із застосуванням сучасної апаратури (див.

табл. з характеристикою вимірювального й тестувального обладнання на с.24 монографії).

Здійснення такого глибокого та всебічного аналізу вимагало від автора не тільки знання історичних процесів, але й широкого застосування міждисциплінарних підходів, текстологічних, мистецтвознавчих, хімічних та фізичних методів дослідження, що зумовило залучення кваліфікованих фахівців із гуманітарних та природничих наук. При вивченні кожного зразка наводилась його морфологічна та механіко-кінематична характеристика, здійснювалася оцінка стану збереження, указувалися відомості про консервацію та реставраційні роботи. При аналізі символів залучалися методи символіки, емблематики, геральдики, палеографії. Опис кожної окремої пам'ятки супроводжувався детальними поясненнями, малюнками та схемами.

Застосована методологія дослідження знайшла узагальнення в розробленій автором схемі, що відображає основні етапи вивчення клинкової зброї як речового джерела (с.37) та має важливе значення і практичну цінність, оскільки може слугувати певним орієнтиром для інших науковців під час атрибуції та вивчення пам'яток зброї.

Значну увагу в дослідженні приділено також питанням еволюції терміносистеми. Між іншим, Д.Тоїчкін докладно розглядає етимологію назв зразків зброї, виокремлює та простежує побутування термінів у писемних джерелах, порівнює українські назви з їхніми іншомовними аналогами. І, що найважливіше, подає власні визначення основних термінів («меч», «шабля», «палаш» та ін.), які ґрунтуються на узагальненні досліджень попередників та авторських спостереженнях і висновках. Таким чином, безперечною заслугою автора є розширення та уточнення визначень цілої низки історичних термінів, що стосуються козацької клинкової зброї.

Довгоклинкову зброю в монографії розглянуто як важливу складову військової культури ранньомодерного часу. Причому підкреслено значення особистої клинкової зброї (мечів, палашів і шабель) не тільки як засобів збройної боротьби, але і як ознак шляхетського стану та певного соціального статусу, складову частину врочистого костюму, символ родинної й особистої гідності, ознаку матеріального достатку. Автор відходить від традиційних підходів до аналізу зброї як речових джерел, проводить синтетичне дослідження, що ґрунтується на виявленні та верифікації всієї історичної інформації, котра супроводжує кожен зразок.

Надзвичайно складне завдання атрибуції – це встановлення та підтвердження особистої належності зброї. Із цією метою Д.Тоїчкін аналізує портретні зображення, описи майна та інші історичні документи, клинкову символіку й епіграфіку. Дослідження зразків довгоклинкової зброї, яка, за історичними та родинними легендами, належала гетьманам і представникам козацької старшини, ґрунтується на джерельній інформації різного походження. Автор широко застосовує сучасні джерелознавчі методи, основані на перехресній верифікації багатогранної інформації, отриманої при аналізі джерел різних видів, у ході дослідження залучаються дані генеалогії, геральдики, символіки, палеографії, біографістики, військової антропології тощо.

У першому розділі монографії розглядаються витoki та процес формування довгоклинкової зброї в Україні в контексті розвитку зброярської справи країн Європи та Сходу. Висвітлюючи історію виникнення та розвитку довгоклинкових різновидів холодної зброї, Д.Тоїчкін особливо наголошує на значенні меча, підкреслюючи, що впродовж усього середньовіччя він займав настільки важливе місце у спорядженні професійної військової еліти, що його всебічне вивчення може дати ключ до розуміння виникнення й подальшої еволюції всього комплексу середньовічного озброєння й, більше того, самого феномена мілітарних культур Європи й Сходу (с.55). Автор розглядає еволюцію мечів у тісному зв'язку з особливостями регіональної історії, розвитком військової справи та практиками ведення збройної боротьби, формами обладунків, розрізняючи «рицарські» мечі, естоки, фальшиони, прямі перські та мамелюцькі мечі, ятагани й ін. Окрему увагу привертає процес виникнення та еволюції палахів, які набули значного поширення в Османській імперії від XVI ст. та мали вплив на формування модерного європейського палаша. Викликає інтерес здійснений автором узагальнюючий аналіз висвітлених у науковій літературі гіпотез про час виникнення та ареал поширення такого важливого різновиду клинкової зброї, як шабля (с.72–78), а також синтетичне викладення процесу формування й простеження історичного шляху морфологічних типів шабел ь Центрально-Східної Європи (с.78–115). Особливо важливим для повноцінного сприйняття читачами наведеної у книзі багатогранної джерельної інформації, на наш погляд, стало широке залучення ілюстративного матеріалу – зображень різних видів зброї з музейних каталогів, книжок, гравюр, творів живопису.

Загалом надзвичайно цікавим і важливим у дослідженні є звернення автора до джерелознавчого аналізу творів мистецтва з метою виявлення в них додаткової інформації про предмети зброї досліджуваної доби (зокрема аналіз сюжетів знаменитих картин «Грюнвальдська битва» Я.Матейка, «Запорозці пишуть листа турецькому султанові» І.Рєпіна, «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» та «Бій Івана Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.» М.Самокиша, фрагментів розпису головного вівтаря церкви Діви Марії у Кракові, іконографічних зображень українських гетьманів та інших представників козацької старшини тощо).

Особливий інтерес, на наш погляд, становлять матеріали другого розділу монографії, присвячені побутуванню на українських теренах рицарської клинкової зброї та атрибуції зразків, що належали гетьманам Війська Запорозького. Як зазначає автор, в Україні налічуються одиниці мечів із підтверженою документальною історією, і серед них – «золотий» меч П.Конашевича-Сагайдачного (с.133), що його легендарний козацький реґиментар отримав (за окремими свідченнями) після Хотинської битви від польського королевича Владислава Вази. Нині меч зберігається у Вавельському замку у Кракові, поряд із польськими коронаційними мечами. Перша розвідка, присвячена цій зброї, побачила світ у 2002 р. і належала перу відомого українського історика Т.Чухліба². Згодом

² Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо: Таємниці, казуси і курйози української історії: Козацька доба. – К., 2002. – С.104–108.

зображення меча у супроводі короткої атрибуції з'явилося в каталозі «Україна – козацька держава» (2007 р.), а 2011 р. історичний аналіз клинкової епіграфіки здійснили дослідники Хотинської битви П.Сас та Г.Кіркене. Однак саме на сторінках монографії Д.Тоїчкіна вперше в історіографії докладно синтезовано та проаналізовано всі характеристики меча П.Конашевича-Сагайдачного – матеріал, з якого його виготовлено, технічні параметри, морфологічні дані, символіку, орнаментуку, епіграфіку тощо (с.135–140). Докладний джерелознавчий аналіз дав авторові підстави підтвердити датування меча та дійти цікавих висновків щодо його клинкової епіграфіки (с.140).

Надзвичайно цікавий здійснений у підрозділі «Легендарна зброя Зиновія Богдана Хмельницького» порівняльний аналіз палаша, що зберігається в Музеї фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові та шаблі, котра нині перебуває в колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Зазначивши вагомий внесок у дослідження клейнодів і клинкової зброї гетьмана Б.Хмельницького відомого українського історика, геральдиста й векселолога Ю.Савчука³, Д.Тоїчкін на основі проведення докладного зброєзнавчого аналізу раритетів із двох згаданих колекцій виявив нову важливу джерельну інформацію. Так, на думку автора, за сукупністю ознак клинок краківського палаша є «надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю XVII ст.», про що свідчать його документальна історія, морфологічні характеристики, застосовані ремісничі техніки, зміст клинкової епіграфіки (с.149). Що стосується зразка, котрий уперше згадується як «шабля Хмельницького» в каталозі зібрання українських старожитностей В.Тарновського 1898 р. і нині зберігається в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї, Д.Тоїчкін ретельно аналізує історію походження шаблі, її інтерпретацію різними дослідниками та, зрештою, перетворення на «історичний міф». Паралельно автор здійснює ґрунтовний зброєзнавчий розгляд зразка за всіма необхідними параметрами, проводить консультації з палеографами щодо аналізу написів на зброї та робить висновок про відсутність вагомих підстав задля того, щоб «вважати переяславський експонат особистою зброєю Богдана Хмельницького» (с.158). На думку Д.Тоїчкіна, обидва раритети доцільніше розглядати як шаблі з меморіальними написами на згадку Берестецької битви. Причому «якщо краківський палаш цілком міг належати самому Б.Хмельницькому або заможному достойникові з гетьманського оточення, то власником переяславської шаблі (що вже є спрощеним і здешевленим наслідуванням), очевидно, міг бути представник дрібнішої української шляхти, проте безпосередній учасник буремних подій Визвольної війни» (с.158). Автор справедливо наголошує на тому, що вивчення «шабель Богдана Хмельницького» відкриває нову сторінку в історії української зброї, оскільки дає підстави стверджувати про існування вітчизняної традиції меморіальних написів на клинковій зброї.

Безперечно увагу як спеціалістів, так і широкого кола читачів приверне інтерпретація автором загадкової, майже «детективної» історії з побутуванням

³ Див.: Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006. – 96 с.

та атрибуцією в науковій літературі й музейних каталогах «шаблі Мазепи» (с.159–193). Відомо, що вперше серед українських істориків науковий опис пам'ятки у 1880-х рр. здійснив визначний дослідник козацької старовини О.Лазаревський⁴, який і висловив припущення про належність цієї зброї гетьманові Іванові Мазепі. Однак після надходження її до колекції Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі (на початку ХХ ст.) головний зберігач зброї музею, знаний фахівець у галузі історичного зброєзнавства Е.Ленц висловив думку про те, що написи на зразку не автентичні (с.162). Своєю чергою вже на початку ХХІ ст. Д.Тоїчкін, розглядаючи цей без сумніву важливий історичний артефакт із погляду сучасного фахівця, провів власне ретельне дослідження й здійснив спробу визначити, що собою являє знаменита «шабля Мазепи» (с.163–173). Докладно проаналізувавши за авторською методикою використані під час виготовлення зразка матеріали й техніки, його технічні параметри, механіко-кінематичні та морфологічні характеристики, орнаментику, символіку й епіграфіку дослідник особливо пильну увагу звернув на написи, виконані скорописом на зовнішній та внутрішній бічних площинах клинка (с.168–169). Їх докладний палеографічний і текстологічний аналіз дав підстави Д.Тоїчкіну дійти низки важливих висновків: за манерою написання літер та стилістичними особливостями напис створено пізніше мазепинської доби; подібні за змістом написи набули поширення тільки у ХVІІІ ст.; і, нарешті, що нанесення написів з обох сторін клинка по всій його довжині зустрічається вкрай рідко в європейській зброярській практиці вказаного періоду. Довівши пізніше походження зразка, Д.Тоїчкін усе ж таки наголосив на тому, що питання «шаблі Мазепи» не можна вважати вирішеним остаточно, і що легендарна доля шаблі цілком відповідає духу суперечливої постаті І.Мазепи, ставши невід'ємною частиною всієї сучасної мазепіани (с.171).

Наступні розділи монографії присвячено аналізу шабель представників старшини низового та городового козацтва (у тому числі Олексія Апостола, січового курінного отамана Вовка, Павла Ніжинця та ін.) і клинкової зброї отаманів задунайського козацтва, серед яких нашу особливу зацікавленість викликало проведене автором дослідження шаблі останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого (с.256–267). Д.Тоїчкін уважно простежив історію шаблі від першої згадки про неї у працях Д.Яворницького, котрий виявив її під час однієї зі своїх етнографічних експедицій, опублікував опис і зображення у своїй монографії⁵ та, зрештою, домігся передачі її на зберігання до очолюваного ним історичного музею в Катеринославі (нині – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.Яворницького). На жаль, згодом сліди шаблі було втрачено. Імовірно, вона розділила долю багатьох музейних експонатів, що зазнали численних переміщень у роки Другої світової війни. Однак надзвичайно цікавим нам вдається виявлення й дослідження Д.Тоїчкіним у фондах Харківського історичного музею шаблі з клинком, гардою, піхвами та декором майже ідентичними зразкові, наведеному

⁴ А.Л. [Лазаревський О.]. Сабля Мазепы // Киевская старина. – 1883. – Т.5. – №1. – С.213.

⁵ Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Санкт-Петербург, 1888. – Ч.1. – С.141–145; Ч.2. – С.211–214.

Д.Яворницьким (с.259). Причому автор провів докладний порівняльно-джерелознавчий аналіз виявленого експонату з опублікованим Д.Яворницьким зразком, результати чого узагальнено у формі порівняльної таблиці (с.263). Це дало підстави для важливого висновку про надзвичайну подібність шабел «у більшості основних і другорядних деталей, включаючи морфологію, орнаментику, епіграфіку». Відтак, на думку дослідника, можна говорити «якщо не про один і той самий зразок, то принаймні про шаблі, оправлені й оздоблені однією й тією самою групою майстрів водночас» (с.266). Подібний глибокий аналіз і взаємопов'язані з ним ґрунтовні висновки ще раз підтверджують професіоналізм автора, його здатність робити наукові відкриття.

Остання група розглянутих Д.Тоїчкіним речових джерел представлена музейними експонатами шабел, персональну належність яких до цього часу встановити не вдалося. Включення до книги такого складного та різноманітного речового матеріалу автор пояснює його високою художньою цінністю й тим, що залучені до аналізу експонати є «представницькими зразками козацької холодної зброї» (с.275). Частина з них уперше введено до наукового обігу.

Серед побажань, які хотілося б висловити з надією на їх реалізацію в майбутніх проєктах Д.Тоїчкіна, варто зупинитися на наступних. На нашу думку, із метою уніфікації та уточнення терміносистеми було б доцільно укласти розгорнутий тлумачний словник зброєзнавчих термінів, котрий стане у пригоді як історикам, так і музеєзнавцям, колекціонерам, сприятиме більш широкому використанню пам'яток зброї у військово-історичних, джерело- та мистецтвознавчих дослідженнях. Причому перший крок у цьому напрямі автор уже зробив, умістивши наприкінці книги словник використаних у роботі історичних і спеціальних термінів (с.416–424). Із метою узагальнення результатів дослідження в додатках до монографії варто навести зведену таблицю параметрів досліджених зразків зброї, яка дозволила б унаочнити їх порівняльну характеристику.

Позитивно оцінюючи неодноразове звернення Д.Тоїчкіна до аналізу іконографічних пам'яток, вдале вплетення в канву наукового дослідження уривків із поетичних творів різних часів, що оспівували зброю, радимо авторові ширше використовувати в наступних працях також фольклорні твори, які через народну традицію дають можливість глибше пізнати феномен козацької зброї, її місце та роль у житті українського суспільства досліджуваної доби.

Підсумовуючи, зазначимо, що значення нової монографії Д.Тоїчкіна полягає перш за все в її новизні, концептуальності та багатоплановості. Авторіві притаманні високий професіоналізм, ґрунтовне знання предмету, науковий, чіткий та логічний стиль викладу матеріалу, що відповідає меті й формату дослідження. Водночас не можна не відзначити очевидного літературного хисту, вдалого звернення до фразеологізмів, наповнення книги яскравими джерельними цитатами, що безумовно розширює потенційне коло читачів.

Посиліє позитивне враження від праці високий рівень її художнього оформлення, наповнення ілюстративним матеріалом, який не тільки збагачує зовнішній вигляд, але й уможливорює візуальне сприйняття описаних та проаналізованих у дослідженні зразків зброї. Книга має велике прикладне

значення, оскільки в ній викладено ретельну схему атрибуції клинкової зброї, яку можуть «взяти на озброєння» інші історики й музеєзнавці та використати в подальшій науковій і практичній діяльності.

І, насамкінець, важливими для розуміння та сприйняття книги є теплі слова присвяти, адресовані вчителеві й багаторічному наставникові автора – докторові історичних наук, професорові Марії Федорівні Дмитрієнко, яка впродовж своєї багатолітньої плідної діяльності виховала в Інституті історії України НАНУ потужну наукову школу висококваліфікованих фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін.

**М.Г.Палієнко (Київ),
І.В.Срібняк (Київ)**

**ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР.
І УКРАЇНА. – К.: Клю,
2013. – 784 с.**

На 2014 р. припадає трагічна дата світової історії – сторіччя від початку Великої війни, як називали Першу світову європейські історики через її тотальний характер та згубні наслідки. Це був перший військовий конфлікт глобального масштабу, відзначений величезними людськими й матеріальними втратами. Ставши, без перебільшення, епохальною подією для подальшого розвитку людської цивілізації (особливо це стосувалося Європи), у ній переплелися різні чинники історичного розвитку – соціальні, політичні, духовно-культурні тощо. У своїх кривавих

жорнах Велика війна перемолола цілі народи, стала каталізатором падіння імперій і виникнення на їх уламках національних держав. Вона глобалізувала військові конфлікти, активізувала соціальні рухи, що призвели до утвердження кривавих тоталітарних режимів, і, головне, поглибила гуманітарні проблеми, нівелювавши цінність людського життя.

Перша світова війна оголила всі суспільні суперечності й «виразки». Об'єднуючи людей перед загальною небезпекою, вона водночас вивела на поверхню внутрішні конфлікти та напругу, які нуртували в кожній із воюючих держав, і насамперед у таких мультинаціональних, як імперії Романових і Габсбургів. Усі негаразди та виклики кривавої епохи безпосередньо торкнулися українців і представників інших етносів, котрі проживали на територіях, що входили до складу Росії й Австро-Угорщини.

Відтак не дивно, що не тільки у зарубіжній, а й у вітчизняній історіографії спостерігається зростання інтересу до історії Великої війни. Особливо в останні два десятиріччя чимало науковців намагаються узагальнити оцінки минулого століття, роблять спроби виокремити та проаналізувати ті найбільш важливі події, які визначили головні лінії розвитку, вплинувши на хід і долю історії України у ХХ ст., особливо в першій його половині. Значна кількість дослідників наголошують, що серед таких непересічних подій важливе (якщо не головне) місце належить саме Першій світовій війні.

Коллективна праця українських істориків за редакцією академіка НАНУ В.Смолія побачила світ у київському видавництві «Клю» у переддень столітніх роковин від початку грандіозної бійни. Вихід цієї книги, без перебільшення, став знаковою подією не тільки для дослідників Першої світової війни, а й широкого загалу фахівців із вітчизняної історії та всіх, хто цікавиться минулим нашої країни. Це – перше в нашій історіографії ґрунтовне видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси як у підросійській, так і підавстрійській Україні, відтворенню загальної картини політичного, соціально-економічного,

етноконфесійного, ідеологічного та культурного життя українського народу у час воєнного лихоліття 1914–1918 рр.

Кістяк авторського колективу склали представники академічного Інституту історії України, насамперед співробітники (нинішні та колишні) відділу історії України XIX – початку XX ст. на чолі з його багатолітнім завідувачем, членом-кореспондентом НАНУ О.Реєнтом (він же – упорядник тому), а також провідні вітчизняні історики з різних регіонів нашої країни: В.Солдатенко, М.Литвин, І.Патер, Г.Турченко, Л.Жванко, М.Несук та ін.

Історіософія проблеми. Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад дослідника. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древньої філософської настанови – оповідати про будь-яке соціальне явище без гніву, пристрасті та осудження. Гнів – поганий порадник у житті. Недаром вже дві тисячі років тому римський філософ-стоїк і державний діяч Сенека порівнював гнів із тимчасовим божевіллям, оскільки він «так само наглухо закритий для порад і доводів розуму; так само збуджується за найдрібнішим приводом; нездатний відрізнити справедливе й істинне»¹. Із закликом до впокорення гніву виступав і християнський праведник Феофан Затворник, наголошуючи: «Прагніть смирення, – гнів і осудження відстануть самі по собі». І це при тому, що його ставлення до війни йшло в руслі вимог дев'ятнадцятого імперського століття й було досить-таки далеким від християнського смирення: «Справа війни – бадьоро стояти і завжди бути готовим вступити в бій з ворогом, себе не жаліючи й ворогу не потураючи»². У цих положеннях, як бачимо, уже закладено внутрішню суперечність у справі наукової безпристрасності щодо оцінки феномену війни. Описання її, як й іншого суспільного процесу, у принципі не може бути абстрактно об'єктивним, а лише суб'єкт-об'єктним процесом, що неминуче несе у собі відбиток світоглядних засад і моральних імперативів самого дослідника.

Особливо складно стало «без гніву та пристрасті» описувати війну після воістину кривавого двадцятого століття. З одного боку, люди вже певною мірою почали сприймати війну як звичне соціальне явище. Ще б пак: за останні 5,5 тис. літ людство пережило понад 14,5 тис. великих і малих війн, утішаючись усього лише 292 роками мирного життя. Однак, з іншого боку, доволі важко без осудження сприймати той факт, що за період з 1801 по 1913 рр. у війнах було загублено 5,6 млн людей, а в результаті двох останніх світових зіткнень загинуло, померло від голоду та епідемій ще понад 85 млн, 48 млн людей залишилися інвалідами. Не набагато покращилося становище й у другій половині XX ст., коли у світі було розв'язано 150 локальних війн і великих воєнних конфліктів із жертвами понад 25 млн людей³.

А тим часом особливість сучасних воєн полягає в тому, що вони ведуться не лише одними збройними силами, але й усією країною у цілому, мобілізуючи матеріальні та духовні сили народу. Війна веде до якісної зміни всіх

¹ [Електронний ресурс]: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1354021917>

² [Електронний ресурс]: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/feof_zatv/pisma5/txt05.html

³ [Електронний ресурс]: http://human_ecology.academic.ru/1372/%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0

сфер суспільного життя: політичного, економічного, соціального, духовного. Насамперед на воєнний лад перебудовується економіка. Наука спрямовується на вдосконалення озброєнь. Урешті-решт заручником війни стає весь народ. Украй несприятливі умови життя негативно відбиваються на його фізичному й духовному розвитку, часто-густо супроводжуючись справжнім голодом і масовою загибеллю від дистрофії. У цілому в найбільш загальній формі війна є крайньою формою конфлікту між державами, що знаходить свій вияв у прагненні вирішити питання внутрішньої і зовнішньої політики радикальними насильницькими методами.

Особливого трагізму набувають методи розв'язання внутрішніх конфліктів за умов громадянської війни, яка, попри свій крайній ступінь озлобленості, відрізняється ще й розмитістю суб'єктів конфлікту та складу його учасників, викривленим формулюванням їхніх інтересів і цілей. Насамперед громадянська війна характеризується складністю й невизначеністю складу супротивних сторін – через перехід з одного табору в інший, неможливість провести чітку грань між «комбатантами» й «некомбатантами», тобто між тими, що офіційно числяться в рядах воюючих сторін і тими, що там не числяться. У результаті вияву цих та інших факторів, у громадянській війні суттєво, а почасти й принципово діють уже зовсім інші соціально-політичні й психологічні закономірності, ніж у традиційних війнах між державами.

Ситуація ускладнюється й тим, що у процесі громадянських воєн, які часто-густо виростали з воєн міжнародних, поставали нові національні держави з їхнім культом могили Невідомого солдата як утілення жертовності окремого людського життя заради виживання держави-нації та набуття в її лоні кожним громадянином особистого безсмертя. Як зазначає сучасний дослідник Б.Андерсон, «у новітній культурі націоналізму жодні символи не привокують більшої уваги, ніж пам'ятники й могили Невідомих солдатів». І далі: «Культурна значимість таких монументів стає ще зрозумілішою, коли спробувати уявити собі, скажімо, могилу Невідомого марксиста або пам'ятник полеглим лібералам. Чи не виглядає це повним абсурдом? Справа в тому, що ні марксизм, ні лібералізм не переймаються особливо питанням смерті й безсмертя. Якщо ж націоналістична уява цим так цікавиться, це наводить на думку про її глибоку спорідненість з уявою релігійною»⁴. Ідея нації відповідає завданню мобілізації населення і його самоорганізації як жодна інша.

Попри те, що національна держава – явище здебільшого нової й новітньої історії, самі нації, на основі котрих виникають держави, трактуються як розгорнуті у часі й просторі явища, витоки яких сягають глибокого минулого, що прямує до такого ж безкінечного майбутнього. У подібний спосіб нація виступає як фактор, що забезпечує сув'язь простору і часу у життєдіяльності людини. Самі ж нації покликають до життя любов, яка нерідко пронизана духом самопожертви. Смерть за Батьківщину набуває моральної величі. Урешті-решт чари націоналізму обертають випадок на долю. Перефразовуючи в нашому контексті відомий вислів близького до Ф.Міттерана французького філософа і

⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.26.

політика Р.Дебре, можна сказати: «Так, я народився українцем цілком випадково, але ж, зрештою, Україна – вічна».

Отже за всіх своїх суперечностей, у своєму найбільш загальному вигляді війна виступає як складне соціальне явище, одна з форм вирішення суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та ряду інших суперечностей засобами соціального насилля – як між державами, народами та націями, так і між класами й соціальними групами. Більше того, сучасна війна з її безпрецедентною жорстокістю почала зачіпати життя кожної людини, кидаючи їй трагічний виклик, на який кожен особисто має знайти власну відповідь, свою правду і свою філософію життя. І у цьому процесі формування суспільної свідомості своє слово має сказати наука, адже лише вона і є систематизованим знанням, даючи людині своєрідну матрицю адекватного світосприйняття.

В історіософії західного світу, до якої ми останнім часом аж надто (і часом некритично) апелюємо, у цілому склався погляд на взаємозв'язок війни і процесу формування національної держави. Подальші дискусії навколо цієї проблеми тривають, однак уже виокремилася певна модель, яку можна взяти до уваги. Вихідним положенням у ній є те, що, можливо, у стародавньому світі та за середньовіччя й існували відособлені *етнічні спільноти*, однак вони не могли стати (і не ставали) основою державних утворень. На цю думку, очевидно, могли б пристати й українські історики. Однак у західній моделі приймається як аксіома, що *нації* не могли виникнути до початку західних демократичних революцій, які вперше вивели народні маси на політичну арену. При цьому нація визначається як «широка міжкласова спільнота, що утверджує свою особливу етнічну ідентичність та історію й претендує на свою власну державу»⁵. Наскільки вмотивована така позиція?

У цій моделі виділяються чотири етапи становлення національної держави. *Перший* – релігійний – в Європі XVI ст., коли протестантська Реформація і католицька Контрреформація сприяли утворенню нових спільнот на основі поширених народних мов і модерної світської практики, впроваджуваної досить нечисленним політичним класом. *Другий* – приблизно з 1700 р., коли державна експансія й комерційний капітал втягнув у національний дискурс навколо пробудження «громадянської» свідомості ширші верстви вищих класів. На *третьому* етапі наприкінці XVII ст. під тиском наростаючих фінансових криз і державного милітаризму на основі сформованих раніше «протонацій» почали виникати модерні міжкласові нації. Зростання військової повинності, позик та податків на війну сприяло політизації понять «народ» і «нація». Ідеологія націоналізму у централізованих Англії та Франції стала виконувати роль своєрідного «соціального клею» у процесі вдосконалення державного механізму. Після 1792 р. під тиском революційних і бонапартистських військ по всій Європі почали формуватися режими з опорою на милітарні державні формування й військові спільноти. Загальна військова повинність і ліквідація привілеїв означали виникнення модерної нації, що охоплювала собою все

⁵ Mann M. The Sources of Social Power. – Vol.I. – Cambridge, 1993. – P.215.

населення країни. На *четвертому* й заключному етапі, починаючи з кінця ХІХ ст., промисловий капітал зміцнював ці нації, покладаючи на державу дедалі більшу відповідальність за комунікації, загальну освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення й навіть сімейну моральність. Постає новий суспільний феномен – держава-нація. Тобто держава ставала «загальнонаціональною», культивує пристрасний націоналізм в емоційних сферах мілітаристського капіталістичного суспільства. Це дало підстави західним теоретикам дійти висновку, що нації й націоналізм виникають насамперед унаслідок діяльності мілітаристської держави.

З огляду на зазначене вище, українські історики, на нашу думку, мали б зважати на той факт, що ця модель формування нації в рамках державної структури посиляється здебільшого на унікальний досвід Західної Європи. Але чи підтверджується ця «дорожня карта» формування нації в умовах Центральної, а тим більше Східної Європи? На це запитання визнаний у світі дослідник Е.Сміт відповідає: «Якщо для Заходу характерна траєкторія “від держави до нації”, то Східну Європу й Азію більш переконливо можна проаналізувати з позиції моделі “від нації до держави”. Обидві моделі, як ми бачимо, являють собою лише грубі наближення, але вони служать нам нагадуванням про складнощі формування нації і необхідність обережно підходити до узагальнень із західного досвіду»⁶. Тобто на теоретичному рівні жорстке включення поняття нації в поняття «національна держава» створює перепони для розгляду проблеми *нації як спільноти*, внесення ясності в те, яким чином нація стала настільки значимою для безлічі людей у всьому світі та чому мільйони готові віддати своє життя за таку здавалося б абстракцію, як національна держава.

Чи не цей фактор – утворення нації як спільноти – виявлявся врешті-решт вирішальним, коли після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій нібито лише «за планами» дипломатів і видатних державних діячів почали формуватися більш пізні нації-держави шляхом укладення міжнародних угод? І ще одне, пов'язане з Першою світовою війною: наскільки вірна теза, що саме війна – рушій процесу створення держави й нації? Позаяк Україна настільки була обезсилена в результаті воєнного лихоліття, що це, урешті-решт, відобразилося й на тому місці в новому міжнародному порядку, яке вона посіла в ХХ ст.

Війна й «українське питання». Появу наукового дослідження «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» у вищеозначеному контексті, судячи з усього, слід розглядати як серйозну заявку на осмислення трагічних подій Першої світової та переростання їх у героїчну і сповнену драматизму боротьбу за проголошення й утвердження української національної держави на теренах переважного розселення українського етносу.

У цьому солідно оформленому виданні побачили світ згруповані за розділами новітні студії, присвячені комплексу ключових проблем Першої світової війни, їх перебігу та наслідкам для України. Праця позначена пошуком

⁶ Сміт Е. Национализм и модернизм. – Москва, 2004. – С.146.

нових методологічних позицій, ураховуючи, зокрема, основні тенденції розвитку європейської історіографії. Відмітною рисою є прагнення до залучення найширшого кола історичних джерел (архівних документів, офіційних і статистичних збірників, видань тогочасних державних і громадських організацій, матеріалів преси, мемуарів), різноманітної наукової літератури. Із нових методологічних позицій та використовуючи широке коло джерел автори представляють сучасне бачення Великої війни в історіографічному вимірі; місце українських територій у контексті міжнародних відносин і національної політики Росії; актуалізацію «українського питання» впродовж 1914–1918 рр.; соціально-економічне становище й повсякдення українського соціуму; функціонування громадських організацій та релігійного життя населення; ситуацію в Україні на завершальному етапі протистояння ворогуючих сторін тощо. Особливо цінними у плані новизни тематики стали студії, присвячені проблемам повсякденного життя та суспільних настроїв, маргіналізації соціуму, біженству й політиці українських національних урядів стосовно переміщених осіб, діяльності громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню, соціальному служінню духівництва різних релігійних конфесій, функціонуванню спецслужб і військової цензури, легітимістському руху в українських губерніях Росії, націтворчим процесам тощо.

Надзвичайно важливе місце у з'ясуванні наукових напрацювань з історії Великої війни, як на наш погляд, має розгляд процесу становлення історіографії проблеми в контексті впливу війни на український соціум. Цьому питанню присвячено нарис О.Реєнта та Б.Янишина – «Перша світова війна в українській історіографії» (с.18–60). Виходячи із загальних умов розвитку історіографії, науковці виокремили три етапи в дослідженні історії українських територій у контексті війни: міжвоєнний (1918–1939 рр.), період Другої світової й післявоєнний час (1939–1991 рр.), а також сучасний (від 1991 р.). В основному було проаналізовано праці українських авторів, утім, при розгляді ключових проблем та визначенні місця вітчизняної історіографії у сучасних дослідницьких тенденціях розглядалися й студії зарубіжних істориків.

Дослідники звертають увагу на те, що до 1990-х рр. Велика війна в історіографії на теренах СРСР залишалася в тіні Жовтневої революції 1917 р. та Великої Вітчизняної. В усталених ідеологічно-пафосних визначеннях, що відігравали ключову роль у міфологізації радянської історії, сюжети Першої світової війни виявилися нібито другорядними порівняно з революційними й воєнними подіями комуністичної доби. Отже закономірно, що найбільшу увагу О.Реєнт та Б.Янишин приділили саме сучасному етапу розвитку історіографічного процесу в Україні, який зводиться умовно до таких дослідницьких напрямів: орієнтаційний, економічний, соціальний, політичний, зовнішньополітичний, історія легіону УСС, перебіг воєнних операцій, полон, біженство і громадські організації, російська окупація Галичини й Буковини, регіоналістика, «культура війни» та ін.

Автори наголошують на тому, що нині в українській історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні – як на макро-, так і на мікрорівні, що

зумовлено насамперед зміною наукових пріоритетів в історіографічному процесі наприкінці ХХ ст. Ознайомившись з основними векторами досліджень європейських та російських істориків, вітчизняні фахівці сприйняли провідну на той час парадигму соціальної історії, яка головний наголос робила на дослідженні проблем людини (національних, соціальних, культурних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід, на думку О.Реєнта та Б.Янишина, має стати достатньо продуктивним для дослідження історії українських територій у час тієї війни. Доцільність такого підходу мотивується тим, що значна частина українських земель опинилася в епіцентрі бойових дій, стала прифронтовою зоною, суспільні процеси тут характеризувалися як різновекторністю, динамізмом, так і особливою своєрідністю, що й підтверджують розробки вітчизняних авторів, зокрема такої раніше замовчуваної теми, як проблема біженців (до них також зараховують «виселенців» і «вигнанців») у Першій світовій війні.

Як зазначають автори розділу, серед українських регіонів найкраще було вивчено (в тому числі й у вигляді дисертаційних праць) історію Галичини та Буковини, а також частково Волині, де дослідники звертали увагу насамперед на політику австрійської й російської адміністрацій (щоправда, без проведення компаративістського аналізу), соціально-економічне становище населення, умови його виживання у воєнний час, проблему біженства. Робиться наголос, що саме при вивченні регіональних аспектів доречним і необхідним видається застосування методів соціальної історії.

Отже, на думку О.Реєнта та Б.Янишина, з якою важко не погодитися, кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х рр. значною мірою вплинула на стан вивчення та зацікавленість історією українських територій у Великій війні. Однак цей регіональний підхід не міг покрити собою необхідність створення вітчизняної синтетичної праці, де цілісність життя українського суспільства розглядалася б упродовж 1914–1918 рр. у різних площинах. Автори констатують, що на сьогодні наша історіографія налічує чималий масив праць, написаних із різних методологічних позицій та з більшою чи меншою науковою вартістю й новизною. Але для багатьох із них характерні вузькість (подекуди фрагментарність) у виборі предмета дослідження, а отже, у них не охоплено всієї складності проблематики Першої світової війни. Відповідно потребують, серед іншого, подальших студіювань розвиток міжнаціональних відносин на українських територіях, особливо на рівні ментальності «простих» обивателів, питання військово-історичної антропології, широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали змін унаслідок усеосяжного впливу війни на різноманітні сфери життя українського суспільства, у тому числі освіти, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного й індивідуального побуту, очікування, цінності, що відносяться до одного з найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової війни – «культури війни», низка проблем із життя воєнного соціуму – історія повсякденності, жінок, дітей, різних соціальних груп тощо.

Отож, вирішуючи поставлені завдання, авторський колектив наукового дослідження наголошує на тому, що Перша світова війна є вагомою віхою у справі досягнення ідейної консолідації української нації, важливим етапом вітчизняного державотворення й забезпечення соборності українських земель. Невипадково на сторінках рецензованого видання його автори значну увагу приділили багатьом аспектам актуалізації «українського питання» під час Великої війни, яке перетворилося на важливу проблему міжнародного життя, а сам український народ – з об'єкта на суб'єкт міжнародного права, як серед політикуму й більш широких кіл у Росії та Австро-Угорщині, так і для керівництва Центральних держав, Антанти. Адже, не маючи на початок світової війни своєї державності, українські території займали особливе місце у стратегічних планах обох ворогуючих блоків, що перетворювало Україну не тільки на один із найважливіших плацдармів воєнного протистояння, а й вагомий регіон у перекроєній Європі. Як зазначає В.Солдатенко, «об'єктивно «українське питання», і, відповідно, роль незалежної української державності у структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відображення у стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україну вони розцінювали як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії». Натомість керівництво країн Антанти, на відміну від Центральних держав, переслідуючи у Великій війні власні великодержавні політичні цілі, «залишало розв'язання «українського питання» загалом поза увагою» (с.108).

Початок Великої війни радикально змінив національно-політичну ситуацію для українців, державницькі змагання яких переходили із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину. За словами О.Рубльова, «зважаючи на те, що по обидва боки від Збруча людність лояльно ставилася до імперій, під пануванням яких перебувала, що формально розвело її по антагоністичних мілітарних таборах, українці Галичини й наддніпрянські емігранти, зорієнтувавшись у ситуації, узяли національно-політичну ініціативу у свої руки» (с.343). У студіях на сторінках видання науковці висвітлили, поряд з іншим, реальне становище політичних сил українства в Росії та Австро-Угорщині, проаналізували пошук ним шляхів національного державотворення в умовах війни, роль та участь вітчизняної інтелектуальної еліти в націєтворчих процесах, причини й заходи з активізації репресивної політики російського уряду, чинники ворожого ставлення російської громадськості до українського національно-визвольного руху та ін.

Можна погодитися з тими окремими твердженнями, що однаковість у визначенні майбутнього України не існувало ані серед широких кіл українства, ані серед його провідного інтелектуального прошарку – інтелігенції, у центрі уваги якої перебували як загальні питання національної ідеї, так і головні шляхи та механізми розв'язання безпосередньо «українського питання». Зокрема, на думку І.Коляди, «за наявності загальної спільної мети, що полягала в національному визволенні українського народу, кожне політичне угруповання пропагувало свій власний шлях до його конкретної реалізації, а

інтелігенції так і не вдалося підвести під український рух широку соціальну базу» (с.318). Утім, беззаперечним є факт, що українська інтелектуальна еліта відіграла непересічну роль у процесі національної ідентичності й пробудження національних почувань, накресливала національні соборницькі вимоги.

Актуалізація «українського питання» у суспільстві в роки Великої війни, яке було розділене не лише кордонами ворогуючих блоків, а й ідеологічними поглядами, на своєму шляху зіткнулася з багатьма перепонами як об'єктивного, так і суб'єктивного плану. За словами В.Милька, який з'ясував позицію депутатів Державної думи щодо «галицького питання», відсутність конкретних результатів його обговорення в умовах проведення урядом політики зросійщення була «обумовлена браком у російському парламенті представників українського національно-визвольного руху, непослідовністю позиції кадетів щодо вказаної проблеми та небажанням (і нездатністю) лівих фракцій вийти за рамки тактики боротьби за революційний електорат шляхом виголошення емоційно-риторичних промов. Така ситуація вела до поступового (а, можливо, і надто повільного) усвідомлення представниками національно свідомого українства необхідності самостійної боротьби за свої політичні та культурницькі права» (с.332).

Збройне протистояння імперій сколихнуло національні почування українців у Росії й Австро-Угорщині, примусило боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразно заявити про свої політичні вимоги щодо створення української соборної держави. Утіленням самостійницьких, соборницьких ідей, висунутих ще на зламі ХІХ–ХХ ст. галицькими українськими політичними партіями й згодом розвинутих політичними емігрантами з Наддніпрянщини напередодні та на початку Першої світової війни, стало заснування ними в перші її дні Союзу визволення України (СВУ), який мав уособлювати безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України, а його завданням стало відродження самостійної української держави. Політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила, на думку І.Патера, про те, що ця «організація реально оцінювала міжнародну ситуацію, мала власну концепцію щодо ролі «українського питання» в європейській політиці» (с.375). Науковці на сторінках рецензованої книги доводять, що попри негативне сприйняття переважною більшістю наддніпрянських політичних організацій, які мріяли про автономію в межах Росії, права СВУ з її австро-німецькою орієнтацією на репрезентацію національно-політичних інтересів східноукраїнських земель, тактичною лінією в національно-визвольній справі цієї організації від перших днів заснування була орієнтація на власні сили, а найближчою практичною метою політики – соборність України.

Війна «націоналізувала» українців, мобілізованих до армій багатонаціональних Російської та Австро-Угорської імперій, де відбувалося усвідомлення ними власної національної ідентичності. Натомість тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала із західних українських регіонів десятки тисяч осіб – австрійських підданих, котрі мали досвід цивілізованої національної політики, до внутрішніх губерній Росії. Таким чином вона мимоволі сприяла

тісним контактам власних підданих-«малоросіяв» із галицькими українцями. Зрештою, за словами О.Рубльова, «саме царат і російські націоналістичні організації такими діями значною мірою спричинили/уможливили вибух Української революції навесні 1917 р.» (с.361).

Мобілізаційні зрушення та соціальне виснаження. Перша світова війна кардинально вплинула на всі сфери життя населення українських регіонів, на території яких відбувалися кровопролитні бої. Саме цими теренами з півночі на південь пролягала широка смуга Південно-Західного та Румунського фронтів, східніше за якими простягався тил російської армії, що теж не в меншій мірі ніс на собі важкий тягар воєнного лихоліття: постачання, розквартирування військ, лікування поранених і хворих, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих, налагодження виробництва для забезпечення найнеобхідніших потреб. Від економічного й людського потенціалу України значною мірою залежали стабільне існування та життєдіяльність інших європейських регіонів Російської імперії. Без її хліба, вугілля, металу успішне ведення бойових дій і забезпечення фронту й тилу всім необхідним було неможливим. Із текстів авторів нарисів про соціально-економічні процеси в українських губерніях у роки Великої війни (О.Реєнт, О.Сердюк, В.Шевченко, Г.Турченко) чітко проступає думка, що затяжний характер ведення війни невпинно спрямовував економічний розвиток Російської імперії (особливо українські промислові регіони) у суто мілітарне русло. Однак правлячі кола Росії, попри відверте втручання держави в економіку, виявилися неспроможними «підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, а тил був кинутий напризволяще» (с.405). Такі диспропорції у час воєнного лихоліття посилювали соціальну напругу, а тому не дивно, що скрутне життя та важкі умови праці сприяли розгортанню робітничого, селянського руху.

За час війни сталися кардинальні зміни в етнонаціональному й соціальному складі українських регіонів, особливо посилювався мультинаціональний характер Півдня Російської імперії. Попри певні проблеми, у цілому спілкування не виходило «за цивілізовані рамки й не набувало форм відкритих конфліктів на національному ґрунті» (с.412). Війна сприяла розширенню контактів місцевого населення й посиленню обміну інформацією з навколишнім світом. Зокрема, Ф.Турченко, здійснивши ґрунтовний аналіз зміни світогляду окремих соціальних груп стосовно мешканців села, констатував, що «все це в комплексі можна характеризувати як осучаснення засобами війни українського селянства, його модернізацію, прилучення його хоча й до специфічних, але все ж таки цілком реальних стандартів ХХ ст.» (с.414).

У книзі робиться наголос на новому статусі жінки в мілітаризованому суспільстві, перед якою відчинилися двері у світ, що традиційно належав «сильнішій» статі. Перша світова війна почала змінювати традиційне співвідношення, коли чоловіки перебували на полі бою, а жінки пасивно чекали на них у тилу. Тепер вони служили на фронті сестрами милосердя, проявляли героїзм на передовій, працювали на військових підприємствах, заміщали чоловіків на важких роботах, брали участь у страйковому русі, без чоловічої опіки мірували

до міст. Нові обов'язки спричинювали зміни у світогляді жінки, додавали їй самоповаги та впевненості, що, зрештою, впливало й на чоловіків, формувало нові стосунки у сім'ї, які відповідали стандартам модерної епохи.

Війна, а тим більше настільки глобального та затяжного характеру, як Перша світова, завжди пов'язана з докорінними змінами у житті всього суспільства, а отже, і кожного його члена. Посилення загальної кризи в умовах воєнного лихоліття, дезорганізація, занепад поглибили конфлікт між державою і громадянами, знизили моральний поріг суспільства, знецінили людське життя до мізерної статистичної величини. За словами О.Вільшанської, «війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом тяжкого повсякденного життя, у втомленому суспільстві назріла криза» (с.465). Воєнне лихоліття стало, таким чином, випробуванням моральних принципів і стійкості щодо існуючих труднощів пересічних громадян. Десятки мільйонів людей було вирвано зі свого звичного соціального середовища, втрачалися соціальні, економічні, культурні й духовні зв'язки, відбувався розпад соціальних груп. Усе це вело до «переоцінки цінностей», що об'єктивно посилювало маргіналізацію, і як наслідок – збільшувалася кількість людей девіантної поведінки. Природним було зростання у воєнний час статистики кримінальних і побутових злочинів, хуліганства, порушень громадського порядку, аморальності в повсякденному житті.

Багато людей поступово перетворювалися на духовних і соціальних люмпенів, повністю залежних від непередбачуваних і безконтрольних дій влади, демагогів та авантюристів. Можна погодитися з висновком О.Кириєнка, що Перша світова війна, яка змінила суспільну психологію й індивідуальну свідомість людей, стала величезним випробуванням для соціуму. Люди втрачали не лише свою звичну роботу, спосіб життя, матеріальні блага, але й традиційні цінності. Найбільш уразливими виявилися жінки, діти, особи літнього віку, скалічені фронтовики, військовополонені. Як констатує автор, «війна забрала найбільш сміливих, відданих та чесних людей. Ті, кому вдалося вижити, були втягнуті у вир подальших революційних та воєнних подій, які тривали до 1920-х рр. Соціальна маргіналізація перетворила людей на маріонеток в ідеологічних і пропагандистських іграх політичних сил, обумовила численні військові та політичні злочини, погроми, низьку політичну культуру мас» (с.480).

Важливе місце у книзі посіла проблема біженства в українських губерніях – соціально-політичного явища, що стало однією з найбільш похмурих сторінок Великої війни. Трагедію біженства, коли мирні люди, силою обставин позбавлені звичного життєвого укладу та житла, змушені були цілими селами й містечками зриватися з рідних місць і рухатися без певної мети у глиб імперії, розділили мільйонні маси населення не тільки Галичини, Буковини, Волині, Поділля, а й Царства Польського, Прибалтики, Білорусі, Кавказу. Авторці ґрунтового нарису про зазначену проблему, Т.Лазанській, удалося розкрити всю повноту цієї драми, викликаній не тільки об'єктивними чинниками розгортання воєнних подій, а й політикою військової та цивільної влади стосовно своїх співвітчизників у прифронтових районах.

Уже в перший рік воєнного протистояння, коли було зруйновано усталений уклад у Галичині, на Буковині й Волині, біженство з цих регіонів набуло

неабияких розмірів. Утім, воно не йшло ні в яке порівняння з рухом на схід мирних жителів прифронтових районів навесні – улітку 1915 р., під час відступу російської армії. Заручниками політики самодержавної влади стали мільйони громадян, яких здебільшого примусово зганяли з рідних місць проживання й висилали у внутрішні губернії Російської імперії, прирікаючи на розорення, гіркі поневір'яння, а то й загибель. Згубними для економіки прифронтової смуги виявилися накази російської ставки, згідно з якими в разі відступу слід було залишати пустку. Непосильні реквізиції худоби, фуражу, збіжжя, примусові роботи остаточно підривали економічну основу господарювання у прифронтовій смузі. На думку Т.Лазанської, «шкідливою для держави у цілому виявилася насильницька евакуація населення, яка призвела до додаткових витрат державних коштів. Сама присутність великої кількості знедолених біженців повсюдно посилювала й без того гнітюче враження від невдалих воєнних дій російської армії, сіяла у суспільстві недовіру у військову могутність Російської імперії та її влади. Невиправдані жертви, які несло мирне населення на олтар війни, створювали додаткову напругу у суспільстві, що посилювалася з кожним роком війни, а разом з іншими факторами прискорювала падіння самодержавного ладу» (с.508–509).

На завершальному етапі Великої війни, в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності гостро постала проблема не тільки організації соціального захисту, а й проведення реєвакуації біженців. Зокрема, влада Української Держави в доволі несприятливих зовнішніх умовах, за цілої низки економічних і фінансових проблем спромоглася вписати у систему політичних координат це досить складне завдання. Його реалізацією займалася відповідна вертикаль, реформована центральна ланка, де на першому місці перебував біженецький департамент МВС. Л.Жванко акцентує увагу на тому факті, що «угоди української сторони з австро-угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами щодо репатріації біженців стали одним із перших у ХХ ст. прикладів міждержавного врегулювання нової гуманітарної проблеми, з якою зіткнулася цивілізація, розплачуючись за амбіції колишніх імперій» (с.533).

Порушується у книзі й така важлива проблема, як діяльність громадських організацій на українських територіях у роки Великої війни у справі допомоги як пораненим, хворим і скаліченим військовослужбовцям, так і різним категоріям постраждалого цивільного населення, що набула величезних розмірів. Як з'ясував О.Донік, найбільш вагомою та досить відчутною була гуманітарна робота осередків усеросійських союзів земств (ВЗС) і міст (ВСМ), тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування. Особливо важливу роль у справі опіки вояків і цивільних, у тому числі біженців, ці громадські організації відіграли у прифронтових районах – у Галичині, на Волині й Буковині. На думку автора, у цілому в роки Першої світової війни діяльність громадських об'єднань добродійного спрямування в Україні «виявилася досить ефективною, стала [...] яскравим прикладом згуртування суспільства у кризовий період новітньої вітчизняної історії, викликаний екстремальними умовами воєнного часу» (с.559).

Окремий блок нарисів присвячено соціальному й культурному виміру православно- та греко-католицького духівництва, його світоглядним засадам, становищу релігійних громад під час Великої війни. Так, Г. Степаненко дослідила систему благодійності православної церкви, яка передбачала, зокрема, опіку родин військовослужбовців, матеріальну підтримку шпиталів тощо, а її функціонування «забезпечувалося не лише примусовими заходами, що засвідчує подвижництво багатьох православних священників, активне і сумлінне соціальне служіння окремих представників білого духовенства та чернецтва» (с.570). На думку А.Заярнюка та В.Расевича, війна серед іншого поставила під сумнів цілий комплекс світоглядних засад греко-католицького священства, визначальних для формування власної ідентичності. Відзначили автори й таку особливість, що «разюча схожість у поведінці, з одного боку, австрійської, а з іншого – російської цивільної та військової адміністрації, була одним із головних чинників того відчуження між служителями релігійного культу й державою, яке гостро відчувало в роки війни греко-католицьке духовенство» (с.620).

Упродовж 1914–1918 рр., як зазначив А. Стародуб, представники австро-угорського та російського військового командування й цивільної адміністрації серйозно ставилися до релігійного чинника. Зокрема, віденський уряд здійснював заходи, які «зводилися майже виключно до каральних акцій щодо всіх запідозрюваних у москвофільстві», утім офіційному Відню «не вдалося віднайти ефективної моделі, яка б запобігала зміні конфесійної ситуації в Галичині, однак виключала безпосереднє використання силового тиску». Натомість головними причинами невдалих російських спроб використання релігійного фактора, а саме «операції з «возз'єднання» з православною церквою, були неприхована заполітизованість православних місіонерів і неадекватні уявлення про нібито загальне бажання греко-католиків зрестися унії» (с.588).

Останній розділ книги присвячено розгляду переважно політико-ідеологічних і військових питань в Україні на завершальному етапі Великої війни, яка активізувала національно-визвольні змагання українців, а саме у часи існування Української Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського, Директорії, ЗУНР. Із текстів нарисів чітко простежується думка, що успішній реалізації справи побудови незалежної України не тільки наприкінці Першої світової війни, а й у цілому в період національної революції 1917–1921 рр. завадила асинхронність етнополітичного розвитку доволі просунутої з погляду національної свідомості Галичини та дещо відсталого у цьому розумінні підросійської України, де відповідний революційний рух лише «прямував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вирватися з магнетичного поля імперщини»⁷.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що колективна праця «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» стала помітним явищем в українській історичній науці. У книзі ґрунтовно й ретельно аналізується комплекс складних і суперечливих проблем періоду Першої світової війни в Україні. Це видання

⁷ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його жс.* Між історією й політикою. – Мюнхен, 1973. – С.216.

сміливо можна віднести до наукової продукції новаторського типу, яка не лише відтворює історичні картини непростого часу Глобального воєнного лихоліття, а й спонукає до певних роздумів і міркувань про шляхи розвитку сучасної України.

Історики – не судді, їхнє завдання полягає в тому, щоб описати й пояснити реальні історичні трансформації. Тим більше, вони не ставлять перед собою мети створення якоїсь узагальнюючої теорії національно-державного будівництва, чи то за умов війни, чи в мирний час – це предмет дослідження інших наук. Однак історики можуть представити широку панораму емпіричних студювань, які дозволяють дослідникам другої хвилі класифікувати й узагальнювати досвід становлення української державності як процесу, що відбувався в рамках більш глобальної історії воєнного лихоліття початку ХХ ст. Однак, попри все зазначене, у цьому аналізі істориків має бути присутньою певна система координат з обумовленою точкою відліку, інакше історичний процес перетвориться на описання безкінечної множини окремих подій. Такою реперною точкою в рецензованій праці й стала Велика війна, а головний вектор в аналізі масштабної трансформації суспільства почала визначати саме потужна динаміка становлення української нації-держави як суб'єкта світового суспільного процесу. І авторському колективу, як на наш погляд, удалося впоратися з вирішенням цих завдань.

Насамперед, це стосується осмислення імперського минулого, яке й до сьогоднішнього дня все ще залишається актуальним. Якими б трагічними не виявилися роки Першої світової війни, але після 1918 р. хід історії круто змінився. Падіння імперій Гогенцоллернів, Габсбургів, Романових, а також Османської імперії поклало кінець легітимності імперського типу правління. Із периферійних осколків цих утворень виникло нагромадження хай спершу слабких, переважно аграрних національних держав у Центральній та Східній Європі. Однак в подальшому сам факт створення Ліги Націй уже знаменував собою прагнення до легітимації цих нових національних держав – відтепер національна держава стала міжнародною нормою. Для подальшої долі України це було вкрай важливим.

Криза воєнного лихоліття показала водночас, що всі національні держави пережили капіталізм подібним чином, але відбувалося це не за одним лекалом. Досвід України засвідчує, що національна спільнота, покриваючи собою класове розмежування, поступово пов'язувала окремі групи своєрідним соціальним клеєм, у ролі якого виступала ідея «спільності історичної долі» – не в метафізичному розумінні фатуму, а як колективне устремління до майбутнього, котре мало ще згодом оформитися й утвердитися у площині загальноприйнятої літературної мови, усвідомлення спільності історичної долі, спільної культури й норм повсякденного життя, а в кінцевому підсумку – в утворенні громадянського суспільства в рамках спільних законів та політичних інститутів.

Актуальність рецензованого дослідження полягає саме в тому, що й до сьогоднішнього дня проблеми розбудови нації-держави ще не вирішено в належній мірі. Усі ми маємо дійти згоди стосовно того, що національну спільноту нам не створить «ані цар, ані Бог, ані герой», адже вона є продуктом довгого і

складного історичного процесу. Консолідація нації забезпечується взаємодією цілого ряду об'єктивних факторів (економічних, політичних, мовних, культурних, релігійних, географічних, історичних) та їх суб'єктивних відображень у колективній свідомості людей. Ці чинники можуть взаємно мінятися ролями, а значимість їх може чи то зростати, чи то знижуватися. «Але, – як зазначає теоретик націєтворення М.Грох, – три із них залишаються абсолютно не замінимими: (1) це «пам'ять» про спільне минуле, що тлумачиться як «доля» групи чи бодай її ключових елементів; (2) щільність та інтенсивність мовних або культурних зв'язків, які забезпечують більш високий рівень соціальної комунікації в рамках групи, ніж за її межами; (3) концепція рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство»⁸.

Зрозуміла річ, траєкторія будь-якого національного руху вичерпується лише тоді, коли програми щодо забезпечення дієвості всіх трьох факторів буде виконано. Однак, до честі авторського колективу рецензованого видання, у формуванні першого із зазначених чинників – *усвідомлення широкою громадською спільнотою історичної долі* – роль і значимість аналізованої праці вже є непересічною. Сьогодні ми стаємо свідками того, що у суспільному житті України практично відтворено ту саму триєдину комбінацію завдань, які складали у загальних рисах національну програму й сто років тому. Зрозуміла річ, що вирішувати їх доводиться за принципово нових умов глобалізації та інтеграційних процесів (Європейський, Євразійський союзи). Але попри все, три зазначені вище фактори знову ж таки пов'язані один з одним спільним пафосом – утвердження України як рівноправного суб'єкта сучасної світової спільноти. Знову на поверхню суспільного життя піднялися мовні й культурні вимоги, які, щоправда, дехто схильний вирішувати шляхом якщо не громадянської війни, то нагнітанням громадянського протистояння. Відтак уроки виснаження націєтворчого потенціалу України у часи воєнного лихоліття мали б нас дечому навчити.

⁸ *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процессы строительства наций в Европе // *Нации и национализм.* – Москва, 2002. – С.122.

В.М.Ткаченко (Київ)

ХРОНІКА

А.Г.Кудінова (Київ),
Ю.М.Кудінов (Київ), О.О.Дячок (Дніпропетровськ)

VII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА»

Захід відбувся 24–25 жовтня 2013 р. у Дніпропетровську. Організаторами конференції виступили Міністерство освіти і науки України, Академія митної служби України (АМСУ), Інститут історії України НАНУ та Регіональний навчальний центр Європейського регіону Всесвітньої митної організації (РНЦ ЄР ВМитО). Слід зазначити, що співробітництво Академії митної служби та академічного Інституту історії України у проведенні зустрічей науковців, котрі досліджують відповідну тематику, було започатковане ще 2011 р. і на сьогодні стало вже традиційним. У ролі модераторів пленарного та секційних засідань виступили представники АМСУ, зокрема В.Ченцов, К.Колесников та О.Дячок.

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся виконувач обов'язків ректора Академії митної служби України *Віктор Ченцов*. Його доповідь представляла собою звіт про наукову діяльність вищого навчального закладу. Ішлося про спільну роботу АМСУ та РНЦ ЄР ВМитО у сфері підготовки дипломованих спеціалістів-митників, вивчення ними обов'язкової навчальної дисципліни «Історія митної справи». У своєму виступі доповідач презентував підручники «Історія митної справи в Україні», «Історія митної діяльності України в європейському контексті», авторами яких є представники викладацького складу АМСУ, а також три випуски фахового видання «Історія торгівлі, податків та мита» (№1 і №2 за 2012 р., №1 за 2013 р.), в якому публікуються результати спеціалізованих дисертаційних досліджень і матеріали конференцій. Було зауважено про захист О.Поліщуком кандидатської дисертації на тему «Боротьба органів митної справи у СРСР із контрабандою», докторських дисертацій і видання монографій О.Морозовим («Митна система українських губерній Російської імперії») та К.Колесниковим («Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації»).

Експерт із митного контролю й аудиту відділу інституційного розвитку місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові й Україні (EUBAM) *Андрій Віденов* виголосив доповідь «Міжнародна торгівля і митний контроль: учора, сьогодні, завтра», а угорський дослідник *Криштоф Бакай Петер* у виступі «Історія митно-фінансової служби Угорщини» висвітлив сторінки історії митної служби цієї країни.

Канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права АМСУ *Костянтин Колесников*, який за тиждень до конференції успішно захистив докторську дисертацію, виступив із доповіддю «Торговий флот античних держав Північного

Понту: загальний огляд», наголосивши на наявності в римських провінціях Північного Причорномор'я митних відносин. Автор презентував свою монографію «Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації», серед головних аспектів дослідження: політико-економічні структури Тіри, Ольвії, Херсонеса, Боспору, почасти Римської імперії, дотичні митно-податкової сфери, та їх відображення у стародавніх джерелах і сучасній історіографії; джерела історії митних відносин еллінських колоній Північного Понту, проблеми їх історіографічної інтерпретації та можливості реконструкції (точніше моделювання) цих відносин. Як наголосив дослідник, головна мета його монографії – з'ясування ймовірності відтворення історії митних відносин у Північному Причорномор'ї доби Римської імперії за наявною джерельною базою (нумізматичні, археологічні, епіграфічні матеріали, рескрипти й едикти римських імператорів, нарративні джерела, перипли, тобто описи судноплавних маршрутів, карти тощо). К. Колесников подав вичерпний перелік магістратів і приватних осіб, задіяних у митній діяльності міст Північного Причорномор'я римського періоду. Також було представлено зразки офіційного листування мешканців Тіри й Херсонеса з легатами Нижньої Мезії та римськими імператорами щодо митного імунітету, датовані кінцем II ст. н.е.

Першим виступом на вечірньому засіданні стала присвячена історії митниці доповідь дослідника з Мюнстера (Німеччина), почесного доктора АМСУ, доктора, професора Федерального університету прикладних адміністративних наук *Геллерта Лотаря*. Автор, зокрема, наголосив, що на початку XIX ст. у межах сучасної Німеччини існувало 800 митних кордонів, у 1834 р. було утворено Німецький митний союз, а 1869 р. ухвалено перший митний акт. Радник зі впровадження належного управління місії Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM) *Андраш Худьїк* у своєму виступі «Чи невіддільна митниця від корупції?» припустив, що митні збори є чи не найстарішою формою оподаткування та завжди були одним із найважливіших джерел державних прибутків. Причому кожен етап митного ланцюга може використовуватися для здійснення акту корупції. Автор виділяє три типи корупційних діянь, пов'язаних зі звичайними процедурами (прискорення митного огляду), із шахрайством (сплата меншої суми податку чи несплата взагалі), із кримінальною діяльністю (отримання негласного дозволу на незаконні надприбуткові операції, наприклад наркоторгівлю).

Канд. іст. наук, старший викладач Кримського гуманітарного університету (Ялта) *Андрій Алексаха* представив доповідь «Демографічний фактор у розвитку промисловості й торгівлі», а канд. іст. наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету імені Б.Грінченка *Юрій Кудінов* у своєму виступі «Козакознавчі студії Любомира Винара: історіографічний аналіз» встановив, що новаторством Л.Винара стало системне дослідження молдавського вектора політики козацьких провідників XVI–XVII ст., оцінка позицій Ватикану та Австрії в антитурецькій коаліції та участь у ній козацтва, проблема періодизації козацької історії залежно від взаємостосунків городового та запорозького козацтва, оцінки діяльності Б.Хмельницького та А.Войнаровського, котрі прагнули зберегти Військо Запорозьке як геополітичну реальність Центрально-Східної Європи. Аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України *Анна Кудінова* в доповіді «Українська ярмаркова торгівля у студіях І.О.Гуржія» виокремила різноманітні аспекти дослідження ярмарків відомим радянським істориком, зокрема серед ярмаркових субкультур і контркультур, задіяних на ярмарках, фігурують купці, скупники,

кущі-скупники; попри розвиток залізничного та водного транспорту в пореформений період, виникнення й активний розвиток постійної торгівлі не всі ярмаркові торги за-непали, частина їх трансформувалася в пункти оптового товарообміну, звідки сільськогосподарська та промислова продукція надходила в губернії Малоросії, решти Російської імперії та на експорт; українські землі й торгівля в їх межах розглядалися як одна з невід'ємних складових усеросійського ринку.

Канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Каразіна *Андрій Домановський* у виступі «Соціальна етика торгівлі у Візантії: до постановки питання» проаналізував ставлення до торгівлі серед різноманітних прошарків і груп візантійського суспільства на різних етапах історичного розвитку, виокремивши відмінності залежно від територіального розташування й характеру економіки окремих регіонів імперії. Канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара *Геннадій Виноградов* у доповіді «Хозарсько-норманська торговельна мережа Східної Європи як провідний чинник давньоруського державотворення» висловив гіпотезу про хозарсько-норманські впливи на формування киево-руської державності, наголосивши на формуванні хозарами та норманами торговельної мережі, що пролягала по території Русі та каталізувала регулярні й стабільні взаємовідносини не лише серед східнослов'янських племінних союзів, але тісно пов'язала регіон із християнським та ісламським світами. Автор не виключив можливості утворення Русі як середньовічної держави на місці колишніх хозарсько-норманських торговельно-ринкових осередків, зокрема існування торговельного шляху вздовж головних річкових систем Східної Європи (наприклад так званий шлях «із хозар у німці»). Канд. іст. наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету *Юлія Головка* у виступі «Чорноморська торгівля та Крим у проектах Варфоломія Галлери (1790-ті рр.)» проаналізувала проектні документи В.Галлери, його внесок у вивчення середземноморської торгівлі та комерційних перспектив портових міст Кримського півострова й комплексу економічних заходів для забезпечення їх стабільного розвитку.

Д-р іст. наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України *Олег Морозов* розповів про перспективи написання нової монографії та в доповіді «Імпорт бойових кораблів для військово-морських флотів у другій половині XIX ст.» зауважив про високі темпи розвитку військового суднобудівництва станом на початок XX ст., виокремив держави, які виступали в ролі основних замовників і постачальників бойових кораблів, фірми, що спеціалізувалися на будівництві технічно найскладніших зразків – міноносців, а як провідні країни-експортери визначив Великобританію, Францію та Німеччину.

У своєму дослідженні «Махновські скарби» канд. іст. наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара *Дмитро Архирейський* на основі документальних джерел та фольклорних матеріалів проаналізував місця виявлення так званих «скарбів Нестора Махна», а також презентував власну монографію «Радянська митна служба міжвоєнної України». До слова, за п'ять днів по конференції Д.Архирейський успішно захистив докторську дисертацію.

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Харківського історичного музею *Сергій Дейнеко* в доповіді «До питання про розграбування Таганрозької митниці (грудень 1919 – січень 1920 рр.)» визначив Таганрозьку портову митницю як один із центрів масової евакуації митних закладів із західного кордону Російської імперії початку XX ст., проаналізував

особливості занепаду її діяльності в результаті приходу денікінців, констатував пограбування цієї митної установи й окреслив приблизні обсяги знищеного та вкраденого майна.

Завершила перший день роботи конференції доповідь канд. іст. наук, доцента, докторанта кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка *Миколи Олійника* «Практика стягнення продподатку на Поділлі в 1921–1923 рр.». Автор наголосив на неефективності та насильницькому характері продподатку в перші роки непу на території Поділля й визначив його як каталізатор переходу до грошових форм стягування податків з одночасним зменшенням їх розмірів.

25 жовтня робота конференції тривала у формі секційного засідання. Першою було представлено доповідь курсанта 4-го курсу юридичного факультету АМСУ *Анни Новотоцьких* «Українсько-турецька торгівля в 1920-х рр.». Авторка дійшла висновку про еволюцію торговельних відносин від безсистемної та стихійної торгівлі до юридично оформленого й адміністративно контрольованого торговельного обігу. Канд. іст. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права АМСУ *Олег Дячок* у дослідженні «Провдосконалення методичного забезпечення навчальної дисципліни «Історія митної діяльності»» запропонував на основі різних типів історичних джерел вивчати економічні й організаційні аспекти діяльності митниць періоду Великого князівства Литовського та на прикладі Раффельштетгенського митного статуту 904–906 рр. спростував тезу про роботу руських купців X ст. в єдиному загальноєвропейському правовому полі. Дніпропетровські дослідники *Наталія Навроцька* (канд. економ. наук, доцент кафедри міжнародної економіки АМСУ) та *Олег Ісак* (студент 4-го курсу факультету економіки і менеджменту АМСУ) у спільній доповіді «Тенденції розвитку офшорного бізнесу у сучасній економіці» проаналізували особливості діяльності компаній, що використовують безподаткові чи низькоподаткові режими, а також висловили тезу про офшорний бізнес як невід'ємну складову розвитку глобальної економіки.

Підсумком роботи конференції стало внесення пропозицій і рекомендацій стосовно теорії та практичної діяльності митних служб України й держав-членів ЄС, напрямів їх співпраці, а також організаційні аспекти підготовки чергового наукового заходу, котрий відбудеться в 2014 р.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бабин Яр: масове убивство

і пам'ять про нього: Мат. міжнар. наук. конф., 24–25 жовтня 2011 р., Київ / Відп. ред. М.Тяглий. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 256 с.

Битва за Дніпро: До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Мат.

Всеукр. наук. конф., Київ, 31 жовтня 2013 р. / Упор. Я.М.Антонюк, В.О.Бойко, І.Б.Наумова. – К.: Пріоритети, 2013. – 292 с.

Бій під Крутами в національній пам'яті / Кер. упор. О.М.Любовець. – К.: Пріоритети, 2013. – 288 с.

Білодід В.Д.

Історіографія української етнментальності: В.Б.Антонович: Історіософські нариси / За ред. Н.П.Поліщук. – К.: Вища школа, 2011. – 335 с.

В.И.Вернадский: Крымское наследие / Сост. Н.В.Багров, В.В.Лавров, Н.А.Съедин и др. – К.: Лыбидь, 2012. – 272 с.

Видатні постаті в історії України ХХ ст.: Короткі біографічні нариси / Кер. авт. кол. В.І.Гусев. – К.: Вища школа, 2011. – 391 с.

Винниченко В.

Щоденник. – Т.4: 1929–1931. – Едмонтон; К.; Нью-Йорк: Смолоскип, 2012. – 344 с.

Відейко М.

Подорож до прадавньої країни. – К.: Вища школа, 2011. – 167 с.

Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: Пріоритети, 2013. – 256 с.

Гирич І.

Київ ХІХ–ХХІ: Путівник. – К.: Нац. газетно-журнальне вид-во, 2013. – 256 с.

Гирич І.

Формування модерної української нації: теорія і суспільні виклики (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль: Богдан, 2014. – 112 с.

Голодомор 1932–1933 років: Геноцид українського народу: Виставка. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2008. – 48 с.

Горелов М., Моця О., Рафальський О.

Українська етнічна нація. – К.: Еко-продакшн, 2012. – 192 с.

Даниленко В.

Володимир Вернадський: віхи життя і творчості. – К.; Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – 298 с.

Енциклопедія історії України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Т.10: Т–Я. – К.: Наук. думка, 2013. – 784 с.

Зарубіжні періодичні видання у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та бібліотек науково-дослідних установ НАН України (надходження 2011–2012 рр.): Наук.-інформ. сист. показч. / Уклад. Р.Л.Красій, А.М.Лямець, Н.І.Малолетова та ін. – К., 2013. – 256 с.

Зубков С.К., Карнацевич В.Л., Хорошевський А.Ю.

Події, що змінили Україну. – Х.: Факт, 2013. – 383 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 431 с.

Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, Т.В.Брязкало, Г.В.Індиченко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К.: Ін-т архівознавства, 2012. – 884 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Історія Національної академії наук України 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упоряд. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, Г.В.Індиченко та ін. – Ч.2: Додатки. – К.: Ін-т архівознавства, 2012. – 916 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Історія України: Джерельний літопис / За ред. В.І.Червінського, М.І.Обушного. – 2-ге вид. випр. й допов. – К.: КВЦ, 2012. – 831 с.

Князі Радзивіли / Відп. ред.

Ю.В.Ференцева. – К.: Балтія-Друк, 2012. – 272 с.

Коваленко Володимир Петрович:

Біобібліографічний показчик / Відп. ред. Г.Г.Макарова; уклад. Н.Ф.Головатенко. – Чернігів: Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2014. – 96 с.

Коляда І.А.

Отаман Сірко. – Х.: ПЕТ, 2012. – 121 с. (серія «Знамениті українці»)

Коляда І., Марченко С., Кириєнко О.
Битва під Берестечком. – К.: Шанс, 2012. – 128 с.

Коляда І.А., Милько В.І.
Кирило Розумовський. – К.:
Укрвидавполіграфія, 2012. – 128 с.

Кралюк П.М.
Князі Острозькі. – К.: Укрвидавполіграфія,
2012. – 128 с.

Кузнецов А.
Бабин Яр. – К.: Самміт-Книга, 2012. – 352 с.

Леп'явко С.
Коротка історія Чернігова. – К., 2009. – 64 с.
(серія «Наша земля»)

Лисенко О.В.
Соціально-економічні й національні причини
втрати боєздатності російською армією під
час Першої світової війни та її наслідки
для України. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2013. – 108 с.

Литвин В.
Образи Великого Кобзаря в українській
інтелектуальній історії: (до 200-річчя від
дня народження Т.Г.Шевченка) / За ред.
В.А.Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2014. – 52 с.

Луняк Є.
Анна Руська – королева Франції. – К.: Книга,
2012. – 208 с.

Марочко В.
Територія голодомору 1932–1933 рр. – К.,
2014. – 64 с. (серія «Голодомор»)

Мицик Ю.А.
Св. Петро Могила. – К.: Укрвидавполіграфія,
2012. – 128 с.

Міжнародні чинники національної пам'яті:
Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.В.Антонюк. – К.:
Пріоритети, 2013. – 132 с.

Міністерство внутрішніх справ
України: події, керівники, документи та
матеріали (1917–2017 рр.): У 3 т. / За заг.
ред. В.Ю.Захарченка. – Т.1: Міністерство
внутрішніх справ за доби УНР та Української
Держави. – К., 2012. – 686 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.2. – К.: Пріоритети,
2012. – 412 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.4: Національна

пам'ять: соціокультурний та духовний
виміри. – К.: Пріоритети, 2012. – 296 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.5. – К.: Пріоритети,
2012. – 242 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.6. – К.: Пріоритети,
2013. – 293 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.8: Політика
пам'яті у культурному просторі. – К.:
Пріоритети, 2013. – 296 с.

Національна та історична пам'ять / Гол.
ред. В.Ф.Солдатенко. – Вип.9: Українські
остарбайтери: доля і пам'ять. – К.: Пріоритети,
2013. – 212 с.

Національна та історична пам'ять:
словник ключових термінів / Кер. авт. кол.
А.М.Киридон. – К.: Пріоритети, 2013. – 436 с.

Національний музей історії України: У 2
т. / Кер. авт. кол. Н.Г.Ковтанюк. – Т.1. – К.:
Мистецтво, 2011. – 320 с.

Національний музей історії України: У 2
т. / Кер. авт. кол. Н.Г.Ковтанюк. – Т.2. – К.:
Мистецтво, 2012. – 336 с.

Незвичайні долі звичайних жінок:
Усна історія двадцятого століття / Упор.
І.Винницька, О.Дмитерко, Н.Федорович. – Ч.1:
Спогади, щоденники, інтерв'ю. – Л.: Вид-во
Львівської політехніки, 2013. – 836 с.

Никитенко Н.
Софія Киевская и её создатели: тайны
истории. – Каменец-Подольский:
Медобори-2006, 2014. – 248 с.

Никитенко Н., Корниенко В.
Собор святых Софии Киевской. – К.: Ін-т
укр. археографії и источниковедения им.
М.С.Грушевського НАН України, 2014. – 336 с.

Описи нумизматического собрания
учреждений Нежинской высшей
школы середины XIX – первой трети
XX вв.: исследования и документы /
Сост. А.Г.Самойленко, С.Ю.Зозуля,
М.В.Потапенко. – Нежин: НГУ им. Н.Гоголя,
2013. – 192 с.

Партійно-радянське керівництво УСРР
під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді.
Працівники. Активісти: Зб. док. та мат. / Упор.
В.Васильєв, Н.Верг, С.Кокін. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2013. – 444 с.

Пискорський В.К.

Флорентийський збірник / Сост. М.К.Кеда, О.О.Новикова, И.С.Пичугина. – К.: Москва; Чернігов: ІВІ РАН, 2013. – 372 с.

Політичні партії України у парламентській

виборчій кампанії 2012 р. / За ред. М.С.Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 400 с.

Попович К.

Память времени: Записки военного разведчика. – Москва: Классика, 2005. – 240 с.

Проблеми вивчення історії Української

революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 424 с.

Проблеми історії України XIX–XX ст.: Зб.

наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.21 – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. = 423 с.

Райнгардт Ф.

Історія Швейцарії: Від початку до сьогодення. – К.: Темпора, 2013. – 456 с.

Робота бібліотек

науково-дослідних установ
Національної академії наук України в 2012 р.: Інформ.-аналіт. огляд / Авт. А.А.Свобода, Н.І.Смаглова, Г.І.Солоїденко. – Вип.18. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2013. – 287 с.

Російсько-український словник.

Українсько-російський словник: 500 000 слів та словосполучень / Під заг. ред. В.Бусела. – К.; Ірпінь: Перун, 2008. – 1848 с.

Сорока Ю.

Чигиринські походи. – К.: Шанс, 2012. – 128 с.

Сосса Р.

Топографічне картографування України (1917–2012). – К.: Наук. думка, 2014. – 384 с.

Софія Київська: Візантія.

Русь, Україна: Зб. наук. пр., присвяч. 150-літтю з дня народження Є.К.Редіна (1863–1908) / Відп. ред. Ю.А.Мицик; упор. Д.С.Гордієнко. – Вип.3. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 672 с.

Стецюк В., Пазинич В., Ткаченко Т.

Природна та етнокультурна спадщина України: Новітні дослідження. – К.: Вища школа, 2012. – 344 с.

Терещенко М.

Перший олігарх Михайло Іванович Терещенко (1886–1956): Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 256 с.

Тома Л.В.

Данило Апостол. – К.: Укрвидавполіграфія, 2012. – 96 с.

Томазов В.

Грецькі сторінки української історії: Популярний виклад / За ред. В.А.Смоля. – К.: Либідь, 2013. – 224 с.

Україна в міжнародних відносинах:

Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев. – Вип.4: Предметно-тематична частина: П–Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 357 с.

Україна – Туреччина: історія культурних

зв'язків та співробітництво на сучасному етапі: Зб. наук. пр. / Упор. О.Дерменджи, В.М.Підвойний, Н.Г.Солонська. – К.: Київський ун-т, 2011. – 294 с.

Українське суспільство 1992–2013:

Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.

Український археографічний щорічник /

Гол. редкол. П.Сохань. – Вип.18, т.21. – К.: Укр. письменник, 2013. – 852 с.

Український історичний збірник 2013 /

Гол. редкол. Т.В.Чухліб. – Вип.16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 460 с.

Шаповал Ю.

Торкнутись історії. – К.; Дніпропетровськ: Парламентське вид-во; Ліра, 2013. – 504 с.

Шаповал Юрій Іванович: Вибрана

бібліографія: Бібліографічний покажчик / Уклад. О.А.Радзивілл, С.В.Набок. – К.: НАУ, 2013. – 80 с.

Швець С.А.

Переяславська Рада. – Х.: ПЕТ, 2012. – 128 с.

Шевченко – християнство – Україна: Зб.

пр. / За ред. проф. А.Колодного. – К.: УАР, 2014. – 263 с.

Шевчук В.

Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2011. – 464 с.

Юго-Запад; Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Гл. ред. В.А.Савченко. – Вып.17. – Одесса: Печатный дом, 2014. – 296 с.

Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. – Vol.24: Osmanen und Iskam in Sudosteuropa. – Berlin: Gedruckt auf säurefreiem Papier, 2014. – 520 s.

Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. – Vol.30: Das erziehende Gesetz. – Berlin: Gedruckt auf säurefreiem Papier, 2014. – 267 s.

Glazar R.
Stacja Treblinka. – Warszawa: Ośrodek Karta, Dom Spotkań z Historią, 2011. – 202 s. (seria «Żydzi Polscy»)

Goldstein C.
Bunkier. – Warszawa: Ośrodek Karta, Dom Spotkań z Historią, 2011. – 215 s. – (seria «Żydzi Polscy»)

Inwentarz akt wydziałów i studiów Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie do roku 1939. – T.2. – Kraków: Wyd-wo Nauk. Untu Papieskiego Jana Pawła II, 2010. – 780 s. (seria A «Źródła i Materiały», t.12)

Milch B.
Testament. – Warszawa: Ośrodek Karta, 2012. – 317 s. (seria «Żydzi Polscy»)

Schönker H.
Dotknięcie anioła. – Warszawa: Ośrodek Karta, Dom Spotkań z Historią, 2011. – 318 s. (seria «Żydzi Polscy»)

Zawadzka H.
Ucieczka z getta. – Warszawa: Ośrodek Karta, Dom Spotkań z Historią, 2011. – 183 s. (seria «Żydzi Polscy»)

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

HORENKO O.M. Ukrainian Metanarrative in the Epoch of Propaganda 4

HISTORICAL ARTICLES

*Commemorating the 200th
Anniversary of T.H.Shevchenko Birthday*

REIENT O.P. Seven Jubilees of Taras Shevchenko 22

YAREMENKO V.I. (*Khmel'nyts'kyi*). "In Judea, in Days Long Past": Biblical and Sacred History in the Works of Taras Shevchenko by the Historical-Philosophical Discourse . . . 30

USENKO P.H. To the Question of Historical Motifs of Poetry "My Dear God, Again too Bad!.." 50

SHCHERBAK V.O. Image of Cossack Ukraine in the T.Shevchenko's Works 60

FEDOTOVA O.O., SHAPOVAL YU.I. Taras Shevchenko and Soviet Censorship 70

IVANTSOV I.O. T.H.Shevchenko and Archeology (*introductory article by T.V.Kalinina*) 87

PANCHENKO V.S. (*Zhytomyr*). Service's Conditions of Magistrates as the Guaranty of Professional Discharge of Duty: by Example the Volyn' Province (1871–1919s) 118

YABLON'S'KYI V.M. Brotherhood of Ukrainian Statehood: Creation and Activity History 131

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

VILKUL T.L. Origin of Chronographical Sources of Primary Compilation: Point of Reference – "Chronograph by the Great Narration" 144

KYRYCHENKO K.V. Mode of Operation of Compilers of Legendary Part of Halychyna-Volyn' Chronicle: by Example of Adoptions from Hypatian Codex Text 177

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Zaiats' O. Citizens of L'viv 14–18th Centuries: Legal Status, Composition, Origin (*N.O.Bilous*) 204

Toichkin D. Bladed Weapons of Cossack Officers of 16th – First Half of 19th Century: Problems of Attribution and Classification (*M.H.Paliienko, I.V.Sribniak*) 209

The Great War of 1914–1918s and Ukraine (*V.M.Thachenko*) 217

CHRONICLES

KUDINOVA A.H. (*Kyiv*), KUDINOV YU.M. (*Kyiv*), DIACHOK O.O. (*Dnipropetrovsk*). VII International Scientific Conference "History of Trade, Taxes and Duties" 232

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236